Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

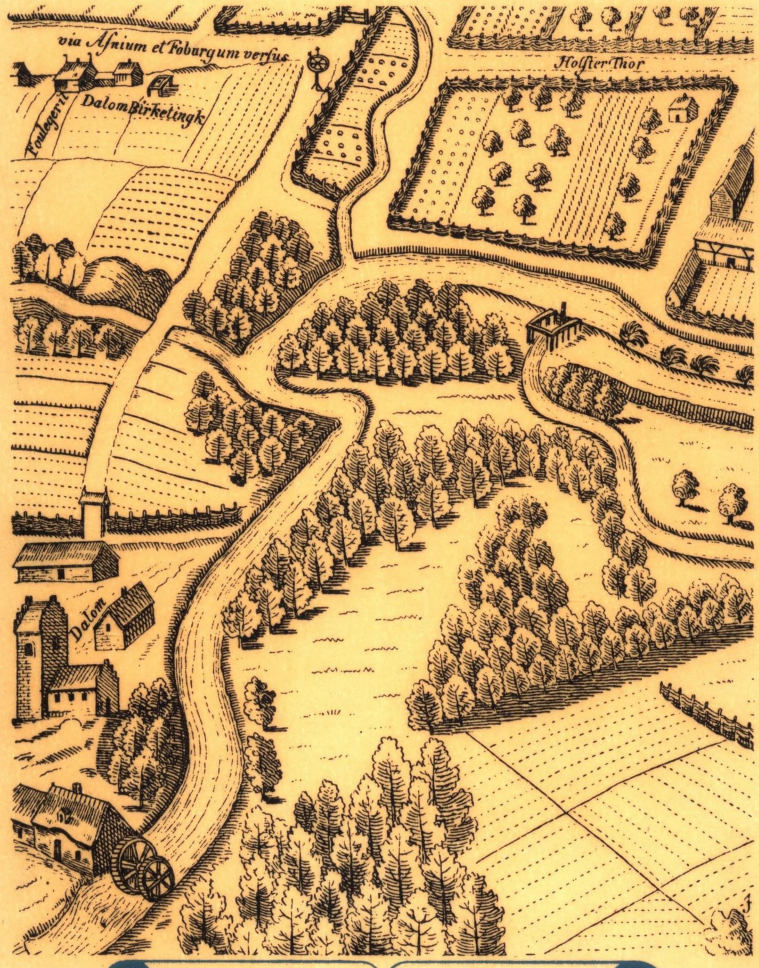

DALUM SOGNS HISTORIE

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

DALUM SOGNS HISTORIE

Ved

JACOB HANSEN . KNUD MORTENSEN

I. bind · 1. del

INDTIL 1662

UDGIVET AF DALUM KOMMUNE 1959

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Udgivet med støtte af
De forenede Papirfabrikker og Handelsbanken i Odense.
Papiret er fremstillet på Dalum Papirfabrik.
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense.

Omslaget viser et udsnit af Braunius' kort over Odense 1593.
Titelbladet viser en af maskerne på prædikestolen i Dalum Kirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD .. 9

DALUM SOGNS GEOLOGI ved *Niels Foged* .. 11

PLANTEVÆKSTEN I DALUM SOGN ved *Svend Andersen* og *Gerhard Jensen* .. 18

DALUM SOGN I OLDTIDEN ved *Erling Albrectsen* 26
Stenalderen .. 26
Bronzealderen .. 29
Jernalderen .. 30

KLOSTERTIDEN (1183–1536) 38–75
Dalum og Hjallese 38
Benediktinerne 41
Klosteret på Nonnebakken 43
Nonnerne flytter til Dalum 44
Kloster og Kirke i Dalum 46
Klosterets organisation og styrelse 50
Det økonomiske grundlag for klosteret 52
Den første prior 52
De tyske panteherrer 55
Klosteret og besættelsesmagten 56
Nonnerne i Dalum Kloster 58
Overfald på klosteret 60
Klosteret får en gård på Ærø 61
Reformbestræbelser 61
Klosteret omkring 1400 63
Grete Finkesdatters gods 63
Besiddelser i Odense 64
Prior Ulf Pedersen 64
Amund Jensen 66
Ulfeldterne i Dalum 66
Anders Ebbesen Ulfeldt og Jens Andersen Beldenak .. 69
Johan Valkendorf 72
Johan Friis 74

FRA REFORMATION TIL ENEVÆLDE 76–184

De sidste nonner 76
Overgreb mod klostrene .. 76
De sidste nonner 76
Chr. III's forordning om nonneklostre .. 78
Navne og våbenskjolde i Dalum Kirke 78
Alhed og Anne Friis 80

Den verdslige stat .. 83
Reformationen 83
Johan Friis som lensmand i Dalum 83

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lenets godsområde 87
Dalum Klosters ejendomme .. 87
Mageskifter 93
Dalum Birk 94
Bymændene i Hjallese 95

De protestantiske præster .. 97
Jens Poulsen 98

Jacob Ulfeldt 100
Jacob Ulfeldt på Dalum Kloster .. 100
Oluf Nielsen Bager 102
Bønderne under lenet 104
Klosterets teglovn 105

Absalon Gøye 106
Inventarium 1579 106
Lenets godsområde 1588 108
Landgilde af Hjallese 1588 .. 109
Beboerne omkring 1588 111
Bønderne 112
Absalon Gøyes administration 114
De første lensregnskaber 116

Axel Brahe 119
Bygningerne 120
Lenets bøndergods .. 122
Møllerne 122
Træk af dagliglivet .. 123
Præsten 124

Holger Rosenkrantz 126
Reparationer .. 128
Beboerne 129

Ellen Marsvin 130
Forleningsvilkår 132
Byggevirksomhed 1620–28 134
Kongefamilien på Dalum 141
Lamme Heine 142
Rhingreven 144
Kongens svigersøn, Frants Rantzau 145
Ellen Marsvin atter i Dalum 146
Bøndernes levevilkår 147
Den ny øksnelade 149
Møllen 150

Grev Valdemar Christian og Steen Bille .. 152
Synsforretning 1639 152
Steen Billes administration 153
Øksneavl 154
Hovedgårdens kornavl 155
Personalet på Dalum Kloster .. 156
Fogeden rejser til København 157

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Andre udgifter 157
Johanne Jørgensdatters henrettelse 157
Vandkunsten 158

Arent von der Kuhla 159
Forleningsbetingelser 159
Bønderne og de dårlige tider .. 162
Niels Bang 163

Iver Vind til Nørholm 165
Forleningsbrev 165
Bøndernes vilkår .. 168
Hekseri og overtro .. 170
Iver Vinds kapel .. 172

Svenskekrigene 174
Axel Urup 174
Vidnesbyrd om svenskerne i Dalum .. 178
Befolkningstal i Dalum 179
Materielle ødelæggelser 180
Hovedgårdens tilstand 181
Skovsynet 182
Ydmyg supplication 183

BILAG 185

KILDEHENVISNINGER 200

BILLEDFORTEGNELSE 206

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FORORD

Mine historiske interesser er af gammel dato. Det første, jeg husker, er fra min bedstemoder fra årene 1890–96. Derefter husker jeg ikke meget før o. 1913, da jeg blev formand for kirkeudvalget. Jeg blev dengang uenig med både præst og menighedsråd angående deres planer om at flytte ligstenen over Alhed og Anne Friis, der dengang lå foran alteret i kirken. Det var min opfattelse, at de to sidste nonner altid havde ligget begravet, hvor ligstenen lå. Jeg bøjede mig dog for ønsket om en flytning af ligstenen, men søgte i de kommende år gennem historiske undersøgelser i biblioteker og arkiver at få fastslået, hvor de to søstre var blevet begravet. Gennem præsternes indberetninger til Ole Worm 1623 mente jeg at kunne dokumentere, at min opfattelse var den rigtige.

Imidlertid førte disse undersøgelser til videregående studier af sognets historie, og det lykkedes mig i de kommende år at samle en række spredte meddelelser til en helhed. Resultatet af disse års undersøgelser lod jeg trykke i Dalum–Hjallese Avis 1922–26. Jeg var dog ikke helt tilfreds med det stof, jeg havde samlet, så jeg standsede udgivelsen. Medvirkende hertil var også stærk optagethed i en årrække med andre opgaver, og endelig tvang svigtende helbred mig til at opgive en endelig udformning af værket.

Min læge Erik Herman Pedersen opfordrede mig stadig til at få stoffet trykt, så de mange års arbejde ikke skulle være forgæves, og han satte mig i forbindelse med adjunkt Knud Mortensen, der har medvirket ved udgivelsen af 1. del.

Jeg mindes med taknemlighed den hjælp, afd. lærer Elling har ydet mig i form af udskrifter fra arkiver – og historiske oplysninger.

Jeg takker samtidig lektor Niels Foged, der har skrevet om sognets geologi, afd. direktør Svend Andersen, der har skrevet om sognets plantevækst, samt overlærer Gerhard Jensen for supplerende bidrag til dette afsnit. Jeg skylder museumsinspektør Erling Albrectsen tak for artiklen om Dalum i oldtiden. Endvidere en særlig tak til fhv. direktør V. Runer og nuv. direktør O. Hallin

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

for deres interesse for værkets fremkomst. Det glæder mig, at deres indsats har medvirket til, at De forenede Papirfabrikker har ydet et bidrag på 7500 kr. til dækning af udgifterne. I samme forbindelse skal jeg også takke Handelsbanken for et tilskud på 2500 kr.

Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg har hjulpet mig med stor imødekommenhed ved fremskaffelse af billedmateriale.

Min sidste tak skal rettes til Dalum Sogneråd, der har gjort mig den store glæde at tage det økonomiske ansvar for værkets udgivelse.

Hjallese, i november 1958.

Jacob Hansen.

Da fhv. sognerådsformand Jacob Hansen for godt to år siden bad mig medvirke ved udgivelsen af Dalum Sogns Historie, forelå der et stort materiale. Da dette for en stor del beroede på trykte kilder, blev det min opgave at gennemgå det utrykte materiale fra arkiverne.

Det var hensigten at udgive værket i to bind; men da sognerådet meget gerne ville have noget af stoffet frem til 50-års jubilæet foråret 1959, blev vi enige om at dele værket i fire dele, der siden vil blive samlet i to bind.

Jeg vil gerne sige Jacob Hansen og sognerådet tak for godt samarbejde. Samtidig vil jeg takke Landsarkivet, Odense Bys Museer, Rigsarkivet og Nationalmuseet for velvillig bistand. Jeg står i særlig grad i taknemlighedsgæld til Rigsarkivets fotografiske afdeling. Takket være fotokopier og mikrofilm har det været muligt at gennemgå arkivalsk stof i et langt større omfang, end det ellers er beskåret en lokalhistoriker i provinsen.

Til sidst vil jeg sige adjunkt Frits Nielsen tak for fotografierne fra Dalum Kirke og Kloster og til lektor Aage Fasmer Blomberg, der har været mig en god støtte i det daglige arbejde og gjort mig den store tjeneste at gennemlæse manuskriptet.

Jeg skylder min kone tak for hjælp med beregningerne og renskrivning på maskine og for udvist tålmodighed.

Odense, i december 1958.

Knud Mortensen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

DALUM SOGNS GEOLOGI

Odense Å er den mest fremtrædende og stærkest virkende geologiske faktor i Dalum Sogn i vore dage. Den deler sognet i to geografiske områder, en vestlig og en østlig del, der bortset fra mindre forskelligheder, ikke geologisk i særlig grad afviger fra hinanden. Terrænet er landskabsgeografisk lidet afvekslende og rummer, når Odenseådalen lades ude af betragtning, ingen steder af særpræget naturskønhed.

Højdeforskellene i sognet er kun små, idet det højeste punkt, der er beliggende i sognets sydlige udkant i nærheden af vejen Dalum–Stenløse, kun hæver sig 45,3 m o. h., og det laveste punkt, der findes ved sognegrænsen i Hunderupskoven ved Odense Ås overflade, har en højde af 8,3 m o. h. Tages i betragtning, at ådalen er skåret 10–15 m ned i terrænet, ses, at højdeforskellene, når der ses bort fra ådalen, ikke overstiger 25–27 m.

Sognets areal er 1153 ha, heraf er 321 ha beliggende på Odense Å's vestside og 832 ha på østsiden.

Hele Dalum Sogn afvandes til Odense Å, der er Fyns største og vandrigeste vandløb. Åen danner på en strækning af 600 m, hvor løbet går i retning S–N, den sydlige del af vestgrænsen mod Sanderum Sogn, hvorefter den løber ind i Dalum Sogn 700 m syd for Dalumgård, strømmer herefter 900 m i nordøstlig retning til syd for Dalum Papirfabrik. Herfra til jernbanebroen for sydfynske jernbaner i Fruens Bøges sydkant, en strækning på 1000 m, er hovedretningen syd–nord. Fra jernbanebroen danner åen sognegrænsen mellem Dalum og Odense på en strækning af omtrent 400 m til det sted i Hunderupskoven, hvorfra sognegrænsen fra åen fører i vest-østlig retning ind i skoven. Åens løb er på dette stykke omtrent SV–NØ. Odense Å's løb i Dalum Sogn har herefter en længde af omtrent 2000 m, hvortil kommer, at den på en omtrent 1000 m lang strækning danner sognegrænse.

I sognets sydøstlige del danner Lindved Å på en 600 m lang strækning grænse mod Højby Sogn. Denne å er en biå til Odense Å, som den udmunder i lige vest for Åsum by. Den afvander de flade områder i områdets sydøstlige del, bl. a. Hjallese Hegning. Også længst mod nordvest dannes sognegrænsen af et vandløb, „Hedebækken", der kun er ca. 2 km langt, udspringer i moserne omkring Sanderum Tørvehave og udmunder i Odense Å på Zoologisk Haves areal i Odense Kommune. Et lignende mindre vandløb overskrider den vestlige sognegrænse ved Grisehuse (Fåborgvej 114) og forløber i nordøstlig ret-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

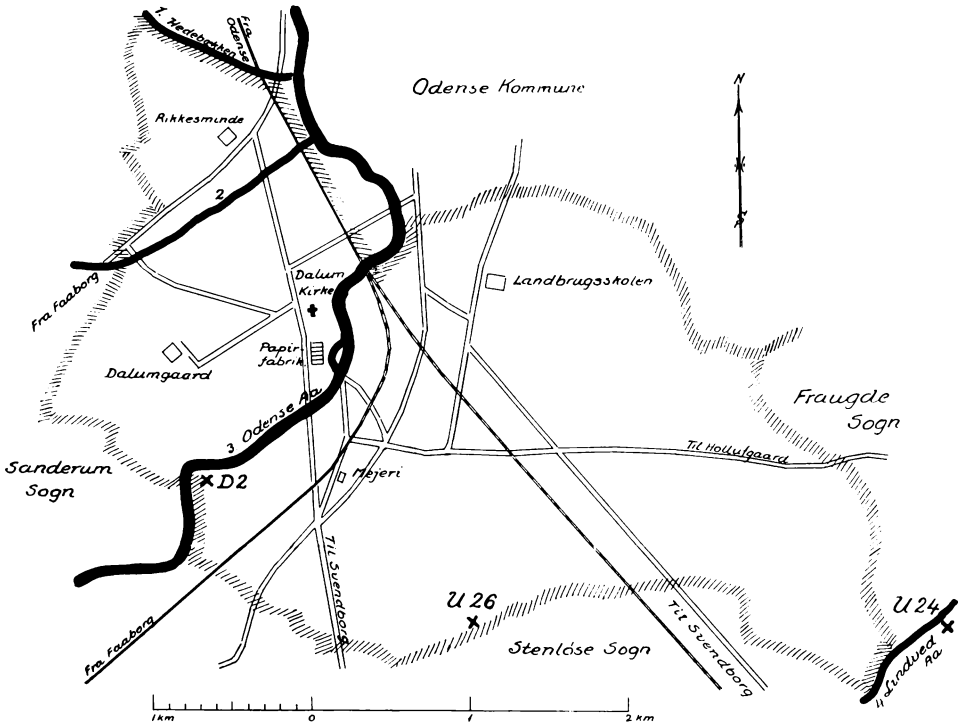

Fig. 1. Kort over Dalum Sogn. Sognets 4 vandløb er særligt fremhævede.

ning, indtil det udmunder i Odense Å i Fruens Bøge som et lidet appetitligt spildevandsløb. (Nr. 2 på fig. 1).

En redegørelse for sognets egentlige geologiske forhold vil naturligt omfatte to opgaver: først en skildring af undergrundens forhold og derefter en tolkning af overfladedannelsernes beskaffenhed og tilblivelse. Ingen af disse opgaver kan løses tilfredsstillende ved betragtning af Dalum Sogn alene, idet området ikke i geologisk henseende danner nogen afgrænset helhed, men står i udviklingshistorisk forbindelse med de tilgrænsende dele af Fyn. Det vil derfor være nødvendigt for løsning af den stillede opgave, også at gå udenfor sognegrænserne.

I. Aflejringer ældre end istiden.

Det billede, der i dag kan gives af de aflejringer, hvorpå istids- og nutidsaflejringerne i Danmark hviler, er for de fleste landsdeles vedkommende meget ufuldstændigt og bygger i første række på de talrige boringer og brøndgravninger, der i tidens løb er ført ned gennem overfladedannelserne. I anden række – men med stedse større sikkerhed – baseres opfattelsen af undergrun-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

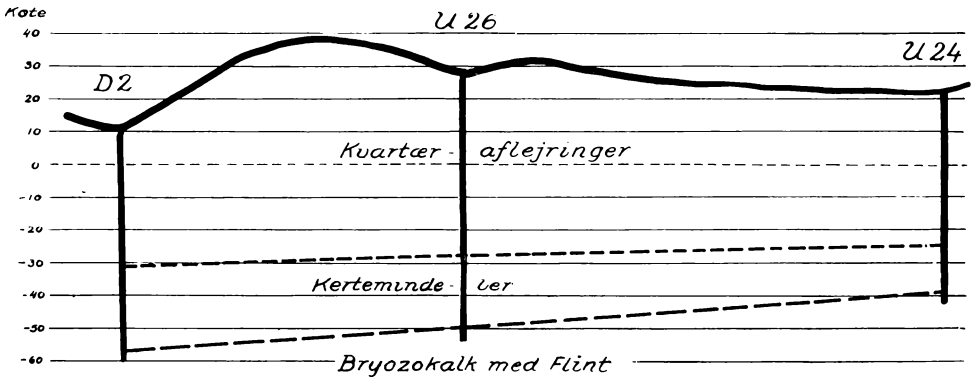

Fig. 2. Profil gennem jordbunden (omtrent øst-vest) i den sydlige del af Dalum Sogn. Den øverste stærkt optrukne linie angiver overfladens højde og form mellem de tre boringer. Tykkelsen af istidsdannelserne (Kvartæraflejringerne) og de tertiære aflejringer (Kertemindeleret) kan direkte aflæses af profilet. Tegnet på grundlag af Odense Vandværks boringer: D 2, U 26 og U 24 (se fig. 1).

dens forhold på målinger af jordmagnetisme og tyngdekraft, målinger, der efterhånden giver grundlag for ret vidtgående slutninger m. h. t. undergrundens beskaffenhed. Desuden kan den kemiske analyse af det grundvand, der kan hentes op fra de dybere borehuller, give oplysning om den kemiske beskaffenhed af de aflejringer, som vandet kommer fra. Selvom undergrundens aflejringer intet sted indenfor Dalum Sogns grænser kan iagttages direkte, står vi alligevel ikke helt på bar bund, når det gælder sognets undergrund.

Analyser af det grundvand, der kommer op ved boringer foretaget såvel i Dalum Sogn som i nabosognene, viser, at Odenseegnens undergrund må være meget saltrig. Medens klorindholdet i grundvand, der skal være anvendeligt til drikkevand, ikke må overstige ca. 500 mg pr. l, da det så tydeligt vil kunne smages, er der både nord, syd og øst for Dalum Sogn truffet grundvand med betydeligt større kloridindhold. Her skal blot anføres enkelte eksempler herpå, således en boring ved Ejby, øst for Odense, med 1919 mg klorid pr. l, en boring ved Bredbjerg n.v. for Odense 5330 mg pr. l, og en boring syd for Bellinge, der ligger syd-vest for Dalum Sogn 679 mg klorid pr. l. Der er således god grund til at tro, at der findes salt – og i forbindelse hermed måske også olieforekomster – i Odenseegnens undergrund, men i hvilken dybde, med hvilken udstrækning og med hvilken tykkelse disse forekomster kan ventes at træffes, derom vides endnu intet sikkert.

De tyngdemålinger og målinger af jordmagnetismen, der er foretaget på Fyn, bekræfter formodningen om forekomst af værdifulde mineraler i den fynske undergrund, men målingerne er endnu ikke så detaillerede, og de slutninger, man i dag tør drage af dem, ikke så sikre, at man har fundet det økonomisk forsvarligt at foretage de dybdeboringer, der med sikkerhed vil fastslå rigtigheden af eller afkræfte formodningerne. Hertil må dog tilføjes, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

selv et negativt økonomisk udbytte vil være ledsaget af meget værdifulde videnskabelige oplysninger om undergrunden.

Boringernes udsagn er altså stadig de sikreste vidnesbyrd, vi har om de dybere liggende aflejringer, og de fortæller os, at der under et dække af istids- og nutidsaflejringer, hvis tykkelse i Dalum Sogn de fleste steder ligger mellem 40 og 60 m, ligger ældre aflejringer fra de geologiske perioder, der kaldes tertiærtiden og kridttiden. (Se fig. 2).

De ældste af disse aflejringer, kridttidsaflejringerne, er fra det yngste afsnit af kridttiden, daniumtiden, og de er ikke nogensinde blevet gennemborede i Dalum Sogn. Vi ved derfor endnu ikke med sikkerhed, hvad der ligger nedenunder dem. I Dalum Sogn udgøres de hidtil fundne kridttidsaflejringer af kalk med flintlag. Flere steder er kalken den såkaldte bryozokalk, der også går under navnet limsten, der dog blot betyder kalksten, medens den første betegnelse fortæller, at kalkstenen består af skallerne af små kolonidannende orme, der også i vore dage træffes i stor mængde i havene på lavt vand. Bryozokalken er således truffet både ved de ældre boringer ved Dalum Papirfabrik og ved yngre boringer andre steder i sognet. Vi ved altså, at der i slutningen af kridttiden har været et lavvandet hav over det midterste Fyn.

I begyndelsen af den følgende jordperiode, tertiærtiden, må havdybden være blevet mindre, idet kalkaflejringerne efterfølges af leraflejringer, der må være afsat på lavere vand. De tertiære aflejringer, der findes under Dalum Sogn, er alle fra begyndelsen af tertiærtiden og udgøres af kalkholdigt ler, der benævnes Kertemindemergel, efter forekomsten i Lundsgård Klint syd for Kerteminde. Tykkelsen af dette lerlag vil fremgå af de diagrammer, der viser jordbundens beskaffenhed. Hvad der er sket med Dalum Sogn og store dele af det øvrige Fyn efter Kertemindemergelens aflejring vides ikke, idet der herefter hengår en meget lang periode – flere millioner år – inden de derpå følgende aflejringer – istids- og nutidsaflejringerne – afsættes.

II. Istids- og nutidsaflejringer. (Kvartærtidens aflejringer).

Et geologisk overfladekort over Dalum Sogn viser m. h. t. aflejringernes art meget ensartede forhold. I langt den største del af området dannes overfladen af moræneler, en jordart, der er aflejret af gletschere og let kendes på, at det er en usorteret, ikke lagdelt, lerart, hvori større og mindre sten forekommer. Enkelte steder – og altid kun med mindre udbredelse – går sandede aflejringer, der er afsatte af smeltevandsfloder, frem i overfladen. Omkring åerne og i den nordvestlige del af sognet (i Rikkesmindekvarteret) findes sandaflejringer, der er afsatte i istidens allersidste del (senglacialtiden). Tørveaflejringer findes – bortset fra ganske små forekomster – kun i den sydøstligste del af sognet, i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

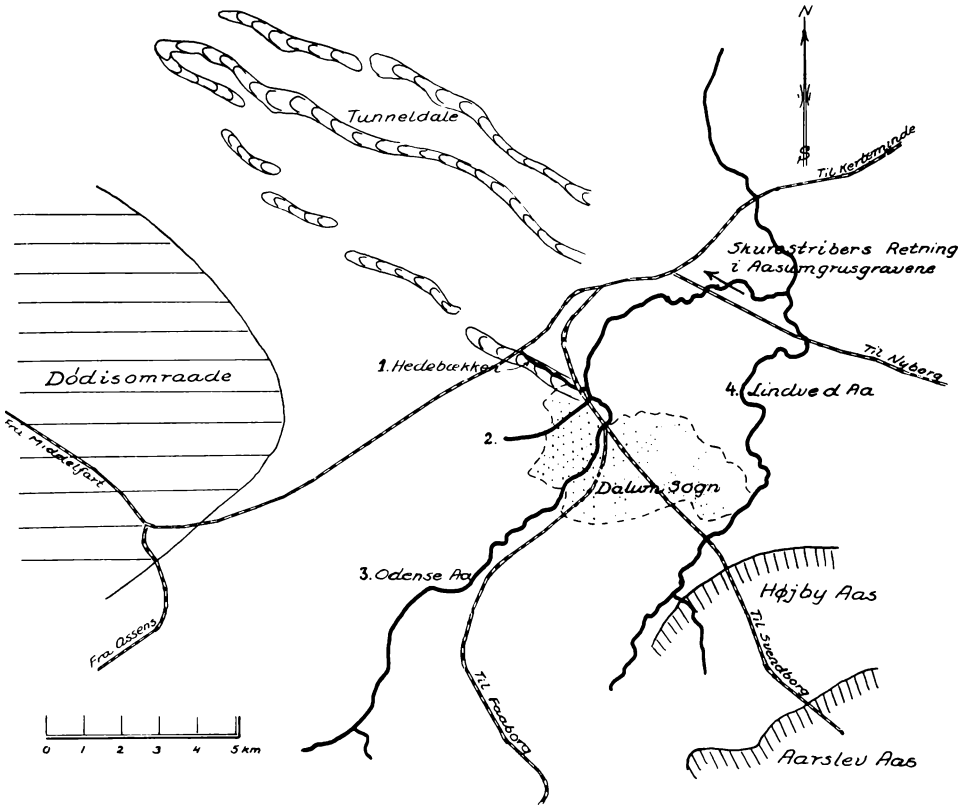

Fig. 3. Kort, der viser Dalum Sogn og de tilgrænsende dele af Fyn. De mest fremtrædende kvartærgeologiske landskabsformer er indtegnede.

Hjallese Hegning ved Lindved Å, hvorfra et større mosedrag strækker sig videre mod sydvest ind i Højby, Stenløse og Nørre Lyndelse Sogne. Moræneleret, der er den af vore jordarter, der egner sig bedst til agerjord, danner overfladen i den overvejende del af sognet, men i de grusgrave, der findes både øst og vest for Odense Å, samt ved de mange brøndboringer, der er foretaget, ses, at moræneleret mange steder kun danner det øverste jordlag og her dækker over vekslende lag af sand og ler. Alle disse lag, hvis tykkelse som anført tidligere veksler mellem c. 40 og 60 m, er aflejrede i istiden.

Det er en interessant opgave for geologerne at klarlægge, hvornår og hvordan disse istidsaflejringer og de af dem dannede terrænformer er opståede. Det har været muligt i hovedtrækkene at gøre rede for Danmarks udviklingshistorie i den sidste af de mindst tre istider, vi har haft, men en rigdom af detailler i denne historie står stadig uløste. Medens det kan siges med en til sikkerhed grænsende sandsynlighed, at Dalum Sogns overflade er udformet i slutningen af den sidste istid, er det umuligt på grundlag af iagttagelser inden-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

for sognets område at klarlægge denne udformnings forløb. Vi må her tage de tilgrænsende områder til hjælp. Og selv om dette gøres, må det indrømmes, at den tale, der her føres til os af jordlag og overflade, ikke forstås eentydigt af geologerne. Geologiske vidnesbyrd forholder sig undertiden som mange andre ældgamle vidnesbyrd af arkæologisk og historisk art. Tydningen afhænger af forskeren. I geologien er det oven i købet så mærkeligt, at der er langt større uenighed om de yngste vidnesbyrd end om de ældste. For at begrænse skildringen af landskabsdannelsen, skal her kun gives en enkelt tydning, der er baseret på terrænformerne i de tilgrænsende dele af Fyn. (Se fig. 3).

Nordvest for Odense er landskabet præget af tre indbyrdes omtrent parallelle, ret dybt nedskårne dale. Den sydligste følger Dalum Sogns nord-østgrænse, begynder i nærheden af Odense Å og strækker sig ligesom de to andre længere mod nord liggende dale (i den midterste løber Stavisåen) til egnen omkring Langesø og Margård. De er af den daltype, vi benævner subglaciale eller tunneldale, og de er dannede på samme måde som de østjyske fjorddale af smeltevandsfloder, der har løbet i lukkede rør i eller under gletscherisen.

I grusgrave mellem Odense og Åsum er fundet en isskuret „brolægning" på grænsen mellem lagdelte flodaflejringer og overliggende moræneaflejringer. Skurstriberne i disse sten er indbyrdes parallelle og har retningen SØ–NV eller samme retning som de tre tunneldale NV for Odense.

I sognene syd og sydøst for Dalum findes nogle meget fremtrædende bakkerækker – Højby Ås og Årslev Ås –, hvis hovedretning er SV–NØ. Disse bakkerækker tydes enten som åse – i så tilfælde dannede i isens bevægelsesretning – eller som israndsdannelser, der er afsatte i gletscherspalter, der forløb parallelt med isranden.

I Vestfyn med centrum i Vissenbjerg findes et større område, hvis vestrand når til egnen umiddelbart vest for Hesbjergskovene. Ifølge mange sikre vidnesbyrd har her i sidste afsnit af sidste istid ligget en stor ismasse uden bevægelse, en dødismasse.

Udfra disse træk – og hvad der iøvrigt vides – vil det være rimeligt at slutte, at en stor gletschermasse i slutningen af istiden har bevæget sig henover Odenseegnen fra sydøst mod nordvest, tvunget i denne retning af dødismassen i Vestfyn og trykket fra isen i Østersøbækkenet. Smeltevandet har fundet vej mod NV gennem de tre nævnte fremadskridende bevægelser på samme tid. Under klimaets stadige mildnelse har isranden været i hurtig tilbagerykning, og gletcheren har ved sin endelige afsmeltning efterladt et tyndere eller tykkere lag af det usorterede moræneler over de tidligere afsatte jordlag. Ved israndens tilbagerykning til egnen sydøst for Dalum har smeltevandet fået afløb gennem den nu fritlagte Odenseådals lavning. Det må formodes, at isranden har haft en stilstandslinie langs Højbyåsen. Smeltevandet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

har i denne periode søgt mod nord og vest til de isfri områder her, hvilket vil sige, at en meget væsentlig del af det må have været medvirkende ved dannelsen af Odense Å, hvis oprindelse kan føres tilbage til dette tidsrum. Odense Å har dengang haft en betydelig større vandføring end senere, dens erosionsevne i de endnu kun svagt plantedækkede landskaber har været meget stor. Vidnesbyrd om denne storhedstid for Odense Å ses endnu i den terrasse, der kan påvises fra Fangel til Åsum langs den nuværende Odense Å. Disse terrasserester er slet og ret dale af den senglaciale floddals bund, der endnu ikke er eroderet bort af den yngre Odense Å, hvis dalbund ligger nogle meter lavere. Denne senglaciale terrasse har sin største udbredelse i Dalum Sogn i dettes nordøstlige hjørne, hvor Rikkesmindekvarterets villaer delvis er opført på den gamle flodbund, der fortsætter ind på Odenses område over eksercerpladsen. Det magre sand i mange af villahaverne er et klart vidnesbyrd herom.

Den nuværende ås dalbund findes 1.2 km ovenfor Dalum Papirfabrik i en højde af 9.9 m o. h., udfor Fruens Bøge ved 8.3 m o. h., medens den senglaciale terrasse de to steder findes i en højde af henholdsvis 18 m og 15–16 m o. h., hvoraf ses, at den senglaciale flod har haft et fald, der var betydeligt større end den nuværende ås.

Den udformning af landskabet, der er sket efter isens afsmeltning, skyldes i første række Odense Å, medens andre geologiske faktorer ikke har haft større synlig virkning. De forandringer, som mennesket ved sin indgriben har forårsaget, falder udenfor en geologisk skildring, selvom de ofte er i stand til gennemgribende at ændre et landskabs karakter.

Selvom Dalum Sogn – såvidt vi kan vide det i dag – ikke rummer geologiske sensationer, vil det forhåbentligt af det foregående være fremgået, at der også her er geologiske problemer, og at disse ikke kan løses, uden at vi betragter det mindre område som del af den større helhed, vor ø og vort land.

Odense, februar 1946.

Niels Foged.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

OM PLANTEVÆKSTEN I DALUM SOGN

En beskrivelse af plantevæksten i Dalum Sogn skulle på forhånd synes en uinteressant og ørkesløs beskæftigelse, så sandt som der næppe findes 10 m² terræn i dette forstadssogn til Odense, der ikke er omformet af menneskehånd, og man ved plantevækst forstår den vilde flora og ikke kulturfloraen. Opdyrkede agre, planerede og kulturpåvirkede enge, regulerede vandløb; åen selv, der dog gav landskabet karakter før bebyggelsen, anvendt som fabriksafløb for den store papirfabrik; villabebyggelse over barndommens byløse grønne dalgang, anlæg i stedet for naturskove, landeveje og jernbaner brutalt gennemskærende egnen, hegn og diger erstattet af elektriske hegn på den halve meter strimmel mellem vejbane og agerjord – nej, her er intet at beskrive, som har med den oprindelige vegetation at gøre. Lad hellere Dalum Landbrugsskole skrive dette afsnit som en landøkonomisk studie over den anvendte botanik. Således var min første tanke overfor den opgave, der blev stillet mig. Så fandt jeg frem mine første tynde, små hefter med planteoptegnelser fra 1904–05, og med dem vaktes erindringen om et og andet fund, en og anden for mig dengang botanisk nyhed, og opgaven blev lidt mindre fjern. Ud af notaterne voksede en fortegnelse over planter set, erindret, opnoteret og katalogiseret i denne egn, gennem hvilken jeg havde færdedes meget i opvækstens år, og se, opgaven lod sig løse. Mine læsere bedømme, om den er løst tilfredsstillende.

En egns plantedække er i væsentlig grad betinget af den geologiske opbygning af dens overfladelag, de kvartære dannelser, og disse er her langs Odense ås nedre løb indviklede, men interessante, og har været stærkt diskuteret. Det ligger udenfor denne opgaves rammer og mine forudsætninger at komme nærmere ind herpå; interesserede kan søge oplysning derom i et geologisk arbejde af V. Milthers: „Glacialgeologiske retningslinier i Odense egnen" og i H. P. Steensbys efter hans død udgivne afhandling: „Om de danske øers geografiske udvikling i senglacial tid". Det må være nok her at anføre på grundlag af disse arbejder, at istidens sidste store fremstød nåede frem til egnen fra s.ø. og afsatte bl. a. de såkaldte Højby og Årslev Åse ikke som åse i almindelig forstand tværs på isens randlinie, men som randmoræner, opskudt foran denne; på sit sidste stadium nåede isen således ikke frem over Odense Ås dal, der i så fald ville være blevet spærret og udfyldt af aflejringer ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

isens afsmeltning. For floraen i dag har dette især betydning derved, at det indhold af kalk og kridt, som isen gennem fremstødet førte med sig østfra, akkurat rækker frem til egnen ved Odense Ådal, og egnen her kan altså antages at have ligget lidt foran isranden, hvis smeltevand for en tid har haft afløb gennem den tidligere skabte floddal til havet. Vest for ådalen mangler denne kridtindblanding i jordbunden næsten aldeles.

Som et udpræget eksempel på de nævnte forholds indflydelse på den nutidige plantevækst kan nævnes udbredelsen af den smukke, bleggule fladkravet kodriver (Primula elatior) på Fyn. I næsten kompakte kolonier myldrer denne plante frem gennem Østfyns skove og ådale og når på strækningen Odense-Dalum-Brobyværk netop frem til ådalen og besætter flere steder denne i smuk vækst; også i Dalum Sogn træffes den flere steder, hyppigst omkring Lindved Ådal. Vest for denne linie forekommer den praktisk talt ikke i Vestfyn. Indtegningen af en Primula elatior-linie i et Fynskort vil, bortset fra nogle uanselige og måske ved menneskets hjælp forvoldte forekomster af planter, formentlig omtrent falde sammen med sidste israndslinie for Fyn. Der må dog regnes med, at smeltevandet fra denne israind har kunnet slemme kridtet med sig et kortere stykke foran isranden, i vort område netop til Odense-floden, som da fyldte sin fure fra bred til bred og var egnens naturlige afløb for smeltevandet på slutstadiet for isens længste fremtrængen imod vest.

Enkelte andre planter er på samme måde begunstiget af jordbundens kridt- eller kalkholdighed, men forholdene ved deres udbredelse er mere indviklet. Dette gælder således om arter af gøgeurternes familie, hvoraf de fleste som bekendt er kalkyndende. Frem til Odense Ådal, men i ringere grad v. derfor, træffes således de mere almindelige arter maj-gøgeurt (Orchis latifolius) og kødfarvet g. (O. incarnatus); den meget sjældne bakke-g. (O. ustulatus) er angivet af Horneman fra Hunderup (1806), men er her forlængst forsvundet; ligesom ved Stenløse og Bellingbro længere mod s. har den formentlig vokset på kalkholdige overdrev eller skrænter mod åen. Den vellugtende langakset trådspore (Gymnadenia conopsea) går østfra kun til Odense Å, hvor den tidligere var talrig på engoverdrevene i Stenløse Sogn, men nu er næsten forsvundet; den træffes endnu sparsomt i Lindved Ådal. I Hunderup Skov, hvoraf kun den østlige halvdel hører til sognet, er truffet af skov-gøgeurter: tyndakset g. (O. masculus), skovgøgelilie (Platanthera chlorantha), skov-hullæbe (Helleborine latifolia) og fuglerede (Neottia nidus-avis), der ikke er sjældne i Midtfyn, og desuden den for Fyn sjældne sværd-skovlilie (Cephalanthera longifolia); den sidstnævnte angives af lærer Anton Andersen, Havrehed, i hans Nordfyns flora (1910). I krat ved åen og i Hjallese Hegning findes ægbladet fliglæbe (Listera ovata). I botanisk tidsskrift bd. 33 (1912) fremhævede jeg i et lille arbejde, „Træk af vegetationen i en kalkegn syd for Odense", den interessante

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og af kalken begunstigede flora i egnen s. for Dalum Sogn, hovedsagelig beskæftigede mig med floraen i Odense Ådal ved Stenløse og Svendstrup og de dertil stødende små kratskove; navnlig spillede her aflejringer af kildekalk en rolle, som nu er blevet formindsket betydeligt, da kalken i betydeligt omfang er blevet afgravet og solgt som gødningskalk, og de afdrænede overdrev opdyrket.

Et negativt træk i sognets flora, ligeledes påvirket af kalkholdigheden, er den totale mangel på hedeplanter. Lyng kendes kun af omtale udefra, og selv mange arter, der er mere liberale overfor jordbunden end denne, forekommer ikke. Af de som hedeplanter for Fyn betragtede arter, anført i min nylig udkomne afhandling „Om hedevegetationens udbredelse på Fyn" (i bogen „Af Fyns flora og fauna", 1943), er kun følgende få og mere almindeligt udbredte arter kendt fra sognet: gederams, firkantet perikum, gyldenris, hårrig høgeurt og kragefod; desuden findes ved Hjallese Hegning det stride, tuede græs katteskæg (Nardus stricta). Dette er vistnok minimumrekord i hedeplanter for et dansk landskab. Det er dog sandsynligt, at enkelte andre ved en nærmere gennemgang vil forefindes, således bævreasp og almindelig hvene. Så nær sognegrænsen som i Sanderum Tørvehave nær Rikkesmindes jorder træffes den på Fyn sjældne hedebusk mose-pors (Myrica gale) og enkelte andre hedeplanter som lyng-snerre og (tidligere) lyngen selv.

Næsten ligeså fattig er sandjordsfloraen. Kun i ringe grad når sandigheden frem i overfladen som ved eksercerpladsen. Kun i ringe grad på en mark ved åen nær skellet til Stenløse Sogn; førstnævnte sted er således truffet bakkenellike (Dianthus deltoides), vår-vikke og smal vikke (Vicia lathyroides, V. angustifolia); sidstnævnte sted optrådte to arter museurt (Filago arvensis, F. minima), og andet kunne formentlig findes, da der på den modsatte side af åen, på „Stenageren" under Dyrupgård, findes flere interessante sandjordsplanter som det lille græs væselhale (Vulpia bromoides), den hvide korsblomst kløvplade (Berteroa incana) og den lille bælgplante fugleklo (Ornithopus perpusillus) med de ejendommelige fuglekloagtige frugter. På agre ved „Profit" og i den lille sandede kløft med grusgrav er bl. a. noteret harekløver, stribet kløver, vår-vikke, rundbælg, hejrenæb, gul snerre, brudurt, de fire småblomstrede, etårige forglemmigejarter o. fl., der også kan træffes andetsteds. På sandjord stod i kløften i nogle år et prægtigt violetblomstrende mangegrenet individ af krans-salvie (Salvia verticillata), antagelig tilført med hønsefoder.

Agrenes ukrudtsflora er det frugtbare Fyns almindeligste. Da det næppe bidrager til en egns botaniske karakteristik at opremse et halvt hundrede arter, som forekommer næsten overalt i landets egne, vil kun blive omtalt det mindre almindelige, som jeg har lagt mærke til i tidens løb. Skønt egnen ikke

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hører til de strøg, der har noget mærkbart indslag af sydlige agerukrudtsarter, hvortil der her n. for deres egentlige udbredelsesområde ville udkræves en lettere og mere sandblandet bund, kan sådanne dog lejlighedsvis forekomme, enkelte endog i ret stor mængde. Da Odense–Nørre Broby–Fåborg jernbanen blev anlagt i 1905, fremkom på jernbanens terræn et helt samfund af disse sydlige ukrudtsplanter, især på den nyopfyldte dæmning ved Hjallese Damgård, således liden vortemælk (Euphorbia exigua), de tre små maskeblomster liden torskemund (Linaria minor), spydbladet t. (L. elatine) og løvemund (Antirrhinum orontium), ager-galtetand (Stachys arvensis), sand-hanekro (Galeopsis ladanum), tandbæger-vårsalat (Valerianella dentata), kronløs firling (Sagina apetala) og græsset grøn skærmaks (Setaria viridis). I sæden forekommer jævnlig korn-valmue (Papaver rhoeas) og mark-stenfrø (Lithospermum arvense). Som indvandret i ny tid og bredende sig i de sidste år ses nu ofte vår-brandbæger (Senecio vernalis) på nyanlagte veje, i græsmarker, på sandjord o. l. I en roemark ved Dalum har jeg fundet den indslæbte lille enårige galtetant (Stachys annua) og grøn amarant (Amaranthus retroflexus). Som ager- og haveukrudt møder vi ikke mindre end fire arter tvetand (Lamium purpureum, dissectum, amplexicaule og intermedium); slægtens to andre arter forekommer ligeledes, nemlig døvnælde (L. album) ved veje og i byer og gul barsvælg (L. galeobdolon) i skove.

Engene er ret uanselige og findes kun ved de to åløb, der berører sognet. I Odense Ås dalstrøg findes en frodig, men ikke stærkt særpræget vand- og sumpflora. Åens løb er ovenfor sluserne ved papirfabrikken temmelig bred og med roligt strømmende vand; nedenfor sluserne er såvel plantevækst som dyreliv på en lang strækning ødelagt eller dog hæmmet af fabriksafløbet, som jævnlig medfører kemiske affaldsstoffer, og som giver ringe mulighed for dannelse af bred- eller bundvegetation i åen. Lad os derfor alene se på floraen ovenfor fabriksområdet. De vigtigste arter, vi her møder, er følgende: på dybt vand flere arter vandaks, gul åkande, sø-kogleaks; ved de ofte dyndede bredder med stedvis vel udviklet sumpstaudebræmme bukkeblad, hestehale, tagrør, smal dunhammer, stor sødgræs, pindsvineknop, gul iris, brudelys, vandskræppe, nøgleblomstret skræppe; flere store skærmplanter som bred mærke, gifttyde og den anselige kvan (Archangelica litoralis), der plejer at vokse ved stranden; endvidere stor dueurt, langbladet ranunkel (Ranunculus lingua), alm. vandsennep, alm. fredløs, duskblomstret f. og i engene pengebladet f.; en halv snes arter af slægten star kan nævnes (bl. a. Carex acutiformis, gracilis, riparia, paradoxa, paniculata, lepidocarpa). I engene møder vi gul frøstjerne, skov-angelik, skjolddrager, engkarse, vandkarse, baldrian, vandmynte, engblomme, kabbeleje, vand-brandbæger, sump-kællingtand, engtroldurt, leverurt, firevinget perikum o. a. Ved Lindved Å, der på en kort

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

strækning mellem Lindvedgård og Hollufgård danner sognegrænse, optræder på enge adskillige andre arter; på den højere bund møder man således her de tre græsser dunet havre (Avena pubescens), eng-havre (A. pratensis) og guldhavre (Trisetum flavescens); på tørveholdig eng bl. a. kær-seline (Selinum carvifolium), trenervet snerre (Galium boreale), eng-viol (Viola palustris), skov-kogleaks (Scirpus silvaticus) og endelig en række andre star-arter end de allerede omtalte (bl. a. Carex diandra, flava, pseudocyperus, rostrata, vesicaria). Egentlige moser findes ikke i sognet.

Også skovene er ubetydelige og af ringe udstrækning. Som egentlig skov kan kun betegnes den del af Hunderup Skov (Sejrsskov), der falder indenfor sognet. Det er en stærkt kulturpåvirket højskov af løvtræer, mest bøg. Foruden de allerede omtalte gøgeurter træffes her en ret rig forårsflora af anemoner, kodriver, guldstjerne, lungeurt, vorterod, desmerurt o. a.; ind imellem kan findes lidt blå anemone og, snyltende af rødderne af træer og buske, den lyserøde skælrod (Lathraea squamaria). Lidt senere kommer hertil de to arter af nellikerod med mellemformen (Geum rivale × urbanum), kvast-hønsetarm, sanikel, kransbørste, håret perikum, hvorimod læbeløs, gul anemone og fireblad nærmest må henregnes til forårsfloraen. Fra den lille sumpede elleskov ved åbredden overfor Dalumgård kan nævnes solbær som vildtvoksende, liliekonval, hampagtig hjortetrøst, dag-pragtstjerne, ørneøje, bittersød natskade o. fl. Endelig findes der mod ø. henimod Lindved Å nogle rester af gammel bondeskov, antagelig den gamle gærdselsskov, der før udstykningen var fælles for de Hjallese bymænd, hvad navnet, Hjallese Hegning, meget godt svarer til. Som bondeskov betragtet er de nuværende rester dog langtfra så smukt udformet som tilsvarende i flere af de omliggende sogne. I disse krat findes især hassel, rødel, elm, hvidtjørn, pil, ask, benved og anden buskvækst: megen hæg (Prunus Padus) er indblandet. I Hjallese Hegning findes en skovbundsflora, hvori bl. a. megen fladkravet kodriver og nellikerod (med mellemform) indgår. Her findes læbeløs og gul barsvælg, dag-pragtstjerne, vorterod, ranunkler, perikum og den jordkrybende form af vedbend (Hedera Helix); på åbne, græsklædte steder møder man hele fire arter af løvefod (Alchemilla minor, filicaulis, pratensis, alpestris). I den til Hollufgård hørende skov kan man nær sognegrænsen med lidt held finde den for Fyn sjældne hvid hestehov (Petasites albus), skovvikke (Vicia silvatica) med dens blegblå blomsterklaser og flere gøgeurter. Ligeledes udenfor sognegrænsen findes ved Lindvedgård en lille skov, hvor der bl. a. vokser nikkende flitteraks (Melica nutans) og druemunke (Actaea spicata). Endnu et lille stykke bondeskov findes i sognet, nemlig den lille Hjallese skov, der gennemskæres af jernbanen lidt n. for Hjallese st., og som nu blot består af et par ganske små krat af hassel m. v. Her er truffet skælrod i mængde, tårnurt (Turritis glabra), taddervikke (Vicia

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tetrasperma), den ru, sent blomstrende kurveblomst bittermælk (Picris hieracioides) og endelig tætte kolonier af den mørkegrønne padderokke skavgræs (Equisetum hiemale).

Ruderatvegetationen om de beboede steder er lidet udpræget; stedet er for stærkt påvirket af byens nærhed. Landsbypræget udviskes efterhånden aldeles; cementkanter afløser de gamle havehegn med deres ofte righoldige flora. Velstanden og den fynske ordenssans tillader ikke, at ukrudtet florerer langs veje eller om gårde og huse; endnu mindre er dette tilfældet i de pyntelige haver. Den gamle vegetation af katost, hjertespand, marube, burre-arter, kruset tidsel, bulmeurt o. a. svinder bort; op til nutiden har dog kunnet træffes den rubladede river (Asperugo procumbens), tandbæger (Ballota), høj stenkløver (Melilotus altissimus), et og andet forvildet eksemplar af de store, dekorative tidsler æselsfoder (Onopordon) og marietidsel (Silybum Marianum), sæbeurt (Saponaria), stolthenriks gåsefod (Chenopodium bonus Henricus), rød g. (Ch. rubrum), hundetunge (Cynoglossum) og plettet skarntyde (Conium maculatum). Fra tidligere dyrkning kan man endnu se humle forvildet i hegn og krat. Den hvide skovkørvel, der sædvanligvis kaldes „skarntyde", er almindelig; dens mindre slægtning gærdekørvel (Anthriscus vulgaris) er nu sjælden. Den meget stikkende tornet tidsel (Carduus acanthoides) fandtes tidligere i Hjallese; den er sjælden i det indre Fyn. Udenfor byerne træffer man ved vejkanterne planter som cichorie, gul og hvid snerre, blære-smelle, tandfri vårsalat, kornet stenbræk, bredbladet timian, knopurt, regnfang o. l.; et par steder findes kong Salomons lysestage (Lepidium campestre), således kaldet efter dens kandelaberformede skuestand, og det langstakkede græs gold hejre (Bromus sterilis), og flere steder ser man nu de i ret ny tid med græsfrø indførte pyrenæisk storkenæb (Geranium pyrenaicum) og storblomstret hønsetarm (Cerastium arvense). På åskrænten ved Mariekilde står fra ældre tid den anisduftende spansk kørvel (Myrrhis odorata) og i nærheden et par buske af ribs med sødlige, gulhvide frugter (Ribes rubrum f. leucocarpum). Ved et gærde s. for Dalumgård stod et par buske af vin-rose (Rosa rubiginosa) og vild reseda (Reseda luteola); nær haven er fundet den uanselige forårsblomst liden guldstjerne (Gagea minima). I randen af det under Odense hørende anlæg „Fruens Bøge" stod, på selve sognegrænsen, eet halvstort træ af vildt pæretræ (Pirus communis) med de langstilkede, små frugter. Voksestederne for kræge og fuglekirsebær opgiver man ikke gerne til fremmede; måske de også er gået til siden da.

Endnu eet lille plantesamfund har vi tilbage at omtale – klosterfloraen. Fra andre gamle klostre er angivet en ret righoldig flora af læge-, krydderi-, gemyse- og prydplanter, som kan antages indført af munkene til nyttebrug, men for Dalum Kloster og omgivelser er denne flora ret uanselig. Vinbjerg-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sneglen som repræsentant for den tilsvarende gruppe af dyr møder vi ganske vist, og tager vi haven ved den nærliggende gamle præstegård med, hvor den botanisk kyndige samler pastor H. F. Poulsen i en lang årrække havde sin gerning og sit hjem, kan vi akkurat sammenstille en lille liste, der med lidt god vilje kan betegnes som en „klosterflora" for Dalum Kloster og omgivelser. Den indeholder da følgende arter: pigæble (Datura stramonium), bulmeurt (Hyoscyamus niger), kryddermynte (Elsscholzia Patrinii), svaleurt (Chelidonium majus), nikkende fuglemælk (Ornithogalum nutans) og den ret anselige kors-vortemælk (Euphorbia Lathyris); hertil kan føjes den foran omtalte spansk kørvel. Rød hestehov eller pestilensurt (Petasites ovatus) med de kendte store „skræppeblade" må også henregnes til denne gruppe, men den er i Fyn langt mere udbredt, end klostrene har været; den findes ved Hjallese (og i stor mængde ved de udenfor sognet liggende gårde Bramstrup og Hollufgård). Er forøvrigt hele sceneriet ved Bramstrup med „skræpperne" langs kanalerne, disses direkte overgang i mosen, og haven, hvis grønne plæner går ret til vandet, ikke som skabt til at være H. C. Andersens forbillede til beskrivelsen i „Den grimme ælling"?

En dreng gik og syslede med plantebestemmelser ved Odense Å og dens omgivelser og opnoterede omhyggeligt det interessante af, hvad han så, med øjet altid søgende vendt mod det ny, han ikke før havde truffet på. Et og andet har han senere lejlighedsvis kunnet føje til med voksende kendskab til tingene. Voksen har han nu, tre–fire årtier efter, samlet og ordnet de spredte noder og sat dem i musik til et beskedent opus om en nynnende ungdom, der svandt. En del af de i opus'et omtalte planter svandt også i tiden, der gik, så man nu må søge dem forgæves. Lad da værdien af værket ligge deri, at tilstedeværelsen dengang bogfæstedes som et led i slægtens viden om, hvad der engang var.

Holte, januar 1944.

Svend Andersen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

SUPPLEMENT

En beskrivelse af et sogns plantevækst kan ikke forventes at være fuldstændig. Svend Andersens her foreliggende gør heller næppe krav på at indeholde alle i Dalum Sogn forekommende planter, fremstået som den er på grundlag af planteoptegnelser fra årene 1904–05 og erindringer om ekskursioner fra senere år. Nogen grund til at komplettere – endnu mindre til at revidere Svend Andersens arbejde foreligger derfor ikke. Svend Andersens kendskab og kærlighed til botanik var af usædvanligt format.

Når jeg alligevel har tilladt mig at tilføje nogle få plantearter, er det sket, fordi jeg mener, at flere af disse må betegnes som typiske for visse biotoper eller som ikke helt almindelige, og som det derfor kan forsvares at medtage.

Voldtimian (Calamintha acinos) – Hjallesegades rabatter.
Kulsukker (Symphytum officinalis) – alm. forekommende flere steder.
Kortstråle (Galinsoga parviflora) – alm. ukrudt i gartnerier og på marker.
Vibefedt (Pinguicula vulgaris) – i engene ved åen – i ringe antal.
Blærerod (Utricularia vulgaris) – i vandrender ved åen.
Kalmus (Acorus calamus) – i plantebæltet langs åen.
Sværtevæld (Lycopus europæus) – i plantebæltet langs åen.
Brøndsel (Bidens tripartitus) – i plantebæltet langs åen.
Bjørneklo (Heracleum sphondylium) – i skovene.
Skovgaltetand (Stachys silvestris) – i skovene.
Aks-Rapunsel (Phyteuma spicatum) – i Stenløseskoven.

1. maj 1958.

Gerhard Jensen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

DALUM SOGN I OLDTIDEN

Fra arilds tid har vort lands jord været gennemdyrket. Det vil sikkert være vanskeligt at påvise selv små områder, hvor ikke oldtidens befolkning har boet og efterladt spor i mulden efter det levede liv. Således også Dalum sogn.

Men det vilde være halsløs gerning, om man påtog sig den opgave at skrive historie alene ud fra de få og tilfældigt fremkomne fund, som et eneste sogn kan byde på. Menneskets kultur har herhjemme udviklet sig gennem ti, tolv årtusinder, og vil man forstå den, så hjælper det ikke blot at studere fundene fra det snævert afgrænsede område, men man må sammenligne med alle fundene fra landsdelen, hvori sognet ligger, ja, i det hele land og helst ud over dettes grænser. Jordfundene har dog deres begrænsning. De giver kun én side af menneskelivet, den materielle, men kun lidt om, hvad fortidens mennesker tænkte og følte. Alligevel er de det eneste, vi har at arbejde med, det eneste middel, som kan hjælpe os til at trænge bag om de skrevne kilder.

Med disse forbehold i erindring vil vi nu se på de oldtidsfund, der gennem tiden er frempløjet og opgravet af Dalum sogns muld, og hvad de kan berette om den ældste fortid. Fundene er ikke talrige; i alt kendes til 27, ikke noget stort antal, men dog så jævnt fordelt over de forskellige afsnit af oldtiden, at den almindelige udvikling, som klart aftegner sig for Fyn og hele Danmark, i hovedtrækkene kan spores også i Dalum sogn.

Stenalderen. Gennem sognet snor Odense å sig i brede vindinger, der omslutter ådalens fremspring og næssene ud i engen. I den ældre stenalder var landet skovklædt og må her have budt på gode livsbetingelser for den ældre stenalders jægere og fiskere. Denne vort lands urbefolkning fulgte vildtet fra sted til sted og rejste sine skindtelte for en kortere eller længere tid ved å og sø. Deres spor finder vi i dag i marken i udstrøet affald fra flinthugningen, og flintmængde i markerne betyder bopladser. Dem kender vi på Fyn i stort tal fra mosedragene ved Tommerup og Neverkær samt langs Arreskov sø. En del er også fundet langs åens nedre løb, ingen dog i selve Dalum sogn, men en enkelt ligger på Dyrupgårds mark nær åen tæt uden for sognets sydvestlige hjørne. Her er der opsamlet flere råt tilhuggede kerneøkser og skrabere af flint samt fine pilespidser af den art, man med et teknisk udtryk kalder mikrolither. At den ældre stenalders jægere og fiskere også færdedes på Dalums enemærker, ved vi af spredtfundne rå flintsager i marken langs åen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den ældre stenalders jæger- og fiskerkultur har strakt sig over umådelige tidsrum, adskillige årtusinder, gennem hvilke udviklingen næsten stod stille. Men ved midten af det 3. årtusinde fandt en begivenhed med vældige følger sted. Ved påvirkninger udefra, vist også gennem nogen indvandring, kom agerbruget til Danmark. Indvandrerne førte husdyr med sig. Pletvis blev storskoven ryddet, med ild og med det nye vidunderredskab, den slebne flintøkse, den yngre stenalders symbol, hvis blankpolerede egg mægtede at fælde egeskovens stammer. I rydningerne rejstes små landsbyer, og ved dem anlagdes stenbygningerne for ættens døde, først dysser, efterhånden også jættestuer.

I Dalum sogn er i dag ingen jordfaste mindesmærker bevaret, men man ved dog om tre gravhøje, som skal have ligget ved Dalumgård. Et minde om den yngre stenalders tidehverv har vi i et mærkeligt fund, som fremdroges i 1927 ved Dalum kirkes restaurering. Under kirkegulvet afdækkedes en samling lerkarskår, som alle var rigt ornamenterede i jættestuetidens stil. Fundet, der indbragtes til Fyns Stiftsmuseum, blev ikke sagkyndigt optaget, men må stamme fra en boplads eller snarere fra en jættestue, som formentlig er sløjfet ved anlægget af kirken.

Desværre kender vi kun dette ene „jordfaste" fund fra Dalums yngre stenalder, men til gengæld er der gennem årene til Nationalmuseet og Fyns Stiftsmuseum indgået et antal spredtfundne oldsager, som viser, at egnen om Dalum dog var beboet gennem hele perioden, fra midten af det tredie til midten af det andet årtusinde før tidsregningens begyndelse. Det drejer sig om i alt fjorten genstande. Ingen udmærker sig ved særlig størrelse eller overvættes kvalitet i forarbejdningen, men giver alligevel et indtryk af tidens redskabsmæssige udvikling.

Blandt de nævnte oldsager kunde der være grund til at omtale et samlet fund, der i 1886 fremdroges nær ved Christiansdal og indsendtes til Nationalmuseet. Her optoges i en bakkeknold i et spadeslags dybde tre økseblade, knap 18 cm lange, tilhuggede og færdige til slibning. Egghjørnerne er noget udvidede, og bladene hører til en øksetype, som kan dateres til stenalderens slutning. I formen efterligner de nemlig økseblade af kobber indførte fra den tidlige metalkultur i Mellemeuropa og i England. Det er brydningstiden mellem den begyndende metalteknik og den gamle flintkultur. Her i Danmark holdt man på grund af den naturlige metalmangel så længe som muligt fast ved det hjemlige råstof, og eftergjorde længe i flinten de fremmede metalforbilleder. Fundet fra Christiansdal giver derfor en antydning om vidtstrakte kultur- og handelsforbindelser mellem Danmark og udlandet for hen ved fire årtusinder siden. Men det oplyser tillige om den mærkelige skik, som genfindes gang på gang i oldtiden og næsten alle steder: henlægning af værdigenstande i jorden eller i mosernes og søernes vand. Denne sædvane er i Dan-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 4. Stenoldsager fra Dalum Sogn, yngre stenalder. Øverst til venstre: stridsøkse af sandsten fra Hjallese. Til højre: stridsøkse fundet mellem Dalum Kloster og Dalumgård. I midten: hulsleben flintøkse fra Dalum præstegårdsjord. Nederst til venstre: tyknakket flintøkse fra Hjallese. Til højre: forarbejde til flintdolk, fra Dalumgårds mose. Målestok: knap 1/3.

mark iagttaget i hundredevis af fund. Hvad årsagen hertil har været, kan det i de enkelte tilfælde være vanskeligt nok at afgøre. Somme tider synes den at hvile i ønsket om under urotider at betro sin ejendom til den tavse jord, men i mange tilfælde ser det ud, som om nedlægningen må forstås som et offer til guddomme, til de naturmagter, man i stenalderen har forestillet sig rådede for menneskets liv og for agrenes trivsel. Sidstnævnte tolkning er vist den naturligste for fundet fra Christiansdal.

De øvrige flintsager giver ikke anledning til mere indgående omtale. Nogle af dem er afbildet på fig. 4. Vi kan nævne en flintøkse med hulsleben egg, fra Dalum præstegårdsjord, og fra Hjallese en „tyknakket" økse af den art, man i stort tal har fundet i jættestuerne. Hertil kommer et seglblad af flint anvendt til kornhøstning, endvidere et forarbejde til en flintdolk fra Dalumgårds mose, fig. 4, og en 23 cm lang flintdolk fra Hjallese. Men også andet materiale end flint blev benyttet, snart til fremstillingen af mere elegante former som de to stridsøkser af sandsten på fig. 4, snart til grove arbejdsøkser som fig. 5. Ligesom flintdolkene tilhører de tre sidste stenalderens slutning, og stridsøksernes form minder om, at man også her på Fyn var berørt af den jyske „enkeltgravskultur", som sandsynligvis førtes til Danmark af indvandrende

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

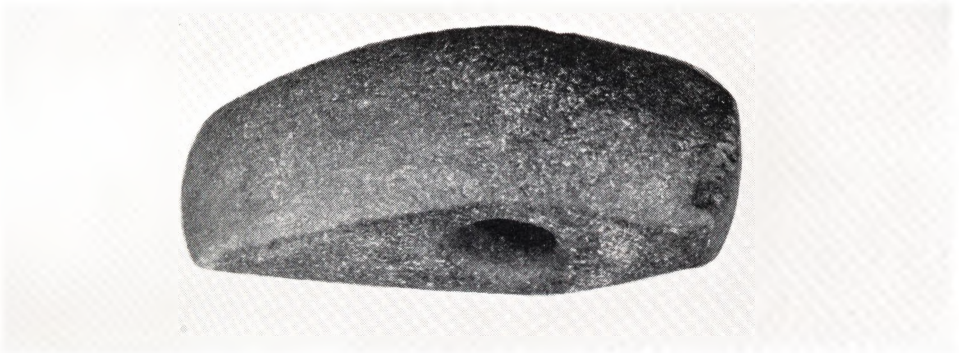

Fig. 5. Økse af sandsten. Fra Hjallese. Ca. 1/3.

stammer (indoeuropæerne?). En lang række fynske økser i Stiftsmuseet, som er fundne, ikke i jættestuer, men i uanselige jordgrave, vidner tydeligt nok om, at også Fyn var inddraget i enkeltgravskulturens område, i hvert fald berørtes og påvirkedes af det.

Bronzealderen. De omtalte stridsøkser såvelsom arbejdsøksen og flintdolkene er sager, som i virkeligheden efterligner fremmede forbilleder i metal og dermed viser, at vi befinder os på tærskelen til bronzealderen. Ved midten af det 2. årtusinde f. Kr. kom kobber og bronze herind i en stærkt stigende strøm, og man kunde nu tage det nye råmateriale op til så almindelig anvendelse, at redskabskulturen ikke længere bygger alene på flinten, men i stigende omfang præges af metallet.

Blandt de første metalsager, vi kender fra Nordens bronzealder, er en del svære økser med skafthul. De ligner meget stenøksen fig. 5, og en del af dem er fundet her på Fyn. Disse ældste metaløkser er grove, gjort med en famlende støbeteknik, og det samme gælder de første bronzesværd. Et sådant sværd, fundet 1860 på en mark i Hjallese Hestehave, ses fig. 6 til venstre. Klingen har bred afslutning foroven med mærker i randen efter fire nagler. Våbnet er efter sin form fra den tidligste bronzealder, muligvis indført. Nordboen måtte altså gennemgå en rum prøvetid, før han lærte sig fuldt herredømme over støbningens finesser. Men svenden blev mester, og det er med rette sagt, at metalarbejderne fra Danmarks ældre bronzealder hører til de ypperste, som fremstilledes i Europa.

Et fortræffeligt eksempel på metalarbejder af den omtalte høje kvalitet, fra „stortiden" o. 1200 f. Kr., har vi i et sværd, som i 1875 blev oppløjet på et moseagtigt sted på Hjulagergårds mark ved Hjallese. Sværdet, gengivet fig. 6, er særdeles smukt, 75 cm langt. Klingen, hvis yderste spids mangler, er prydet med en stærkt ophøjet midtribbe, randet med tre striber på hver side.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fæstet viser fortrinlig behandling. Der ses fordybede furer udfyldte engang med harpiksmasse og oprindelig kantede med fine, nu næsten forsvundne guldbånd. Det fastholdes til klingen med fire nagler. Sværdknappen foroven er noget beskadiget.

Som det ovenfor berørtes i omtalen af flintøkserne fra Christiansdal, kan offerfundene i visse tilfælde give antydninger om de tanker, mennesket har gjort sig om sit forhold til de højere magter og om det hinsidige liv. Ellers tegner oldsagerne jo mest kun et ensidigt billede af tilværelsen, dens praktiske side. Men der er noget utilfredsstillende blot ved at vide, hvilke redskaber vore forfædre brugte. Såre velkomment er derfor alt, der kan belyse også andre sider af det daglige liv.

Det kan bopladsfundene, som vi kender i mængde allerede fra stenalderen. Ældre bronzealder er i denne henseende et tomrum, men i periodens slutning begynder de igen at dukke op. På Fyn har en langvarig bosættelse ved Hasmark og Voldtofte afsat tykke affaldslag, som gav et godt indblik i bronzealderbondens daglige liv, men endnu dog kun lidt om, hvordan husene så ud.

Et lignende affaldslag, dog af mindre omfang end de to nævnte, blev udgravet 1949 af Fyns Stiftsmuseum på matrikelnummer 9e af Hjallese Hestehave tæt nord for vejen mellem Odense og Svendborg. Her stødte man ved kulegravning i flad mark på en stor affaldsgrube, 3 m lang og noget smallere. Fylden bestod af aske og sort „kulturjord", der rummede en del grove ildsværtede sten. Desuden fandtes en del lerkarskår, som kan dateres til yngre bronzealder, tidsrummet mellem 800 og 500 før vor tidsregning.

Bopladsfund af denne art kender vi i stor mængde fra den følgende jernalder, på Fyn i over hundrede forekomster, og tolkningen af dem er som følger: Gruberne blev gravet af bønderne, som skulde bruge ler til vægklining og til husgulvene, og ved samme lejlighed fik naturligvis også bondens hustru og det kvindelige tyende det nødvendige råmateriale i hænde til formning af de store forrådskar, hvori det tærskede korn opbevaredes, og til det finere bordservice. Efter brugen sløjfedes gruberne atter, når de lå i vejen for markarbejdet, og fylden, man kastede ned, var alskens levn fra husene: udrømmet aske fra husgulvene, hvori ildstederne lå, forbrændte sten efter reparation af arnerne, søndrede lerkardele samt afpillede dyreknogler. Alle disse træk genfandtes under afdækningen af gruben ved Hjallese. Desværre blev der heller ikke her iagttaget spor efter selve husene. De har utvivlsomt ligget i nærheden, men er vel sidenhen udpløjede og forsvundne.

Jernalderen. Fra o. 500 før Kristus bliver herhjemme jernet det vigtigste brugsmetal. Af de kraftfulde og dygtige kelterfolk i Frankrig og Belgien lærte nordboen at udvinde jern af det hjemlige myremalm, og af det nye emne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 6. Tre sværd fra bronzealderen. Til venstre: fra Hjallese Hestehave. I midten: fra Hjulagergård ved Hjallese. Til højre: fra Hjallese Hestehave. Sværdet i midten er 75 cm langt. Samme målestok.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 7. Udsnit af en afdækket urnegravplads fra yngre romersk jernalder, 3.–4. årh. e. Kr. Den fynske Landsbys grund, vest for Fjelstedgården.

smedes nu sværd, knive og kornsegle, mens bronzen stadig bruges til pyntesager og andre små brugsgenstande. Over det nye tidehverv, den førromerske jernalder, synes der først at være et præg af stilstand, ja, af tilbagegang i sammenligning med bronzealderens rige kulturperiode. I hvert fald er fundene nu fattige og ensformigt udstyrede. Som årsag hertil regner man med to muligheder: Enten overskar de stærke keltiske stammer under deres frembrud mod øst til Midteuropa de gamle handelsforbindelser mellem Danmark og de råstofrige egne i syd, eller måske har en tydeligt iagttaget ændring i vort klima mod køligt og fugtigt vejrlig hæmmet agerbruget og dermed sat en midlertidig bom for den naturlige udvikling. Muligvis har begge årsager virket sammen.

Navnlig på Fyn og Sjælland er fundene særdeles sparsomme i den ældste jernalder, men ser man så på de mange fund, som i den sidste halve snes år er dukket frem her på Fyn fra de to århundreder lige før tidsregningens begyndelse, er det klart, at udviklingen også her nu atter var kommet i skub fremad. Det hænger vistnok sammen med en almindelig vækst af kræfterne inden for Nordeuropas germanske folkestammer, ikke nærmere belyst, men dog en kendsgerning. Ved tiden omkring Kristi fødsel finder de første sammenstød sted mellem germaner og romere, og de næste fire århundreder bliver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vidne, snart til blodige krige, snart til fredeligt samkvem mellem folkene i nord og syd. Netop disse fire århundreder kalder vi den romerske jernalder, og med god ret. Fra denne tid stammer en lang række af vort lands rigeste oldfund, hvori indgår mængder af romerske bronzekar og glasvarer, ja, endog sølvservice samt daterede romerske mønter af guld og sølv, alt bragt herop af rejsende handelsmænd.

I de fynske fund er dog de kostbare importsager på grund af ligbrændingen, som rådede her, tit ødelagte og smeltede af ilden. Fra Fyn kender vi en mængde gravpladser anlagte i førromersk og romersk tid. Den døde blev fuldt påklædt lagt på bålet. Efter brændingen blev levnene fra bålet, aske, brændte ben og de medgivne sager enten nedlagt i en urne eller i en simpel fordybning i jorden, en såkaldt brandplet. En af de større gravpladser fra det 3.–4. århundrede e. Kr. er fundet på Den fynske Landsbys grund og undersøgtes af Fyns Stiftsmuseum i 1943 og 1956. Nedsænkede i en lille højning nær stedet, hvor nu Fjelstedgården ligger, afdækkedes i alt 44 grave, de fleste urnegrave, men også enkelte brandpletter. Fotografiet fig. 7 viser en del af gravpladsen blotlagt, inden urnerne optoges.

Flere af urnerne er smagfuldt formet og prydet med streg- og cirkelornamenter. I et enkelt tilfælde var flere kar henstillet sammen. På fig. 8 ses et stort, smukt hankekar, i hvilket de brændte ben var nedlagt. Omkring det, og indeni, lå skårene af fire småpotter, fig. 9, altså et helt bordservice medgivet den døde kvinde på rejsen ind i det ukendte. Mellem de brændte ben lå des-

Fig. 8. Stort hankekar fra gravpladsen fig. 7. Slutningen af det 3. årh. e. Kr. Ca. 1/3.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

uden nogle af dagligdagens småsager: en kam, en dragtnål, en kniv, alle af jern, et fyrstål og nogle glasperler.

Det lige omtalte fund er typisk for de fynske gravpladser. De enkelte grave er jævnt udstyrede, sjældnere med importgods. I nogle tilfælde er dog afdækket rigt forsynede grave (Hågerup, Eskilstrup, Sanderumgård, Årslev), i hvilke de døde er nedlagt ubrændte, medførende kostbare romerske bronzer samt smykker af guld og sølv. De rige jordfæstegrave, der oftest ligger for sig uden forbindelse med brandgravene, må vi vist se som repræsentanter for den velhavende klasse, mens de simplere brandgrave er hvilestedet for den jævne befolkning. Dette forhold synes da at tyde på et socialt skel.

Den ældre jernalders mange gravpladser er sammen med en del bopladsfund vor bedste kilde til kundskab om tiden. Men mærkeligt nok svigter gravfundene skæbnesvangert i den følgende tid, den yngre jernalder. Hvorfor gravfundene ophører fra det 5. århundrede, ikke blot på Fyn, men i hele Danmark, er endnu et uløst problem, men en brist med alvorlige følger for studiet. Ud fra en anden slags fund, værdifulde skattehenlægninger, tør vi dog alligevel slutte, at landet ikke har været folketomt, og at livet ikke tyngedes af fattigdom. Tiden fra ca. 400 til 600 er tværtimod vor oldtids guldrigeste periode, guldhornenes tid, og i guldet har Fyn sin rigelige andel.

Hvor kom da alt dette guld fra? Det nærmestliggende svar er dette: romerrigets synkende magt. De romerske kejsere købte sig i rigets forfaldstid fred hos de germanske stammehøvdinge for guld, hærførerne indrullerede germanske lejetropper i deres legioner. Krigerne bragte den indtjente sold med hjem i møntet romersk guld, og ude i det fjerne Thule sank soldaterkejserens prægede portræt sammen i guldsmedens smeltedigel. Det romerske møntguld blev til vægtige hals- og armringe, til prægtige reliefprydede brystsmykker.

En sådan kostelig halsring ser vi på fig. 10. Den er fundet 1936 på husmand Reeves' mark i Hjallese Hestehave. Under pløjning fandt tjenestedrengen Erling Petersen et stykke gult metal siddende på plovskæret, og et lig-

Fig. 9. Fire småpotter fra gravpladsen fig. 7.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 10. Guldring fra Hjallese Hestehave fra det 5. årh. e. Kr.

nende lå i plovfuren. Metallet var af guld af næsten 900 ‰ holdighed og vurderedes dengang til 2058 kroner. I dag måtte beløbet flerdobles. På billedet ses ringen noget udrettet og udbødet efter den hårde medfart under plovjernet. Den består af to halvdele, idet lukket er anbragt midt på ringen. Ved siden af den store vulst i midten ses nemlig et lille hul, i hvilket har siddet et hængsel formet som en forsiret dobbeltknap. I den venstre ringende sad desuden en spids tap, nu tabt, der greb ind i den højre ringende. Ringen består i øvrigt af et glat rør, på hvilket er fastloddet svære vulste og spinklere ringe, som giver ringen et kraftigt profileret, noget voldsomt virkende ydre. På den glatte ring er indpunslet fine streg- og trekantmønstre, ligesom man kan skimte stjernemønstre og fine buerækker. Ved sammenligning med andre paralleller, danske og svenske, kan dette pragtstykke dateres til d. 5. århundrede e. Kristus. Stilen er barbarisk, men munter frodighed hos ophavsmanden lyser ud af den. Samtidig imponerer den tekniske dygtighed, hvormed smykket er gjort.

Med guldringen fra Hjallese er vi på vor vandring gennem oldtidens lange tidsrum nået ned mod slutningen, den kraftfulde vikingetid, da alle raske og vovelystne mænd i Norden drog over havene, på ran, eventyr og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

landtægt i det fremmede. Også i Dalum sogn, midt inde i det fredelige „guld- og kvægrige Fyn", har vikingetiden sat spor, omend kun i et enkelt fund, en kvindegrav fra Hjallese Torp. Nær ved et skelet fandtes 1 m under markfladen to smykker af forgyldt bronze samt en jernkniv. Det ene er et skålformet spænde prydet med et relief i den stil, som kaldes gribedyrsstilen og svarer til udsmykningen af de ældste genstande i det berømte norske skibsfund fra Oseberg. Der har sikkert i graven været to sådanne spænder, som ellers bares parvist på kvindens bryst. Det andet af de fundne spænder var „ligearmet" og på samme måde prydet med figurer i gribedyrsstil. Ornamentikken på spænderne viser, at gravlægningen har fundet sted i første halvdel af det niende århundrede.

Og dog. Helt isoleret var Dalum næppe. Ad åens nedre løb har der været nem søværts forbindelse til Odense fjord og det åbne hav. Afstanden fra Dalum til Nonnebakken i Odense er kun ringe. På Nonnebakken, ved vi, lå der i vikingetiden et vældigt ringformet voldanlæg. Det ses på Braunius' byprospekt fra 1593 s. 37 og endnu tydeligt på et udskiftningskort over Hunderup by fra 1780'erne, men siden er det planeret ud, først ved Allégades bebyggelse, senere endnu mere, da Odd Fellowlogen rejstes. Den dag i dag anes det dog i den lille banke mellem Hunderupvej og Nonnebjergvej.

Ved en prøvegravning, som nu afdøde arkitekt C. G. Schultz foretog o. 1950 på Odd Fellowlogens grund, og om hvilken han siden har fortalt mundtligt, men ulykkeligvis intet publiceret, lykkedes det ham ved et dybt snit i bankens rand at fastslå tværmålet af ringvolden om borgen, d. v. s. voldtykkelsen, samt systemet i voldens tømmerafstivning. Inden for volden afdækkede han tilmed stolpehuller fra et hushjørne, nok til at vise, at vi på Nonnebakken i Odense har haft en borg, der i sit anlæg er en nøje parallel til Trelleborg og Fyrkat, snarest det sidste, som er mindre end Trelleborg. Man kan dybt beklage, at den glimrende arkæologiske iagttager tog sin rige viden både om Nonnebakken og om Knud den Helliges frådstenskirke i grunden under den nuværende Sankt Knud med sig i graven.

I den anden halvdel af det 12. århundrede boede benedictinernonnerne på Nonnebakken, indtil de o. 1200 overførtes til Dalum kloster. Det er derfor, de i de ældste kilder omtales som „nonnerne af borgen". Ganske mærkeligt er det at tænke på, at de fredelige nonner engang har boet på dette krigeriske sted, måske endnu i de samme haller, som en dansk vikingekonge et par århundreder forinden havde rejst på Hunderup bys jorder til bolig og værn for en styrke af den danske ledingshær.

Erling Albrectsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 11. Braunius' kort over Odense 1593.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

KLOSTERTIDEN

Dalum og Hjallese. Dalum Sogn i Odense Herred er omgivet af Fraugde, Højby, Stenløse og Sanderum Sogne samt af Odense Købstad. I landsbyen Hjallese levede middelalderens bønder deres slidsomme og upåagtede tilværelse. For dem var livet først og fremmest en kamp for at sikre sig en tålelig materiel stilling. En del af det overskud, der blev resultatet af deres arbejde, skulle afleveres til konge og kirke. Da nonneklosteret opstod, blev det gamle landsbysamfund en del af middelalderkirkens store internationale organisation. Klostertilværelsen var principielt rettet mod et religiøst mål. Den jordiske tilværelse var underordnet den himmelske. Klosterets forfinede kultur stod langt over landsbyens primitive bondekultur. Og dog var de to samfund knyttet tæt sammen. Klosterets materielle tilværelse var i høj grad afhængig af bøndernes ydelser. Til gengæld måtte kirke og kloster være forpligtede over for bondens krav om sikkerhed i den efterjordiske tilværelse.

Der er intet overleveret om forholdene i middelalderens Hjallese. Gårde og huse lå grupperede i to rækker nord og syd for bygaden, den nuværende Hjallesegade. Navnet Hjallese vidner utvivlsomt om bebyggelse af høj ælde. Endelsen er en afsvækket form af -løse, som især findes i stednavne på øerne. På Sjælland findes 56 og på den fynske øgruppe 12 eksempler, medens Jylland kun har 4–5, der tilmed er usikre. Betydningen af løse-endelsen kan ikke tolkes med fuldstændig sikkerhed. En ret almindelig forklaring går ud på, at den skal sættes i forbindelse med områder med enge og græsgange, altså et naturbestemt ord. De fleste landsbyer på -løse er ret store – gennemsnitlig på 112 tdr. land, og 38 af dem er kirkebyer. Måske har de oprindelig overvejende været kvægavlende med løsdrift.

Forstavelsen kommer muligvis af „hillæ", en forhøjning. I stednavne bruges den om tømmerbygninger, gudehuse af træ – specielt om forhøjningen, hvorpå gudebilledet var anbragt. Denne fortolkning kan anvendes på Hjallese som et højt beliggende sted med enge og græsgange i nærheden[1]).

Som andre landsbyer fik Hjallese en sognekirke. Den lå på det sted, hvor senere rytterskolen blev bygget. På en eller anden måde har den været knyttet til bispestolen i Odense, idet biskoppen 1183 kunne skænke kirken, eller dens indtægter til nonnerne på Nonnebakken. Til gengæld var klosteret forpligtet til at sørge for gudstjeneste og andre kirkelige handlinger i kirken. Den blev 1532 også sognekirke for Hunderup menighed. Men 1571 førtes Hunderup

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 12. Døbefonten i Dalum Kirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tilbage til Albani Sogn. På dette tidspunkt var det klosterkirken, der gjorde tjeneste som sognekirke. Dette bekræftes af en mundtlig tradition i sognet, der siger, at stien, der ligger ved den side af åen, som vender mod Hjallese og fører fra Dalum gennem Hunderup Skov, var en gammel kirkesti fra den tid, Hunderup hørte til Dalum Kirke.

En enkelt begivenhed fra Hjallese Kirke indgår som et vigtigt led i Danmarks politiske historie. Det var her den fynske adel 9. juli 1534 gik ind for at anerkende prins Christian (III) som Danmarks konge, ligesom den jyske adel kort forinden havde gjort det i Ry Kirke.

Desværre fik kirken en krank skæbne få årtier efter. Jørgen Marsvin, der var lensmand på Odensegård, fik 22. nov. 1576 kgl. gavebrev på den ved Dalum liggende kirke kaldet Hielles med tilladelse til at nedbryde kirken og kirkeladen og anvende mursten og tømmer derfra til eget brug[2]). Materialerne blev anvendt ude på Hollufgård. Kirkedøren skal være anvendt som indgangsdør til tårnet i gårdsiden. Stenpælene skulle også have været flyttet fra indgangen ved kirken ud til Hollufgård. Men det lod sig ikke gøre. De blev nok læsset på et par vogne, men da disse kom i nærheden af Hollufgård, gik de begge i stykker på én gang, og det blev taget som et varsel for, at de ikke måtte flyttes, og der var derfor ingen, der turde have mere med stenene at gøre, så de blev liggende i over hundrede år. Men så førte herremanden på Hollufgård dem til Fraugde Kirke, og denne gang blev der ikke noget i vejen, og stenpælene blev rejst ved indgangen til Fraugde kirkegård, hvor de står den dag i dag – sådan fortæller de gamle sagn fra Hjallese.

Hjallese Kirke delte skæbne med så mange andre kirker i tiden efter reformationens indførelse. Der findes dog bevaret et monument, som sandsynligvis kan henføres til den forsvundne kirke: døbefonten i Dalum Kirke (se s. 39). Den hører til Højby-typen. Fodstykket er formet som et terningekapitæl og er smykket med ret lave relieffer. På siden mod vest (se s. 41) ses tydeligt et kors med to kugler under hver korsarm, symboliserende solen og månen. Overgangen mellem fodstykke og kumme dannes af et ret kort skaft. Selve kummen er enestående ved sin dekoration. Herom siger M. Mackeprang: „Absolut enestående er derimod udsmykningen af fonten i Dalum Klosterkirke ved Odense, der vel er overflyttet fra den 1576 nedbrudte sognekirke i Hjallese og hører til en i egnen almindelig type. Medens nemlig farven på de fire ovennævnte fonte (Rolse, Sennels, Tikøb, Sjørslev) er brugt til at fremhæve dekorationen, er det her selve denne, der er malet. På kummens fuldstændig glatte, nærmest cylindriske overdel ses dels en række endnu meget tydelige rundbuede arkader med stavkapitæler og dekorerede pilastre, dels i fortsættelse af dem en noget mere udvisket akantusranke, altså ganske den samme motivveksling som på fonten i V. Vedsted. Også den glatte skaftvulst har haft en med sort, rødt og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

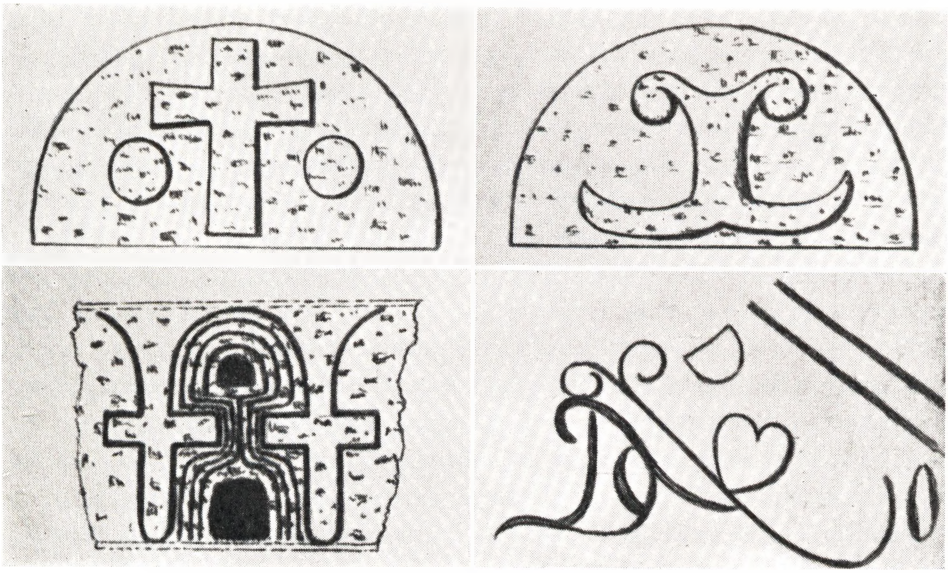

Fig. 13. Gengivelse af Dalum-fontens dekoration fra o. 1900.

gult malet tovsnoning, den fra fædrene nedarvede farvesammenstilling, der, som det ses på tavlen, ligeledes er anvendt på kummen – i nogen grad også på Sjørslev – og i Danmark kendes fra Jellingehøjenes udskårne træornamenter og fra Hørningplanken. Dalum-fontens malede udsmykning er ikke blot enestående. Det er tillige fuldstændigt sikkert, at den er samtidig med fonten, altså romansk. Medens man for de fire andre fonte udover farvevalget ikke havde noget andet bevis for samtidighed, end at farverne lå inderst på selve stenen, er her selve ornamentet så romansk som noget og tilmed velkendt i egnen" [3]).

Benediktinerne. Det klostersamfund, der omkring 1200 blev overført fra Nonnebakken til Dalum, var af benediktinernes orden, den ældste egentlige europæiske klosterorden. År 529 stiftede Benedikt sit kloster på Monte Cassino i Syditalien. Der havde været klostre før den tid, men benediktinernes betoning af fællesskabet var noget nyt. Den kristne kirke var på dette tidspunkt noget svækket, og Benedikt så det som sin opgave at genrejse kirken. Som et middel hertil skabte han for sin munkeorden et system af ordensregler, idet han ønskede at give munkelivet orden og form. Hans mål var religiøst uden tanke på personlige forhold og ydre anseelse. På den anden side ville han ikke religiøs fanatisme. Han ville have arbejdet med ind i klosterlivet. Der blev afsat faste tider til arbejde i værksteder, køkken og have. Andre tider var bestemt til læsning og studier. Arbejde og studium skulle indgå i en højere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

enhed. Bønnen var nøje forbundet med arbejdet, men de to ting skulle ske hver for sig. Benediktinerne blev ikke plaget med umådeholden askese, og vin blev tilladt: „hvor vin ikke kan fås, skal man takke gud og ikke knurre“ [4]). Gudstjenesten og gennemgangen af Davids salmer var de faste punkter i klostrenes religiøse liv. Man begyndte med morgenbønnen kl. 2 om natten, matutina, og fortsatte med andagtsøvelser dagen igennem sluttende med completorium, munkenes aftenbøn efter endt dagsværk.

Klosteret på Monte Cassino blev ødelagt i forbindelse med longobardernes fremtrængen, og munkene flygtede 581 til Rom, hvor pave Gregor d. Store (590–604) som en ny opgave overdrog dem missionsarbejdet i den germanske verden. Samtidig oprettedes der benediktinersamfund i nøje samarbejde med bisperne ved domkirkerne, hvorved klostrene blev betydningsfulde led i kirkens organisatoriske arbejde. Augustin sendtes 596 til England, hvor der blomstrede et frodigt klosterliv frem omkring benediktinerne. På fastlandet anlagdes klosteret Corbie ca. 150 km nord for Paris, hvorfra der 824 udgik et datterkloster til Ny Korwey i Westphalen. Og fra dette kloster kom Ansgar 826 som Nordens apostel til Danmark. Der skulle dog gå adskillige år, før der kunne oprettes egentlige benediktinersamfund i Danmark.

Som de ældste danske benediktinerklostre nævnes St. Mikkels i Slesvig og Allehelgens i Lund, der begge må være grundlagte i slutningen af 1000-tallet. Som nr. 3 kom klosteret i Odense. Efter kong Knuds drab 1086 begyndte præsteskabet snart at arbejde på at få ham gjort til helgen. Det lykkedes for kongens broder, Erik Ejegod, at opnå dette af paven på en rejse til Rom 1098. Det blev benediktinerne, der fik opgaven at tjene helgenkongen. Vistnok allerede 1096 var der kommet munke fra det engelske kloster Evesham, og omkring 1100 kunne det ny kloster begynde sin virksomhed med 12 munke, hvilket var det normale antal for et benediktinerkloster. Klosterets leder fik titlen prior. Egentlig kunne man vente titlen abbed for så fornemt et kloster. Som forklaring på dette har man anført, at Odense-klosteret stadig opfattedes som et datterkloster af Evesham. Selvom lederen af klosteret i Odense ikke havde titlen abbed, viser flere forhold, at han i virkeligheden har haft en abbeds position, og i et pavebrev fra 1255 får han udtrykkeligt tillagt samme myndighed som en abbed [5]). Vilh. Lorenzen har i sit værk om de danske benediktinerklostres bygningshistorie beregnet antallet af oprettede benediktinerklostre til 32. Nogle af disse bestod kun en kort tid, medens andre blev reorganiserede under andre ordener.

For Dalum har det særlig interesse at nævne, at af disse 32 klostre var de 17 nonneklostre. Disse blev alle styrede af priorinder, medens lederne i udlandet havde benævnelsen abbedisser. Noget afgørende kan der ikke lægges i disse titler, og lederen af konventet i Dalum benævnes i enkelte tilfælde som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

abbedisse[6]). Meget tyder på, at de danske benediktinere ligesom de engelske ikke ønskede en altfor stram organisation, men ville stille de enkelte klostre ret frit. I England var der før 1066 ret få nonneklostre, men der var spredte samfund af religiøse kvinder, og til mandsklostrene var der ofte knyttet mindre samfund af nonner, der tog sig af de syge, de vejfarende og lignende opgaver. Både ved Evesham og St. Albans, der er de to engelske klostre, som havde nærmest kontakt med Odense, fandtes der denne form for klosterlignende kvindesamfund. Måske er oprindelsen til klosteret i Dalum af lignende karakter[7]).

Klosteret på Nonnebakken. I tilslutning til munkeklosteret i Odense blev der i løbet af 1100-tallet oprettet et nonnekloster. Tidspunktet for grundlæggelsen kendes ikke. Den første sikre efterretning er fra 1183, da biskop Simon af Odense (1170–86) overlod nonnerne fra Borg Hjallese Kirke. Samme kilde oplyser, at jomfruerne senere blev overført til Dalum. Selvom denne første efterretning ikke er et samtidigt dokument, fortjener den at blive citeret i sin latinske form, da vi her har både navnene Dalum og Hjallese: „. . . dedicavit insuper Simon et concessit virginibus sacris de Burgo Ecclesiam Hiellose; virgines postea Dalumum sunt translatae, ubi adhuc exstat illarum monasterium" (tilmed skænkede og indrømmede Simon de hellige jomfruer af Borgen Hjallese Kirke; jomfruerne blev senere overført til Dalum, hvor deres kloster endnu findes)[8]).

Selvom denne efterretning er meget kortfattet, giver den dog det første faste holdepunkt i Dalum Klosters historie: at der 1183 lå et nonnekloster på det sted, der siden har beholdt navnet Nonnebakken. Dette steds historie går som omtalt under sognets arkæologi længere tilbage. Der er fundet spor af et forsvarsanlæg, der i hvert fald går tilbage til vikingetiden og måske har været et fynsk Trelleborg. Stedet har haft militær betydning og har sammen med et anlæg på den anden side åen omkring St. Knuds Kirke sikret overgangen over åen og evt. været endestation for skibsfarten fra fjorden. Det er nærliggende at antage, at de to højtliggende støttepunkter tidligt er kommet i kongens magt, hvorfra de så er overgået til benediktinerne[9]).

Af klosteranlægget på Nonnebakken er der intet tilbage. Tidligere er der på området fundet rester af mur- og kampesten, og 1835 afdækkedes to murede grave fra den ældre middelalder. (Se kort s. 37). På et stormandsmøde i Nyborg 1193, hvor Knud VI bekræftede knudsbrødrenes privilegier fra Erik Ejegods tid, fik nonnerne fra Borgen sikret de rettigheder, der var indrømmet dem af kong Valdemar. Deraf må kunne sluttes, at oprettelsen først er sket, da Valdemar d. Store blev enekonge 1157. Når denne stadfæstelse af privilegierne for St. Knuds Klosters vedkommende viser tilbage til stifteren

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Erik Ejegod, må det være berettiget at antage, at sikringen af privilegierne for nonnernes vedkommende også viser tilbage til ordenens egentlige stifter: Valdemar d. Store. Det er iøvrigt ganske naturligt, at nonneklosteret først er blevet grundlagt efter 1157, da man endelig kunne se afslutningen på o. 25 års borgerkrig[10]).

Nonnerne flytter til Dalum. Ligesom tidspunktet for stiftelsen af nonneklosteret ikke kan fastslås med sikkerhed, således kan der heller ikke siges noget bestemt om, hvornår nonnerne flyttede til Dalum. Det må være sket et sted imellem 1183 og 1250. Som tidspunkt for overflytningen til Dalum er nævnt 1247. Dette år blev Odense stukket i brand under kampene mellem Erik Plovpenning og hertug Abel af Sønderjylland[11]). Meget taler dog for, at flytningen var sket adskillige år før – måske allerede i Knud VI's regeringstid (1182–1202), da Nonnebakken og Hunderup blev overladt St. Knuds Kloster[12]). Måske er de gamle klosterbygninger på Nonnebakken blevet brændt, da Abels mænd angreb Odense.

Da nonnerne flyttede til Dalum, måtte de selv skaffe sig en mølle. Medens de boede på Nonnebakken, havde de ret til én gang om ugen at få deres korn malet på munkenes mølle, der lå placeret ved åen nogenlunde midt imellem de to klostre. Nonnerne skulle også have to solidi hvede og yderligere to solidi hvedemel. I samme forbindelse siges, at nonneklosteret havde sin orden indstiftet som en afdeling af St. Knuds Kloster[13]). Nonnernes nye hjem lå ikke langt fra Nonnebakken, men alligevel i omgivelser, der passede godt med traditionen indenfor benediktinerordenen, hvor man foretrak at placere klostrene i landlige omgivelser udenfor byerne. Når mandsklosteret forblev i Odense, skyldes det dets funktion som vogter af Knud d. Hellige. Når jomfruklosteret skulle ligge på landet, men samtidig bevare en vis forbindelse med St. Knuds Kloster, kunne man næppe have fundet et bedre sted. Dalstrøget ved åen var dengang som nu af stor naturskønhed, og åen gav gode muligheder for at sikre nonnerne nogle af deres materielle fornødenheder. Herude fik de deres egen mølle, der findes gengivet på det ældste kort over Odense fra 1593 (se s. 37). Åen gav rigeligt af de fiskespiser, der var et stående krav i den katolske kirke.

Navnet Dalum har i sin forstavelse bevaret erindringen om beliggenheden ved ådalen. Angående endelsen -um, er der mulighed for flere udlægninger. Nogle vil forstå den som en dativendelse, der angiver en lokalitets placering: i eller ved dalen. Andre foretrækker at forklare endelsen som værende af samme stamme som ordet hjem i betydningen gård, landsby eller bygd. Den første forklaring er sikkert den rigtige. Stednavnene på -um dateres til tiden fra o. Christi fødsel til o. 800[14]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 14. Dalum Kirke set fra sydvest. Forbindelsesbygningen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kloster og kirke i Dalum. Da nonnerne flyttede fra Nonnebakken til Dalum, måtte der bygges både kloster og kirke. Af klosteret er der kun bevaret en lille tilbygning syd for tårnet, i forbandt med dette og oprindelig i to stokværk (se s. 45). Formålet med denne tilbygning har formodentlig været at give nonnerne let adgang til det øverste stokværk i kirken, der på en eller anden måde har fungeret som overkirke for nonnerne. Kirkens bygningshistorie vil blive givet sammenhængende senere i dette værk. Her skal kun gives en redegørelse for de forhold, der er nødvendige for at forstå kirkens funktion som klosterkirke.

Under de omfattende restaureringer 1926–29, der gav kirken dens nuværende udseende og genskabte dens gamle skønhed, foretog kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersen omfattende undersøgelser og opmålinger. På grundlag af disse har Vilh. Lorenzen i sit værk om benediktinerklostrene givet en samlet redegørelse for kirkens bygningshistorie. Der har i middelalderen været bygget i tre perioder spændende fra senromansk til unggotisk stil. De ældste afsnit er kor og tværskib. Den søndre korsarm blev revet ned omkring 1650 og atter opført 1929. Vinduernes placering i skibet røber kirkens funktion som klosterkirke, idet der på nordsiden er afsat vinduer i to stokværk, og formålet med dette har været at skabe et galleri eller en overkirke for nonnerne, sådan som det var tilfældet i en anden klosterkirke for nonner: Hundslund, nu Dronninglund i Hjørring Amt. Det ældste afsnit kan stilistisk bestemmes til første fjerdedel af 1200-tallet. I anden byggeperiode fortsattes med delingen af skibet i to stokværk. I sydsiden manglede der vinduer i første stokværk, medens de fandtes i vestgavlen. Det nuværende tårn blev opført i tredie byggeperiode.

Det andet byggeafsnit kan sættes til sidste halvdel af 1200-tallet, og samtidig skete der en ændring i forbindelsen mellem korsskæring og skib, idet en oprindelig triumfbue erstattedes med en lav bue i nederste stokværk og i øverste af fem rundbuede åbninger, hvorfra nonnerne kunne følge gudstjenesten. Der kan ikke gives en helt fyldestgørende forklaring på dette forhold. Sandsynligvis har der været en form for overkirke, bestemt for nonnerne, der ikke selv måtte forrette gudstjeneste, men måtte overlade dette til munkene/præsterne, der har holdt til i koret mod øst, kirkens allerhelligste parti. Gennem de fem rundbuede åbninger har nonnerne kunnet følge gudstjenesten i koret. Der foreligger også den mulighed, at der har været et alter eller nonnekor i skibets vestende, medens underkirken i vestskibet har været benyttet af lægfolk. En lignende ordning gennemførtes senere i birgittinerordenens kirker, hvor man også skulle løse problemet munkekor, nonnekor, lægmandskirke. Som eksempel kan nævnes klosterkirken i Maribo fra 1400-tallet, hvor der i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 15. Udsnit af skibets vestgavl. Fra 2. byggeperiode.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

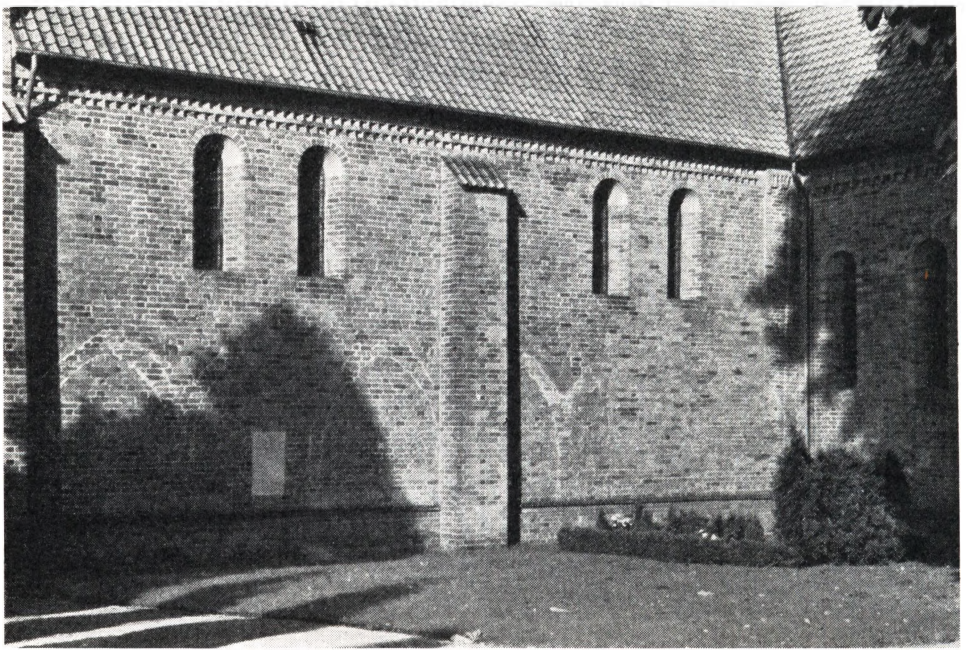

Fig. 16. Dalum Kirkes sydmur med spor af klostergangens hvælvinger.

vestenden af kirken fandtes et munkekor og i østenden i andet stokværk et nonnekor[15]). Senere blev klosterkirken i Dalum ramt af en katastrofe. Man har endog talt om et jordskælv 1375, der fik skibets hvælvinger til at styrte ned, så man måtte opføre nye. Samtidig med ombygningen af hvælvene byggedes tårnet, og denne tredie byggeperiode strakte sig op mod år 1500. På samme tid skete der en ændring af galleriet, og der blev malet en del våbenskjolde på nordre, østre og søndre side af skibet i gulvhøjde med det gamle galleri. Dette er så evt. blevet fjernet under ombygningen, og man har kun bevaret en del af galleriet mod vest, hvortil nonnerne evt. har haft adgang gennem den ovenfor nævnte tilbygning til tårnet[16]).

På skibets sydside ses spor af 6 hvælvinger (se fig. 16), der har været et led i klosterets korsgang. Som nævnt var der ikke vinduer i sydmurens første stokværk. Sporene af hvælvingsfagene giver en naturlig forklaring på dette. Man har ved bygningen af skibet i anden byggeperiode været indstillet på, at kirken skulle være en del af klosteranlægget. Den blev klosterets nordfløj – på samme måde som St. Knuds Kirke i Odense blev det til klosteret dèr. Ved undersøgelser omkring kirken er der blevet fundet rester af murværk foran tårnets vestfacade, men fundene afgiver ikke mulighed for at sige, hvilke bygninger, der har ligget der. Forbindelsesbygningen ved tårnet har dannet afslutningen på klosterets vestlige fløj. Spredte fund i terrænet, bl. a. af gulvpartier

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

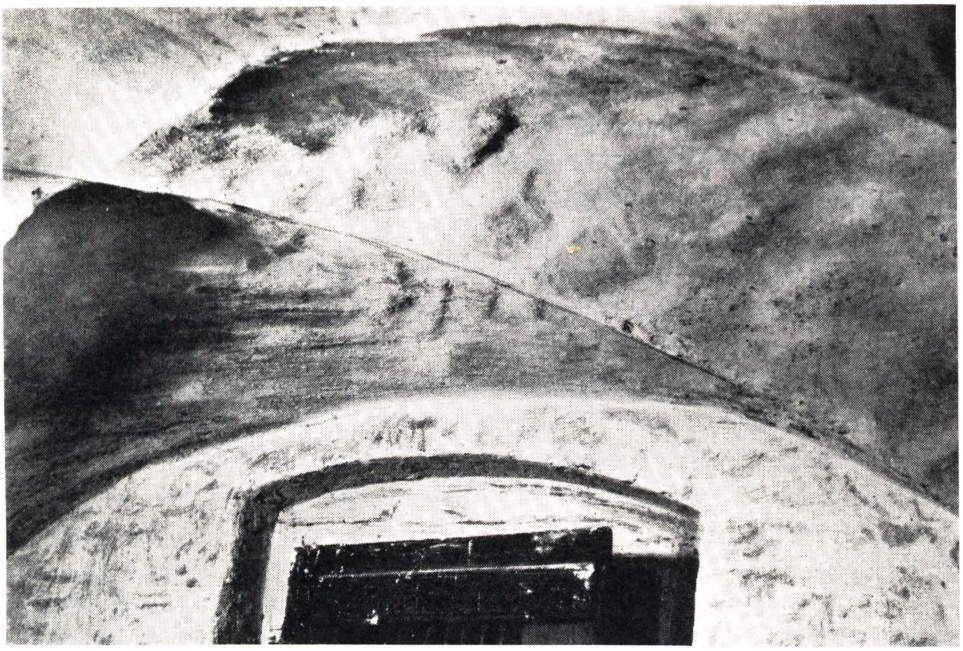

Fig. 17. Hvælvingsparti af senmiddelalderlig karakter fra borgegårdens nordfløj.

siger ikke noget sikkert om klosteranlægget, men det er rimeligt at antage, at det har været et firefløjet anlæg.

Der foreligger kun sparsomme efterretninger om klosterbygningernes skæbne efter reformationen. Klosteret blev et kgl. len, og i lensregnskaberne findes en inventarfortegnelse og bygningssyn fra 1579, da Otto Brockenhuus til Volderslev og Laurits Brockenhuus til Bramstrup var på Dalum Kloster for at overdrage lenet til Absalon Gøye, der skulle afløse Jakob Ulfeldt. Efter omtalen af lensmandens bolig – det nuværende kloster – med ladebygninger, siges: „hvad jomfruklosteret så og jomfruernes ladegård belanger, findes alle vegne meget bygfældig (forfaldne), så de vil have hjælp, om de ellers skal blive eller holdes ved magt“ [17]). Heraf synes at fremgå, at der har været særlige avlsbygninger til jomfruklosteret. Ved en synsforretning 1602 siges, at nonneklosteret er slet nedfaldet, og står ikkun nogle øde mure igen [18]). Beretningen taler for sig selv; de gamle klosterbygningers opgave var forbi, da reformationen blev gennemført. Den nye tid havde ingen interesse i deres bevarelse. Til klosteret var der knyttet en prior, der bl. a. tog sig af klosterets økonomi. Han boede i et bygningskompleks vest for kirken, hvortil der var knyttet en ladegård. I det nuværende klosters nordfløj findes rester af disse bygninger, bl. a. en del af kælderpartiet fra senmiddelalderen (se fig. 17). I afsnittet om lensmandstiden vil der blive givet en nærmere redegørelse for disse bygninger.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Klosterets organisation og styrelse. De første nonneklostre af benediktinerordenen tillægges Benedikts søster, den hellige Skolastika, der døde o. 543. Hun stod i spidsen for et lille nonnekloster i Piombariola i Italien, som Benedikt selv havde overledelsen af. Han udgav ikke særlige regler for nonneklostrene, men anvendte forskrifterne fra munkeordenen i tilpasset og modereret form, og nonneklostrene fik aldrig så stor regelbundethed som mandsklostrene. Som eksempel på den noget mildere udformning kan nævnes, at den første morgenbøn, matutinen, kunne udsættes til kl. 4. Bortset fra faste- og adventstiden var kødspiser tilladt fire gange om ugen. Nonnerne havde ret til deres egne celler, som dog normalt ikke måtte opvarmes. Lægsøstre forrettede det grovere arbejde. Ordensdragten var sort af farve – munkene kaldtes også de sorte munke – men novicer og lægsøstre havde et hvidt slør. Dragten var iøvrigt ikke af samme form overalt. De kvindelige benediktinere tog sig meget af opdragelse og undervisning af unge kvinder. Klostre på 12 nonner og derover kunne have en abbedisse som leder, men dette gjordes dog bl. a. afhængig af en særlig højtidelig indvielse. I de mindre klostre og i klostre, hvor man ikke havde traditioner for denne særlige indvielse, var lederen af de indre anliggender en priorinde. Dette var tilfældet i Dalum, hvor antallet af nonner normalt var 12[19]). Priorinden valgtes af og blandt nonnerne. Valget blev vist nok bekræftet af biskoppen. Sammen med nonnerne dannede hun klosterets konvent, der var øverste myndighed i en række indre anliggender. Hun var i alle daglige forhold lederen af nonnerne, og hun førte tilsyn med deres arbejde, bønner o. s. v. Undertiden var det hende, der måtte forsvare nonnerne, når deres slægtninge prøvede at tilvende sig gods, der var tiltænkt klosteret.

Til klosteret hørte lige fra stiftelsen ret rige jordområder. En del af dette gods var skænket af biskop eller konge og kom til at udgøre grundstammen i klosterets økonomi. Administrationen af ejendommene overdroges til prioren, der gennem klostertiden var en gejstlig person. Dog kom der i slutningen af 1400-tallet en ny ledertitel: provisor, d. v. s. forstander, og denne var i hvert fald i ét tilfælde en verdslig person. Da der ikke findes noget af klosterets arkiv bevaret, er det ret vanskeligt at danne sig et klart billede af de administrative forhold. Først fra slutningen af middelalderen giver spredte oplysninger mulighed for konkrete holdepunkter i enkelte forhold. Prioren har haft både verdslige og gejstlige funktioner. De gejstlige har bl. a. bestået i sjæleforsorg for nonnerne og i ledelsen af kor- og altertjeneste, som nonnerne ikke måtte forestå[20]). Prioren har også haft forpligtelser overfor Hjallese Kirke, der stadig var sognekirke for Hjallese By, og endelig har der været en forbindelse med Sanderum Kirke. Hvordan forholdet mellem Dalum og Sanderum har været i den ældste klostertid, kan der ikke siges noget om, men i løbet af middelalderen bliver sognepræsten i Sanderum benævnt som kapellan

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ved klosterets konvent, og dette er vel igen forudsætningen for Sanderums stilling som anneks til Dalum. Muligvis har der været en slags ordning ligefra klosterets placering i Dalum, idet Odense Å har udgjort det naturlige skel mellem Sanderum og Hjallese, ligesom Hedebækken dannede grænse mellem Sanderum og Odense. Dalum har sandsynligvis oprindelig været knyttet til Sanderum, men klosterets rettigheder i Hjallese har medført, at Dalum blev nærmere knyttet til Hjallese end til Sanderum.

I slutningen af middelalderen tiltog kongerne sig større indflydelse på klostrene. Således greb kong Hans (1481–1513) hyppigt ind i klostrenes liv, og efter hans død klagedes der fra kirkens side over, at mange jomfruklostre i hans regeringstid var blevet taget fra biskopperne imod kirkens lov og friheder. Jomfruklostrene havde ikke andet gods, end ridderskabet havde givet med dets børn. Kongen havde fordærvet klostrene med lægmænd, som skikkedes til formænd for dem. Som illustration til disse klager kan tjene, at der netop i Dalum o. 1500 sad en verdslig forstander, Anders Ebbesen Ulfeldt. Disse beklagelser resulterede i, at Christian II (1513–23) i sin håndfæstning måtte love ikke at blande sig i noget kapitels eller klosters valg og kår og ikke trænge nogen prælat eller formand ind med urette . . . [21]).

Det var almindeligt, at kongen anvendte betegnelsen: „Vort og kronens kloster" om klostre, hvortil han havde forleningsret. Kong Hans brugte 1486 betegnelsen „I Dalum Kloster" ved en datering af et brev, men 1500 „i vort kloster Dalum" [22]). Forskellen kan bero på en tilfældighed, men med kongens politik overfor klostrene in mente, vil det ikke være ganske urimeligt at slutte, at kongen mellem 1486 og 1500 har skaffet sig større indflydelse på klosterets ledelse. I samme periode blev det almindeligt, at kongen anbragte medlemmer af sit hof og andre kgl. funktionærer med hunde og heste i klostrene, der i forvejen havde forpligtelser til at fungere som kroer for de vejfarende. Denne ret til gæsteri blev praktiseret i Danmark fra Christoffer af Bayerns tid (1439–48). Ganske vist var det blevet forbudt i håndfæstningen af 1483, at kongen lagde hofsinder og småsinder ind i klostrene, men kong Hans overholdt ikke bestemmelsen. Han gik tilmed ud over det antal, der havde været betragtet som det sædvanlige, før han overtog kongemagten [23]).

O. 1500 var hovedlinjen i klostrenes fremtid ved at tegne sig tydeligt. Den voksende kongemagt tiltog sig større og større magt over de rige klostre, men måtte dog konkurrere med de adelige slægter, der mente at have berettigede krav på en god portion af klostergodset. Biskopperne stod vaklende. Også de ønskede større indflydelse over klostrene, men frygtede dog samtidig de farlige tendenser, der lå i den verdslige magts stigende indflydelse på kirkens anliggender.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det økonomiske grundlag for klosteret. Biskop Simon af Odense skænkede som nævnt nonnerne Hjallese Kirke eller indtægterne af den. Dette er den eneste efterretning om klosterets økonomiske grundlag i den ældste tid. Vi ved heller ikke, hvornår nonnerne er kommet i besiddelse af Nonnebakken. Når Knud VI bekræftede klosterets privilegier 1193, kan man vel heraf slutte, at en del af jordegodset er blevet skænket af kongemagten. Rygmarven i klosterets økonomi har da været jordegods skænket af biskop og konge, men hertil kom i tidens løb gaver skænket af de slægter, hvis døtre blev klostergivet. Selvom efterretningerne om de enkelte nonner er meget sparsomme, viser de dog, at det overvejende var den jordejende overklasse, der overgav døtrene i benediktinerklosterets varetægt. Hertil er kommet gaver i forskellig form skænket af stormænd. gejstlige såvel som verdslige. Desværre er der intet af klosterets arkiv bevaret, der kan give oplysninger om disse forhold. Fra andre klostre kan det sluttes, at stormændene har skænket gaver for at blive optaget i præsternes bønner og sikre deres sjæl, når den skulle gennem skærsilden. Den første sikre overlevering om klosterets godsbesiddelse er fra 1249, da pave Innocens IV skriver fra Lyon til en kannik i Ribe ved navn Rudolf, at han skal træffe en afgørelse i striden mellem jomfruerne i Dalum og Tage Gudmunds søn, Tyge fra Båg Herred og andre. Hvis de nævnte personer ikke ville holde op med deres overgreb, ville de blive lyst i band. Endvidere skulle Rudolf fælde dom over andre navngivne personer, der ville bemægtige sig gods tilhørende priorinden og Dalum Kloster. Der nævnes her ejendomme i Vends-, Båg-, Vindinge- og Sunds Herreder, på Tåsinge, Langeland, Lolland, Ærø, Als og Femern[24]).

Sammenholdt med de første samlede oplysninger om klosterets godsbesiddelse fra 1533 i en landgildebog udarbejdet på befaling af Johan Friis ses det, at klosteret 1533 havde besiddelser i de fleste af de områder, der blev nævnt 1249. Klosteret var blevet grundlagt i en tid, da der var et godt forhold mellem konge og kirke. Efter Valdemar Sejrs død 1241 begyndte en urofyldt periode i Danmarks historie, og pavebrevet af 1249 afspejler formodentlig tidens usikkerhed.

Den første prior. I Tyskland havde kampen mellem kirke og fyrste nået et højdepunkt i sidste halvdel af 1000-tallet. I Danmark tog kampen for alvor fat i midten af 1200-tallet. da ærkebiskop Jakob Erlandsen kom i strid med kongen. Han havde som et led i denne kamp nægtet at krone Kristoffer I's søn Erik (Glipping) som konge. Kongen svarede med at lade ærkebiskoppen fængsle d. 5. febr. 1259 og anbringe ham på Hagenskov (Frederiksgave) på Fyn. Kristoffer døde d. 29. maj s. å., og ærkebiskoppen blev senere løsladt og tog ophold udenfor riget. Paven forsøgte en mægling og sendte kardinal Guido

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til Danmark for at mægle eller dømme i striden. Hans afgørelse gik ud på, at ærkebiskoppen skulle genindsættes i sit embede, men Erik Glipping respekterede ikke dommen, og 1267 blev der lyst interdikt over riget. Biskoppen over Fyns Stift Jens Bang, der var en søstersøn af ærkebiskoppen, støttede denne, medens store dele af den danske kirke holdt med kongen. Blandt dem, der stod på kongens parti, var prioren i Dalum, Johannes (Jens eller Joen). Dette er den første af priorerne, hvis navn er blevet overleveret. Da han ikke ville efterkomme kirkens krav om interdikt, blev han ramt af den bandlysning, der udstedtes mod kongen, dronningen m. fl.[25]). Denne Johannes er prior endnu i 1272, da han nævnes i forbindelse med et skøde, som Ulv – kaldet Sab – tinglyser i Odense på ejendomme i Kirkendrup og Esholte til Antvorskov Kloster. Blandt de personer, der medbesegler, er Jens, provst i Odense og Albert, præst i Sanderum[26]).

1268 havde klosteret i Dalum sammen med andre klostre fået skænket gaver af fru Gro, Esbern Vagnsens enke. Hun ville selv gå i Klara Kloster i Roskilde, og i testamentet betænkte hun Dalum med 2 mk. penge – det samme beløb fik også St. Knuds Kloster[27]). 1270 fik klosteret en testamentarisk gave, der skulle give anledning til mange besværligheder. Fru Kristine, enke efter Niels kammermester, havde i sit testamente skænket jordegods til Dalum Kloster, og ejendommene blev s. å. overdraget klosteret gennem en borger i Odense, Henrik Kræmmer, og en kannik i Ribe, Jakob Tagesen[28]). Men en søn af kammermesteren ved navn Anders var ikke tilfreds med moderens testamente og søgte at få det omstødt. Sagen blev ret omfattende, og den blev først afgjort 1279. Prioren i Dalum hed på dette tidspunkt også Anders, og han henvendte sig til Lunde-kanniken, magister Jakob, der blev prokurator i sagen. Sagen blev forelagt kirkens øverste myndighed, ærkebiskop Trugot i Lund, som traf den endelige afgørelse til fordel for jomfruerne[29]). Imidlertid skulle striden om denne slægts gods atter blusse op, idet biskop Gisico i Odense engang imellem 1286 og 1300 stævnede Niels, en søn af Anders kammermester, på foranledning af prioren i Dalum angående godser, som Kristine, Niels kammermesters enke, og Anders kammermester havde skænket nonnerne i Dalum ved deres testamente. Niels skulle svare for sig på en forsamling i Odense for biskoppen selv eller provsten[30]). Der er det ejendommelige i denne oplysning, at Anders kammermester har skænket gods til klosteret i sit testamente. Formodentlig er han den samme person, som tidligere havde haft proces med klosteret. Har han angret sin fremfærd mod den fromme klosterorden??

Biskop Gisico, der viste sin handlekraft ved bygningen af den nuværende vestfløj af St. Knuds Kirke i Odense, måtte på samme tid i et andet tilfælde forsvare nonnernes rettigheder. Således tildelte han på en synode – året kendes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke – klosteret ejendomme i Brudager (Skårup Sogn i Sunds Herred eller Vejstrup Sogn i Gudme Herred), Mesinge (Bjerge Herred), Hellerup (Vindinge Herred) og Brylle (Odense Herred). De nævnte ejendomme tilhørte ellers Lage Hose[31]). Selvom de urolige politiske forhold efter Erik Glippings drab 1286 og de følgende kampe mellem regeringen og de fredløse har bragt kirken en del vanskeligheder, tyder meget på, at nonnerne i Dalum kunne glæde sig ved stor velgørenhed. En af de fredløse, Lave Lavesen, skænkede i sit testamente 3 mk. penge til klosteret – klostrene i Odense fik hver 5 mk. –, men måske var det mere den hårde nødvendighed end egentlig godgørenhed, der lå bag dette testamente. Det viste sig, at testamentet var skrevet i fængsel. Han havde skænket ejendomme til Sorø Kloster, men kronen konfiskerede dem[32]). De vanskelige forhold for klostrene i disse år afspejles af et pavebrev – denne gang af en af de mægtigste af alle romerpaverne, Bonifacius VIII, der i et brev 1295 pålagde provsten i Eutin at tilbagegive klosteret det gods, som var bortkommet eller sat i pant[33]).

Den næste prior, der kendes ved navn, er Peder Nielsen. 1303 skænkede velbyrdig mand Jens Baardsen gods til franciskanerne og dominikanerne i Odense, og blandt vidnerne var Peder Nielsen, prior i Dalum. Det oplystes, at han før havde været kammermester[34]). 1308–09 var der atter strid om klosterets godsbesiddelse. Biskop Peder Pag skrev 1308 fra Ørkild ved Svendborg til fynboerne, at det mageskifte, som Knud, den afdøde kammermester, havde gjort med fruerne i Dalum, erkendtes for dødt og magtesløst, og han forbød kammermesterens arvinger at befatte sig med det nævnte gods, som klosteret havde erhvervet ved mageskifte, da de (arvingerne) hidtil havde besiddet det uretmæssigt, såfremt de ville undgå en passende gengældelse[35]). Biskoppen gentog denne erklæring 1309 i et brev fra Blangstedgård ved Odense, og heri nævntes lokaliteterne Boatinge og Tokeborg, der ikke kan identificeres[36]). De nævnte breve giver ikke noget klart billede af sagen eller af de implicerede personer. Muligvis foreligger der i kilderne en sammenblanding eller en gentagelse af en længere strid om samme families gods.

Men der var stadig velmenende mennesker, der skænkede gods til klosteret. Margrete, enke efter Torben Stert, testamenterede 1313 sit gods til Dalum Kloster. Det skete officielt ved et konvent i Nakskov, og som vidner optrådte prioren i Halsted Kloster og Godskalk, præst i Sandby og provst på Lolland[37]). Det oplyses ikke, hvilke besiddelser klosteret fik ved dette testamente, men det ejede 1533 noget gods på Lolland, der muligvis kan stamme fra dette testamente. Når der så hyppigt nævnes enker som givere af gods til klostrene, kan der ligge det bagved, at de til gengæld blev optaget som lægsøstre i klosterne. Nonneklostrene fik i slutningen af middelalderen i høj grad

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

karakter af at være milde stiftelser, der tog sig af enker og døtre af de godsejende herremænd.

De tyske panteherrer. Det var ikke alene ved gaver og testamenter, at klostrene forøgede deres velstand. Biskop Peder af Odense kunne på et rigsmøde 1319 stadfæste jomfruernes rettigheder og deres skattefrihed, og samtidig fik klosteret ret til bøderne af deres fæstebønder, når disse begik helligbrøde. Baggrunden for denne sikring af klosterets privilegier er den almindelige opløsningsproces, der skred hastigt frem i Erik Menveds sidste regeringsår. For at skaffe penge til den slunkne statskasse måtte kongen pantsætte store dele af riget til kapitalstærke holstenere. Således var Fyn 1317 blevet pantsat til de holstenske grever Johan og Gerhard for 3 år. Det har været nødvendigt for klostrene at få de gamle privilegier sikrede, da panteherrerne fik en stadig større magt i Danmark – særlig i forbindelse med tronskiftet 1319[38]). Brevet, der er overleveret hos Hamsfort, giver dog ikke mulighed for en absolut sikker fortolkning. Det lyder hos Hamsfort således: „Biennio inde Comitiis Otthoniensibus Petrus/ Dalmensium virginum jura et immunitates confirmat et auget/ ac earum ascriptitias (familias) liberas ac immunes pronuntiat a juris impressione/ quod Helgebroth dicitur." (To år efter på et rigsmøde i Odense bekræfter Peder jomfruerne i Dalums rettigheder og skattefrihed og forøger dem/ og han erklærer deres „fæstebønder" for skattefri og fri for retsforfølgelse for den forseelse som kaldes helligbrøde).

Hamsfort bruger udtrykket vornede (ascriptitias) på et tidspunkt, hvor det næppe har været anvendt, og det er vel rimeligt at oversætte det ved fæstebonde. Selvom stedet ikke kan fortolkes med overbevisende sikkerhed, viser det dog noget karakteristisk for kirkens og klostrenes stilling i tiden. Fæstebønderne under de kirkelige institutioner unddroges mere og mere den verdslige indflydelse, og navnlig sikrede kirken og klostrene sig bøderne fra retssagerne, hvor deres bønder var implicerede.

1326 stifter vi bekendtskab med en ny prior i Dalum ved navn Peder Dam. Dette år stævnede provsten i Odense, Jens Lykke, på befaling af pave Johannes XXII dem, der havde gods fra Dalum Kloster, for at de skulle aflægge regnskab. Blandt de indstævnede var også Andreas, degn i Bellinge[39]). Hvordan det forholdt sig med det omtalte gods, kan der ikke siges noget om, men dokumenter fra den følgende tid røber Peder Dam som en meget energisk godssamler, der bl. a. prøvede at tilvende sig nogle ejendomme fra broder Degn, kannik i Århus[40]). Den omtalte Broder Degn havde oprettet et kannonikat, og et præbende (indtægter af gods, der tillægges en kannik) ved Århus St. Clemens Kirke og indstiftet en årtid (årlig sjælemesse) for sig selv.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Prioren i Dalum mente, at han havde krav på en del af de ejendomme, der indgik i disse gaver. Det viste sig imidlertid, at Broder Degn havde papirerne i orden, og Peder Dam måtte afstå fra sine krav på ejendommene. Det skete ved tingsvidne på Sabro Herredsting og Åbo Sysselting 1327[41]). Tingsvidnet fra sysseltinget lød således: „Vi gør vitterligt for alle, at i vor nærværelse og i vort påsyn og påhør har den kyndige mand præsten hr. Peder kaldet Dam, prior i Dalum, personligt fremmødt på Sabro Herredsting og Åbo Sysselting/ fuldt ud og uden videre frit opladt enhver ret, han havde til en gård i Brynnæ og til jorderne Trollerup Mark – undtagen afdøde Asser Gudmundsens jorder – om hvilken gård og hvilke jorder der mellem den kyndige mand hr. Broder Degn, kannik i Århus, og fornævnte hr. Peder var strid og proces og givet den samme hr. Broder i hænde og besiddelse, således at samme hr. Broder med fuld ret skal have og besidde fornævnte gård og jorder at forvalte frit og fredeligt i forhold til fornævnte hr. Peder og alle, der hører til ham, efter hans egen tarv, idet han hr. Peder med dette brev erklærer samme hr. Broder Degn fritaget og fuldstændig undskyldt for alle sager, der har været eller er forsøgt dem imellem angående gården og jorderne og Ågård, og hvad der berører dem, frit for ethvert retssag fra hans side og fra dem, der hører ham til. Til vidnesbyrd om denne ting er vore segl hængt under dette brev. Givet på Åbo Sysselting i det Herrens år 1327 på St. Gregors dag".

Dokumentet taler for sig selv. Prioren havde vovet sig for langt ud. Processen har vel drejet sig om hans private interesser, idet klostrene normalt ikke havde besiddelser udenfor stiftet.

Allerede ved Erik Menveds død 1319 var som nævnt store dele af landet blevet pantsat til de holstenske grever. Bedre gik det ikke under Kristoffer II, der regerede til 1332 med en afbrydelse 1326–30, da hertug Valdemar af Slesvig regerede under grev Gerhards beskyttelse. Efter Kristoffers død 1332 kom der en periode til 1340, da der ingen konge var i Danmark. De tyske panteherrer delte landet imellem sig. Det var hårde tider for det danske folk.

Klosteret og besættelsesmagten. Hvordan klarede klosteret sig i disse vanskelige år? Selvfølgelig var der stadig vanskeligheder med godsbesiddelserne, og paven måtte atter gribe ind. Heri var der dog intet usædvanligt, og forskellige oplysninger tyder på, at Peder Dam og hans efterfølger Andreas, der nævnes som prior 1339, har forstået at klare de kritiske år ganske godt. Noget peger oven i købet i den retning, at de har stået sig særdeles godt med besættelsesmagten. 1330 siges om Herman von der Jure, at han gør sig fortjent af Dalum Kloster (de virginibus Dalumensibus bene meretur). Han nævnes 1340 som høvedsmand på Næsbyhoved, og han var en af tyskernes folk[42]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1331 var den fynske biskop Peder Pag hos paven i Avignon, hvor han drøftede klosterets anliggender. Samme år skrev paven til Henrik af Klütz, der 1329 nævnes som kannik i Bremen, Hamburg og Lübeck, at han skulle sørge for, at de godser, der var frataget klosteret i Dalum, blev tilbagegivet. I dette brev findes for første gang navnet benediktinere: Monasterio Dalumensi et priori *ordinis Benedictini* (til klosteret i Dalum og prioren af benediktinerordenen)[43]).

Klosterets gode position i disse år ses af en gaveydelse fra grev Gerhards sønner, Henrik og Klaus, 1340, hvori de tilstår klosteret Nybølle Kirke med ret til at udnævne præsten. Til gengæld skulle søstrene bede for grev Gerhards sjæl. Niels Ebbesen havde som bekendt ekspederet ham over i den anden tilværelse uden den sædvanlige gejstlige bistand[44]). Samtidig lånte provsten i Bremen Giselbert, der var formynder for de to unge grever, en stor sum penge af nonnerne. De to begivenheder må sættes i forbindelse med hinanden. Det kan ikke afgøres med absolut sikkerhed, hvor Nybølle Kirke har ligget, men det er ret sandsynligt, at det er den samme, som lå i det senere Vejlby i Vends Herred. Dette sogn blev kaldt Nybølle til ind i 1300-tallet. For Vejlby taler også, at Dalum Kloster efter reformationen havde Vejlby Kirke. Man har dog også nævnt Hillerslev i Sallinge Herred som en mulighed. Nybølle Kirke var 1330 blevet skænket til grev Gerhards kapellan Arnold Pinnov af biskoppen i Odense Peder Pag. Det var vist ikke nogen helt frivillig overdragelse. Hamsfort siger, at biskoppen ikke turde andet. Samme Arnold blev 1334 officialis (biskoppens stedfortræder i jurisdiktion) i Odense. Også dette tyder på en stærk tysk infiltration i den danske kirke i disse år[45]).

Særlig grelt kom dette frem, da der skulle vælges en ny biskop efter Peder Pags død 1339. Munkene i St. Knuds Kloster havde fra gammel tid haft ret til at vælge biskoppen over Fyns Stift, og de valgte denne gang franciskaneren Niels Jonsen. Hans valg blev imidlertid modarbejdet af provsten i Odense – ved Frue Kirke – Nicolaus Suderovius, en tysker (homo Theutonus), Andreas prioren i Dalum og marianerne ved Frue Kirke og af „de øvrige præster af tysk slægt". Om Andreas siger Hamsfort, at han var blevet bestukket af Nicolaus Suderovius. Alligevel blev Niels Jonsen valgt[46]). Disse efterretninger efterlader ikke megen tvivl om den gode priors venlige holdning til de fremmede herrer.

Imidlertid kunne affæren med bispevalget ikke gå upåtalt hen. Knudsbrødrene vågede nidkært over deres rettigheder, og sagen blev taget op på en synode i Odense 1348, hvor Andreas ganske vist benægtede at have villet blande sig i bispevalget; men han måtte dog offentligt vedgå, at ingen andre end knudsbrødrene havde ret til at foretage valget. Hverken han eller hans

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forgængere havde nogen ret til at deltage i bispevalget, og samtidig kunne de 12 ældste fynske sognepræster bevidne, at denne ret udelukkende tilkom knudsbrødrene[47]).

Den valgte biskop visiterede 1355 Dalum Kloster og rettede de fejl, der fandtes i nonnernes sæder og skikke[48]). Det må formodes, at biskoppen har haft særlig glæde af denne visitation.

Nonnerne i Dalum Kloster. Fra disse år stammer de første oplysninger om nonnerne. 1347 købte nonnen Heina (Heine) de Hov noget gods af en odenseaner ved navn Otto Randulfsen, og efter hendes død skulle ejendommene gå ubeskåret til klosteret, men så længe hun levede, skulle hun selv have udbyttet af dem[49]). Hun kaldes: „virgo nobilis sacris Dalumi initiata – en fornem jomfru/ indviet i Dalum". De ret sparsomme oplysninger viser vist nok den gængse fremgangsmåde, når nonnernes økonomiske mellemværende med klosteret skulle ordnes. De har, så længe de levede, haft ret til udbyttet af deres medbragte kapital. De mange processer om testamenteret gods røber, at slægtningene ikke altid har været tilfredse med, at slægtens besiddelser på den måde overgik i klosterets eje.

1348 solgte en borger i Odense Johan Esbern Marsvin noget gods til prioren i Dalum, Andreas, der igen overdrog det til Helvig og Berta, døtre af Johannes Wermester. De blev optaget i ordenen d. 12. april, og som vidner til denne højtidelige begivenhed optrådte Andreas prior ved St. Knuds Kloster, Ascerus, biskoppens officialis og Elivus, prior for dominikanerne, og for borgerskabet Widolphus Frisius, Johannes Bang og brødrene Otto og Henneken Randulfsen[50]).

Fra 1352 får vi atter oplysning om en af nonnerne, Margrethe, datter af Tyme Sunstorp, som fik skænket gods af prioren i Dalum. Dette gods lå ved Nonnebjerget, og en mand ved navn Bertold Schermer havde haft det, men det var blevet pantsat til Hennekin Frede og Albert Grothe. Om den sidstnævnte oplyses, at han var fra Lübeck og blev borgmester i Odense[51]).

Da St. Knuds Klosters sidste prior Christian Poulsen efter reformationen lod udfærdige en registratur over klosterets breve, blev der opført et mageskifte mellem Dalum og St. Knuds Kloster på Nonneborg og Nonneborg fang[52]). Desværre oplyser registraturen ikke, hvornår dette mageskifte har fundet sted, så der kan være tale om ældre besiddelser, fra den tid nonneklosteret lå på Nonnebakken.

Atter 1357 kunne klosteret modtage et par nye søstre, idet Eler og Hartvig Porsfeld sendte Abele og Helene, der var døtre af deres broder Niels, i Dalum Kloster, og der blev tillagt dem nogle ejendomme, som prioren modtog[53]). Af den måde klostergivelsen omtales på, kan det skønnes, at de to nye nonner

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

har været umyndige, da de indtrådte i klosteret. Mon der ikke skulle være en forbindelse mellem den sorte døds rasen i disse år og de mange optagelser i klosteret?

1360 solgte fru Alhedt, der var datter af Jakob Flep, og som 1370 nævnes som Per Torsens enke, sit gods til Dalum Kloster. Overdragelsen blev tinglyst på Fynbo Landsting. Imidlertid beholdt klosteret ikke dette gods ret længe, idet Benedikt Ahlefeldt, der i Valdemar Atterdags tid havde store dele af riget i pant, 1363 købte noget af Dalum Klosters gods på Lolland. Af et konventsbrev fra 1371 ses det, at salget netop drejede sig om fru Alhedts tidligere besiddelser[54]). Det er et nærliggende spørgsmål, om klosteret frivilligt har givet afkald på disse ejendomme. Der behøver dog ikke at foreligge tvang. Klosterets gods koncentreredes tydeligt i Odense Herred, så det er sandsynligt, at prioren ikke har haft særlig stor interesse i ejendomme, der lå altfor langt borte, hvilket i hvert fald har medført praktiske vanskeligheder med inddrivelsen af landgildeafgifterne.

1365 skulle der atter vælges biskop i Odense. Denne gang var der ikke nogen, der lagde hindringer i vejen for knudsbrødrene. Tværtimod fik de denne gang alle deres privilegier stadfæstede, og samtidig sikrede de sig, at biskoppen ikke ville beskikke nogen til provst i Odense eller til prior i Dalum, af hvem klosteret (St. Knuds) kunne have skade. Denne gang ville knudsbrødrene sikre sig mod overgreb fra rivalerne fra sidste bispevalg. Erklæringen viser iøvrigt, at biskoppen havde indflydelse på valget af prior i Dalum Kloster. Udtalelsen fra bispevalget siger ikke noget om, hvem prioren var 1365, men året efter hedder han Niels. Han klagede til pave Urban V over overgreb mod klosteret, og paven skrev til den fynske biskop, at han skulle sørge for, at klosteret fik tilbage, hvad der var blevet frataget det. Hvis det ikke skete, ville der følge bandlysning[55]). Denne trussel har ikke været effektiv nok, idet paven 1367 måtte pålægge dekanen i Roskilde Viterbius at sørge for, at klosteret fik de besiddelser tilbage, som var blevet frataget det.

Paven måtte ikke alene sikre klosteret dets jordiske gods, men som kirkens overhoved måtte han også tage vare på nonnernes åndelige velfærd. Priorinden Gewardis – det er første gang en priorindes navn er overleveret – og nonnerne Thora Ewesdatter, Margrete Nielsdatter og Abela Laurentiusdatter – af benediktinerordenen, søgte 1365 om syndsforladelse i deres dødsstund[56]). Der indløb svar til Abela fra Urban V 1367, at hun måtte vælge en skriftefader, der kunne give hende fuld syndsforladelse i hendes dødsstund[57]). Året efter tildelte prior Niels jomfruerne Ingerta og Margrete nogle ejendomme på livstid. Margrete er vel den samme, som søgte om syndsforladelse[58]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

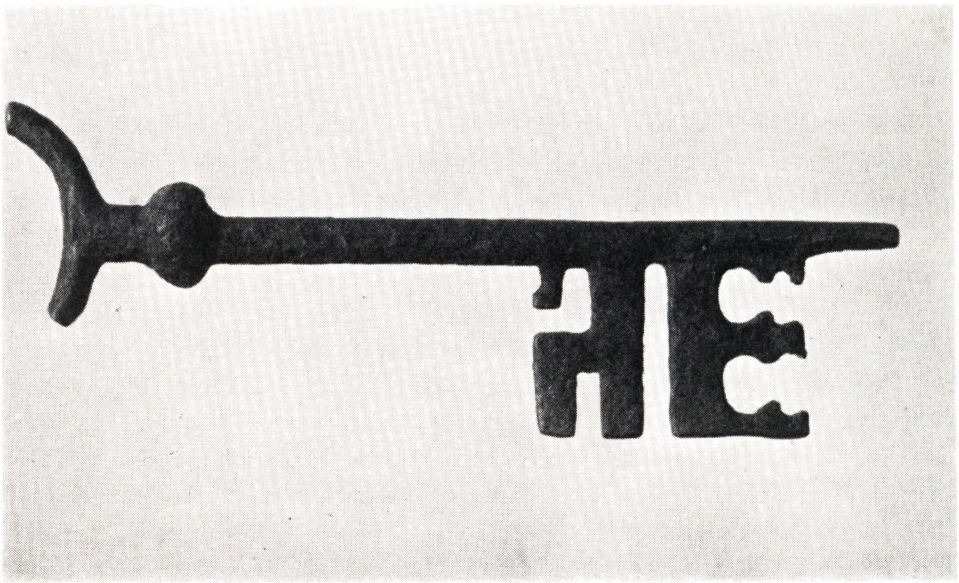

Fig. 18. Nøgle fra middelalderen. Fundet i åen ved Dalum.

Klosteret var i det hele taget stærkt i søgelyset i disse år. En sortebroder ved navn Elias var 1367 i Avignon og opnåede af paven 40 dages aflad for klosteret i Dalum, hvormed mentes, at indtægterne fra salget af afladsbreve indenfor et bestemt område i 40 dage skulle tilfalde klosteret[59]). Under kirkens og klosterets bygningshistorie er det blevet nævnt, at kirken o. 1375 var blevet ramt af en katastrofe, der krævede omfattende reparationer. Til dette formål blev der indsamlet gaver til kirken, og ærkebiskoppen og biskoppen af Fyn gav på et danehof i Nyborg 1377 syndsforladelse til dem, der var velgørende mod Dalum og Åsum Kirker[60]).

Overfald på klosteret. Til de traditionelle vanskeligheder føjedes der 1378 et overgreb af grovere karakter end sædvanlig. Prioren Niels måtte dette år rejse anklage mod Henrik Spæk og hans medskyldige, fordi de med væbnet hånd var trængt ind i klosteret og havde plyndret det og foretaget andre gruelige ting (quod armata manu monasterium Dalumense invaserit, violaveritque ac alia crudeliter fecerit). Så brutale handlinger straffedes med udelukkelse fra nadveren og med bandlysningens forfærdelige lyn[61]). Men der lurede også farer af anden art. 1379 huserede der en bedrager i Danmark ved navn Konrad, som udgav sig for at være udsendt af Antonius-ordenen. Han optog hvem der ville i denne orden, og nonnerne i Dalum kunne ikke stå for hans gode overtalelsesevner, og den 13. dec. lod de sig indskrive i hans orden. Det oplyses, at Konrad samtidig gav dem tilgivelse for deres forseelser[62]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det er påfaldende, at prioren slet ikke nævnes i forbindelse med denne mærkelige sag. Antonius-ordenen tog sig specielt af en farlig epidemisk sygdom: Antonius-ilden.

Endnu 1385 er Niels prior i Dalum. Han forpagtede dette år nogle ejendomme, der tilhørte klosteret, til Hincerus, kaldet Lille Hintze, borger i Odense, og han optræder som vidne på Fynbo Landsting[63]). Hans segl er bevaret fra landstingsvidnesbyrdet, og det er det første bevarede priorsegl. Af billedet ses det, at det er spidsovalt. Figuren er St. Katarina med sværdet og hjulet.

Klosteret får en gård på Ærø. Den næste prior, der nævnes i kilderne, er Amund, som 1393 udstedte et brev angående gods på Ærø. Han kaldtes i denne forbindelse sacerdos (præst), og han sagde, at han optrådte på konventets vegne. Brevet fortæller noget om klosterets administration. Johannes Mathiesen fæstede en gård i Rise Sogn på Ærø for en årlig afgift af 2 øre korn. Når han døde – evt. ikke overholdt sine forpligtelser – skulle jorden med bygninger gå tilbage til klosteret. Prioren forkyndte dette i et åbent brev, da det drejede sig om nyerhvervet ejendom. Som medudsteder optrådte hr. Navne, sognepræst i Sanderum og konventets kapellan. Forholdet mellem Dalum og Sanderum er her tydeligt skitseret. Prioren i Dalum var den egentlige sognepræst – og Sanderum en slags anneks, der betjentes af en kapellan.

Fig. 19. Niels priors segl. 1385.

Ejendommen på Ærø forblev i klosterets eje. I Johan Friis' jordebog fra 1533 forekommer en gård i Rise Sogn, hvis fæster Mikkel Jensen betaler en årlig afgift på 6 ørtug korn (korn = byg, 1 øre by = 3 ørtug). Det er endelig værd at notere, at Johannes Mathiesen er den første navngivne bonde i klosterets historie[64]).

Reformbestræbelser. De bevarede kilder taler udelukkende om godserhvervelser og processer, men lader os ganske i stikken, når vi søger oplysninger om de åndelige kræfter og de ideale bestræbelser, som skulle ligge bag den jordiske facade. Benediktinerne stod ret svagt i slutningen af middelalderen. Fra pavemagtens side blev der gjort flere forsøg på at give de sorte munke en stærkere position. Innocens III havde på laterankonciliet 1215 fået gennemført, at i hver kirkeprovins skulle benediktinernes abbeder og priorer træde sammen hvert tredie år til kapitelsmøder, og der skulle anvendes visi-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tatorer for at visitere og reformere såvel mands- som kvindeklostrene. Der var egentlig ikke noget nyt i dette for Danmarks vedkommende, idet ærkebiskop Andreas Sunesen på et møde i Lund 1205 havde foreslået en fælles ledelse for de danske klostre, samt møder mellem kapitlerne hvert fjerde år. Paven havde bekræftet dette 1206, og abbeden i Lundeklosteret skulle for fremtiden være overhovede for alle danske benediktinere. Det er vanskeligt at få rede på, hvor meget der kom ud af disse reformbestræbelser. De følgende paver måtte atter tage sig af benediktinerne, og 1336 gennemførte Benedikt XII en inddeling af de kristne menigheder i 36 provinser, og Danmark blev en selvstændig provins. Pavens bulle sendtes til Danmark 1338, „hvorefter abbeder, priorer, dekaner og andre personer af de sorte munkes orden lægges på sinde at overholde bullens bestemmelser, og så meget det står til Eder, sørge for at de også overholdes af andre, på det at Eders lys kan skinne for menneskeheden, i alt hvad godt er, og derved samtidig den himmelske fader ydes ære og ros".

Hensigten var, at samtlige klostre skulle under skrappere tilsyn, men forholdene i Danmark var ikke gunstige for reformer. Den tyske besættelse fra o. 1320–40, den sorte død o. 1348 og Valdemar Atterdags hårdhændede genrejsningsarbejde gav ikke det rette klima. I Tyskland kom der reformbestræbelser af mere varig karakter koncentreret om klosteret i Bursfeldt. Bursfeldter-kongregationen blev fra o. 1433 en stærk bevægelse, der gav gode resultater i mange tyske klostre.

Andre forhold spillede også en rolle. Under pavernes ophold i Avignon (1309–78) følte mange rettroende kristne, at der måtte gøres en alvorlig indsats for at genrejse kirkens anseelse. Da pavemagten fik skylden for kirkens krise, krævedes der større myndighed til kirkemøderne på bekostning af pavens magt. Et resultat af disse bestræbelser ses i Danmark, hvor der 1425 holdtes et provincialkoncil, hvor de danske biskopper krævede vidtgående myndighed over klostrene. Forstandere for klostre, hospitaler m. m. måtte ikke sælge, pantsætte eller bortskænke jordegods uden biskoppens samtykke. Bisperne skulle føre regelmæssigt tilsyn med klostrenes regnskaber; de ønskede ret til at ind- og afsætte klosterlederne, med mindre klostrene ved at klare og tydelige privilegier var unddraget biskoppernes myndighed. Ved en forordning af 1443 fik biskopperne i samarbejde med kongemagten ret til at føre tilsyn med samtlige klostre. Det lykkedes ikke biskopperne at nå deres mål fuldt ud. Pavemagten fik i løbet af 1400-tallet atter større indflydelse, og i Danmark måtte bisperne konkurrere med kongemagten om herredømmet over klostrene[65]).

Som et resultat af kirkemødet i København 1425 kan noteres, at biskop Navne af Odense kunne tildele Dalum Kloster aflad[66]). Men ellers er der ikke

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

noget, der kan fortælle om virkningerne af reformbestræbelserne for nonneklosteret i Dalum. I øvrigt havde biskoppen i Odense lige fra klosterets stiftelse haft stor indflydelse på dets anliggender.

Klosteret o. 1400. Når der var processer om klosterets besiddelser, var det normalt prioren, der optrådte på klosterets vegne, men i enkelte tilfælde blev det dog priorinden, der måtte tage ansvaret. Da en fornem jomfru ved navn Berta 1398 solgte noget af sit gods, siges det, at det skete med priorindens samtykke. Her, hvor det drejer sig om nonnernes ejendom, har priorinden åbenbart en medbestemmelsesret. Dette bekræfter den formodning, at der bestod et skel mellem jomfruernes halvvejs private ejendom, hvis udbytte skulle gå til deres underhold, så længe de levede. Når de døde, gik deres formue over i klosterets fælles godsmasse.[67])

1405 omtales Nicolaus som præst i Dalum (prester to Dalum) i et tingsvidne på Fynbo Landsting. Det ses ikke, om han også er prior[68]). 1415 nævnes Johannes Hennechini (Henniksen) Ringcoby (Rinkeby/Rynkeby!) som prior[69]). Han omtales som en kendt person sammen med abbedissen Ingerta Nielsdatter. Vi har her et af de tilfælde, hvor kilderne bruger betegnelsen abbedisse. Hans Henniksen omtales året før som præst i Skagen, og han havde af pave Johannes fået ret til at have et rejsealter. Denne særlige gunstbevisning skyldtes, at han på dette tidspunkt var kommissarius for den pavelige nuntius for Norden. I denne egenskab havde han den opgave at inddrive afladspenge i Jylland[70]). Som tak for god tjeneste har han fået prioratet i Dalum. Han blev sidste gang omtalt 1439, da han skænkede gods til klosteret[71]). Han havde på samme tid et kannonikat i Ålborg. Disse oplysninger kunne tyde på, at han har haft god forstand på tilværelsens økonomiske side.

Grete Finkesdatters gods. Da der 1433 blev strid om gods, der var blevet skænket af en af nonnerne ved navn Grete Finkesdatter, optrådte prioren som hendes forsvarer på Fynbo Landsting og vandt sagen. Han kaldtes her hr. Hans i Gnekaby, hvad der muligvis er en fejlskrivning for Rinkeby[72]). Processen er ret karakteristisk. Grete havde arvet efter faderen Henik Finke, der var død ca. 3 år, før hun gav sig i kloster. Men moderen havde åbenbart ikke godkendt faderens dispositioner, idet hun gjorde krav på datterens andel. Fynbo Landsting kom til det resultat, at godset med rette tilkom datteren. I dommen nævnes en gård i Stauffby (Ståby) i Nørre Broby Sogn i Sallinge Herred og to gårde i Thoffte (evt. Tofte i Skovby Sogn og Herred). Af landgildebogen 1533 fremgår det, at klosteret havde en gård i Ståby, så landstingets dom er blevet respekteret.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Besiddelser i Odense. De fleste af klosterets ejendomme lå naturligvis på landet. I et enkelt tilfælde nævnes der dog en ejendom i Odense. D. 14. maj 1442 skødede Anders Nør på Odense Byting velbåren Johan Bjørnsen sin gård og grund på Horsetorvet sønden åen i Odense, liggende mellem den gård, som Mathias Iwari har og den som Bæyent (er det fynsk for Bent?), som Dalome Kloster tillyder i øster liggende....

I længden er hun fra åen og op til Adelgaden/ og ud mod gaden er hun i bredden 19 alen/ og neden ud mod åen er hun så bred som mellem den jord/ hr. Mathias Iwari har og den jord Bæyent, Anders Nørs svoger, påbor[73]).

1450 berettes der atter om ejendomme i Odense. Mandagen efter palmesøndag – 30. marts – skødede på Odense Byting inden 4 stokke beskeden mand Jens Mule til hr. Ulf Petersen, præst og prior i Dalum, på hr. Eggerd Frellis vegne sin gård i Nørregade sønden næst det stræde, som går op til Skulkenborg i St. Mikkels Sogn i Odense, som han nu selv ibor, og han kendte sig at have oppebåret fuld værdi i guld og sølv og gode penge. Muligvis er der her tale om priorens private ejendom og ikke klosterets[74]).

Fig. 20. Prior Ulf Pedersens segl. 1451.

Det bør vel nævnes, at Christian I 1449 stadfæstede Nyborg Bys privilegier under et ophold på Dalum Kloster (datum in monasterio Dalum); det er første gang, vi hører om en dansk konge på Dalum[75]).

Prior Ulf Pedersen. Der nævnes 1441 en prior ved navn Olaus[76]). Det er alt, hvad der vides om ham. Måske er han identisk med Ulf Pedersen, der optræder 1443 og de følgende år. Han nævntes som vidne dette år, og retshandlingen foregik i stuen i sortebrødrenes kloster i Odense[77]). Han optræder igen på Fynbo Landsting 26. aug. 1447[78]) og i den før omtalte ejendomshandel 1450. Han var af Mule-slægten, så sælgeren har været en af hans slægtninge. Ulf Pedersens segl er bevaret fra året 1451 (se fig. 20). Der står: " s. (sigillum) wlphonis petri presbiteri et prioris". Hans våbenmærke er et skjold med en halv ulv[79]).

Hans ligsten er bevaret og findes nu i Dalum Kirke ved korets sydvæg. Han døde 8. marts 1453 (eller 1456). Traditionen fortæller, at han blev begravet på kirkegården, fordi han var ilde lidt i klosteret. Af præsteindberetningerne fra 1623 fremgår det, at hans ligsten dengang lå på kirkegården ved den nordre kirkedør. Stenens stærke præg af slid bevidner, at den gennem lang tid har gjort tjeneste som trappesten[80]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 21. Prior Ulf Pedersens gravsten. Korets sydmur.

Fig. 22. Tegning af Ulf Pedersens gravsten af Niels von Haven.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Amund Jensen. Ulf Pedersens efterfølger blev Amund Jensen, hvis segl er bevaret fra 1457 og 1459[81]). Der er ikke meget overleveret om hans virke som prior. Han nævnes 1459 som kgl. skatteopkræver for Langeland. Han gav d. 4. april kvittering til hr. Philip Axelsen (Thott) for den skat, der skulle betales af almuen på Langeland. Beløbet var på 100 mk. og 40 mk. danske penninge. Amund Jensen havde fået pengene gennem Philip Axelsens kapellan hr. Michel Michelsen. Han kvitterede på kongens vegne (min nathige herres wægen) og „til større vithne tha trucker jægh mit insægell nædhen fore thette breff. Datum in Dalum anno Domini MCDLIX, beati Ambrosii. . . . "[82]).

Jacob Bircherod nævner ham som levende endnu 1464. Han blev begravet i St. Hans Kirke i Odense. Foruden priorstillingen havde han embedet som sognepræst i Nyborg. Alt i alt må han have været en mand, der har hævdet sig smukt i samfundet. Han var medlem af det eksklusive gilde i Odense, Det elende Laug eller Vor Frue Gilde, der var blevet stiftet 1435. Til gildets regler hørte, at hvert medlem blev begravet på de øvriges bekostning[83]).

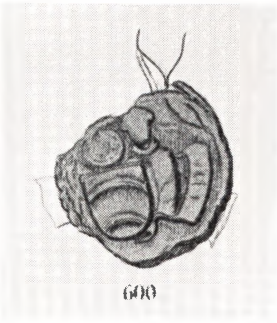

Fig. 23. Prior Amunds segl. 1457.

Gennem et pavebrev 1464 får vi atter oplysninger om forholdet mellem Dalum og Sanderum. Pave Paulus II befalede bl. a. prioren i Dalum og provsten i Odense at overdrage sognet i Sanderum til præsten Niels Pedersen efter forgængerens død. Heri oplyses, at klosteret har patronatsret (kaldsret) til Sanderum[84]).

Uldfeldterne i Dalum. De sparsomme efterretninger om de hidtil nævnte priorer giver ikke mulighed for virkelig forståelse af deres virksomhed. Fra slutningen af 1400-tallet bliver kildematerialet mere fyldigt, og dermed øges mulighederne for at få en bedre forståelse af de personer, der havde ansvaret i disse år, hvor angrebene på den katolske kirke og dens institutioner begyndte at antage en faretruende karakter. Klosterets leder i en årrække var Claus Andersen af slægten Ulfeldt. Selvom slægtsnavnet først forekommer 1525, kan slægten dog føres langt tilbage i middelalderen. Claus Andersen nedstammede fra Esbern Snares datter Cecilie, der var gift med Anders Grosen. En af slægtens medlemmer fik Kogsbølle (Holckenhavn) på Fyn 1386, hvor Ulfeldterne blev siddende til 1616, da Ellen Marsvin overtog godset. Claus Andersen var en søn af Anders Eriksen til Kogsbølle (død 1456), hvis ligsten findes i Kværndrup Kirke. Claus Andersen selv tog magistergraden i udlandet og nævnes første gang som prior for Dalum Kloster, da han i 1466 er relator (her i betydningen: overbringer af en kgl. ordre) for Christian I, da denne i St. Knuds Kloster i Odense fældede en dom mellem Krarup bønder og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hr. Johan Hvitkop. Dombrevet slutter: „ad relacionem domini magistri Nicolai Andree prioris Dalumensis." Nicolaus er identisk med Claus. Et gammelt brev på latin bevidnede, at Axel Valkendorf 1466 præsenterede Claus Andersen, prior i Dalum, til St. Olai Alter (!) efter en mand ved navn Anmundt (Amund), som havde haft det før ham og var afgået ved døden[85]). Han omtales sidste gang som prior 1494 og døde 1497, da han blev begravet i St. Knuds Kirke. Muligvis har han ikke været prior i hele perioden. Således nævnes der 1475 en mester Anders Clausen som prior; men meget tyder på, at der foreligger en forveksling[86]).

Atter 1487 nævnes en anden prior: mester Erlan også af Ulfeldt-slægten. Men også i dette tilfælde er det meget tvivlsomt, om der kan fæstes lid til overleveringen. Da der omkring 1500 var en trætte mellem Jørgen Marsvin og Anders Ebbesen om en jordlod, blev det fremført, at Dalum Klosters tjenere havde brugt denne jordlod i prior Amunds, prior Ulfs (Pedersen) og mester Claus' (Andersen) tid. Derefter kommer så en omtale af Anders Ebbesen. Dette dokument giver ikke plads for de to nævnte priorer[87]).

Fig. 24. Claus Andersen (Ulfeldts) segl.

Claus Andersen beklædte andre betydningsfulde poster. Han var aktiv ved fordrivelsen af benediktinerne fra St. Knuds Kloster 1474, da han selv blev dekan og sammen med biskop Karl Rønnov prøvede at danne et domkapitel af adelige kanniker. Som fynsk adelsmand og ægte Ulfeldt har det været ham kært at sikre sig en del af de gode indtægter, der hidtil var kommet munkene til gode. Da knudsbrødrene atter rykkede ind 1489, måtte de yde Claus Andersen en passende pension på 5 læster korn årligt. Alle kannikerne fik tilsammen 20 læster, så Claus Andersen har fået sin rigelige andel. Bag denne episode skimtes konturerne af den kommende reformation. Den danske konge magt i samarbejde med nogle af biskopperne ville sikre sig en større indflydelse på klostrenes forhold. Et resultat af reformbestræbelserne indenfor kirken var Wienerkonkordatet af 1448 mellem kejser og pave, hvor disse to enedes om, at de højeste gejstlige embeder for fremtiden skulle besættes ved pavelig eller kejserlig udnævnelse. Christian I opnåede ved en pavebulle 1474 ret til at besætte 16 høje kirkeembeder i Norden med tilsidesættelse af domkapitlernes gamle rettigheder. Kongen var hos paven på sin rejse 1474. Før denne rejse var der ført forskellige forhandlinger om kirkelige anliggender, og kongen havde stillet store krav: han ville selv udnævne de danske biskopper, ingen måtte blive kannik eller få nogen anden højere stilling i et kapitel, hvis han ikke var adelig eller dr. theol. og fra kapitlets provins. Så

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vidtgående krav kunne paven selvfølgelig ikke gå ind på. Man mærker tydeligt den danske adels ønsker, og Claus Andersen har støttet denne politik. Noget fik kongen og adelen dog ud af disse forhandlinger. Og et af resultaterne var den ovennævnte fordrivelse af munkene fra benediktinerklosteret i Odense i 1474. Takket være Christian I's dronning Dorothea, der 1488 foretog en pilgrimsrejse til Rom, fik knudsbrødrene 1489 atter deres rettigheder tilbage. Men de måtte samtidig forpligte sig til at efterleve de reformkrav, der under navnet observantbevægelsen gjorde sig gældende i sidste halvdel af 1400-tallet[88]).

Claus Andersen var blevet medlem af rigsrådet omtrent på samme tid, som han blev dekan i Odense. Han var sammen med andre medlemmer af rådet i Kalmar i 1484 for at forhandle med svenskerne, og 1487 var han i Lund for at hylde prins Christian (II). Endnu 1492 er han nævnt som medlem af rigsrådet. Han stiftede 1482 en vikarie, d. v. s., at han henlagde midler til daglig læsning af en messe for St. Anne alter i St. Knuds Kirke for sin egen, sine forældres og venners sjæle[89]).

Om klosterlivet i Dalum er der ikke mange enkeltheder fra denne periode. En lidt ubehagelig efterretning må dog tages med, da den viser, at der var forhold indenfor klostermurene, der kunne trænge til forbedring. To af jomfruerne søgte 1487 paven om tilladelse til at træde ud af klosteret. Det var Anna Hinzesdatter og Katarina, der klagede over, at de ikke kunne efterleve ordenens regler p. g. a. abbedissens og de andre søstres uordentlige liv. Disse havde ved deres tøjlesløse levned tilsvinet ordenen og klosteret. De to søstre kunne ikke med god samvittighed leve sammen med de andre. Paven efterkom deres ønske og gav dem tilladelse til at tage ophold i et andet benediktinerkloster[90]). Dette pavebrev giver ikke noget gunstigt billede af livet i klosteret. Man forstår, at de reformbestræbelser, som bl. a. dronning Dorothea støttede, kunne have deres berettigelse. Måske har de to benediktinersøstre alvorligt ønsket at støtte disse bestræbelser. Selvfølgelig kan der bag affæren skjule sig interne stridigheder mellem klosterets damer, hvad der forklarer de to søstres hårde dom over deres medsøstre. I den lokale tradition findes der flere gange nævnt den gængse historie om en hemmelig forbindelsesgang mellem nonnerne i de egentlige klosterbygninger og priorbygningen, hvor den nuværende klosterbygning findes. Til støtte herfor fremvises stadig en nedgang i klosterparken. Til beroligelse for nyfigne interesserede kan det oplyses, at der hverken ved vejarbejder eller lignende har vist sig noget spor af en underjordisk gang.

Kong Hans var selv på klosteret 1487. Fra hans og dronning Christines regnskab oplyses, at der 1487 blev givet priorens svend 1 gylden, da prioren havde givet kongen en hest[91]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

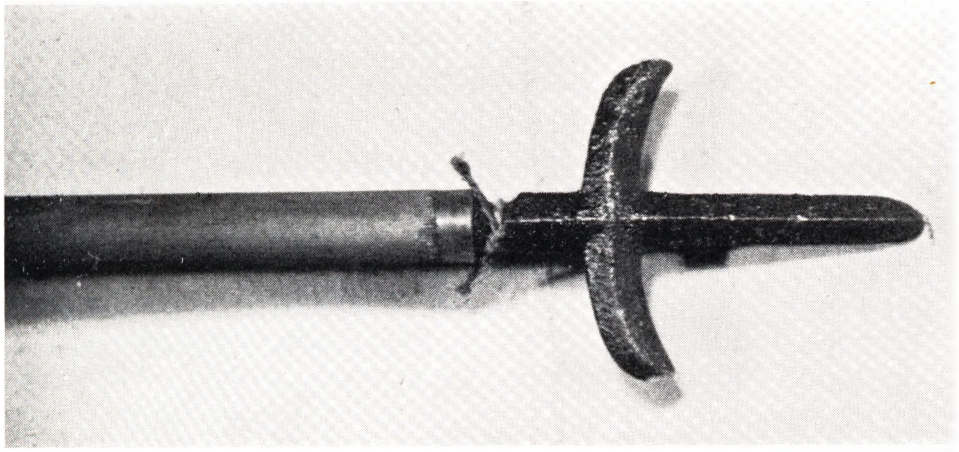

Fig. 25. Partisan fra Dalum. 15–1600-tallet.

Anders Ebbesen Ulfeldt og Jens Andersen Beldenak. Claus Andersen sørgede for, at den gode stilling som leder af det rige kloster blev i slægten. Som forstander o. 1500 nævnes hans brodersøn Anders Ebbesen, hvis fader var den ovennævnte Ebbe Andersen til Kogsbølle. Han var blevet immatrikuleret ved Københavns Universitet 1486. Han var første gang gift med Helvig Smalsted (død 1498). Deres søn Hartvig Andersen deltog i hyldningen af Christian III i Hjallese Kirke 9. juli 1534[92]). Anders Ebbesen omtales som forstander på Dalum Kloster første gang 1495, da Urne Jepsen i Åskov solgte noget gods til velbyrdig mand Anders Ebbesen, forstander i Dalum.

Han kom ikke til at beklæde forstanderstillingen ret mange år, da han o. 1503 blev erstattet af den nye biskop over Fyn Jens Andersen Beldenak[93]). Hvis Jens Andersens omtale af forstanderskiftet er korrekt, blev Anders Ebbesen afsat af kongen.

Anders Ebbesens overtagelse af klosteret markerer en nyordning i klosterets administration. Som gift kunne Anders Ebbesen ikke være indehaver af priortitlen, men har været verdslig forstander (provisor). Som nævnt skete der i kong Hans' tid adskillige overgreb mod klostrene, og Dalum blev reelt opfattet som krongods, hvor kongen havde ret til at besætte lederposten.

Der findes fra disse årtier spredte optegnelser fra kancelliet, der viser de krav, der fra regeringen blev stillet til klostrene. Disse registre er ikke fuldstændige, og der er visse vanskeligheder forbundet med at benytte dem. Der opgives, hvad klostrene har pligt til at stille med af ryttere til ledingstjeneste. Desuden hvad de skal underholde af kongens tjenere med heste og hunde: borgeleje. 1471 nævnes et antal på 10 til leding (krigstjeneste). 1486 siges, at Dalum er forpligtet med 6 heste i borgeleje, men der tilføjes, at klosteret er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fritaget dette år. 1496 skal der stilles med 10 ryttere (St. Knud med 6). I alt skulle lensmænd, bisper og klostre dette år stille med 1831 ryttere. Bag dette store tal ses forberedelserne til en kraftigere unionspolitik overfor Sverige. 1502 nævnes, at Anders Ebbesen skal stille med 6 ryttere. Kr. Erslev anfører, at klosteret før 1513 var forpligtet med 10 til tjeneste og 6 i borgeleje, og 1523 4 i borgeleje og 1525 5 i borgeleje[94]).

Da Anders Ebbesen ikke selv har kunnet lede klosterets gejstlige forretninger, må der samtidig have været en præsteviet leder. I afhandlingen om gamle gilder i Odense giver Jacob Bircherod oplysninger om medlemmer af Det elende Gilde, hvori findes en hr. Niels og Hans Nielsen fra Dalum. Den sidstnævnte var sognepræst i Sanderum 1492. Dette fremgår af indskriften på den gamle kirkeklokke i Sanderum: „år efter Guds fødsel 1492 .... blev denne klokke støbt .... den tid mester Claus Andersen var prior i Dalum og hr. Hans Nielsen sognepræst". Det er tidligere blevet nævnt, at Sanderum var anneks til Dalum. Når klosterets leder som i Anders Ebbesens tilfælde ikke selv har kunnet varetage de kirkelige handlinger, er det nærliggende at slutte, at sognepræsten i Sanderum har påtaget sig denne opgave. Han kaldtes jo allerede 1393 konventets kapellan. Om Jens Andersens forvaltning af klosteret findes der oplysninger i Jens Andersens brev af 5. okt. 1524. Da dette på mange måder er ret oplysende og desuden er det første bevarede dokument, der udelukkende beskæftiger sig med forholdene i Dalum, bringes det her i sin helhed:

Myn idmigelig tilplictig traa thieneste eders Nadhe altiidt forscreffen medt Wor H(er)ra. Kiereste Nadig her(re) giffuer ieg eders nadhe idmigeligen tilkiendhe att priorisse och co(n)uenth i Dalom kloster haffue budett meg thiil att etherss nad(es) opne breffue haffue wortt til tinghe och forboditt ther(es) egne thienere att giffue th(enne)m nogre renthe/ K(ieres)te nadigh herre thetthe er ett ganske hartt stycke att nogre mandz renthe skall forbwd(es) hænwm wden han er fyrst forwu(n)den medt dom och rettgangh. Icke er och Jomfrwernes rendthe i Dalom serleste skilde att fraa formandzens rendthe/ endog att Anders Ebbessens tha han wor forstander i Dalom tha forwerffuit han ett breff aff eth(er)s nad(es) Broder Kongh Hans, huess siel g(u)d nadhe, att han skulde giffue Jomfrwerne om aaret nogen almesse aff ther(es) egen renthe och tha etherss nadh(es) brodher fick sandhedt att widhe skilde han Anders Ebbessen wedt Klosterett/ och antwordet meg thett/ Tha gaff ieg th(enne)m icke almesse efth(er) thett breff. Jeg loedt antwordhe th(enne)m indt aff ther(es) egen rendthe huess the hadhe behoffue hwert aar som ther(es) quittanzer wduisser Jeg ther opaa hauffuer/ Och andett wor ey tilbørlicht/ Thy att thett godz ther tilligh(er) haffue ridderskabet giffuit thertil medt ther(es) børn/ Och radh(er) ieg eders Nadhe fuldkom(me)ligen fyrst for Christe domens skyldt och saa for eth(e)rs nad(es) egen staett oc Lempe skyld att klosters rendthe forbwd(es) icke. Och lader dom och rett skillie att om formands dommett thy hwo ther skall formandt were han skall were en prest thy ther ligger sogne kirker til klosterett och han skall giøre co(n)uenthet aarligen regenskab aff klosters godz som ey andit tilbørlicht er. Ther medt eth(e)rs Nadhe then alsom(m)ectigste g(u)d beff(ales). Screffuit paa Kierstrop Andhen Sanctj Franciscj dag Anno nostre salut(ionis) mdxxiiii.

Etherss Nade(es) tro capelan *Joannes Andhe* E(pisco)pus Ottonien(sis)[95]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jens Andersen var en dreven jurist. Han havde lagt grunden til sin gejstlige karriere i pavens og kong Hans' kancelli. Hans tid som biskop i Odense 1502–1529 med en del afbrydelser i fængsel o. lign. var optaget af endeløse processer – især med den fynske adel, der ikke kunne forsone sig med den tanke, at denne opkomling af en skomagersøn skulle beklæde en topstilling i den danske kirke, som normalt var forbeholdt adelens sønner.

Han har næppe været mere skånsom overfor klosteret end Anders Ebbesen. Brevet synes at vise, at Anders Ebbesen har forsøgt en virkelig deling mellem jomfruernes egne indtægter – fra de ejendomme hver især havde overladt klosteret ved deres optagelse i ordenen – og den godsmængde, der var at betragte som egentlig fællesgods. Jens Andersen vil gøre gældende, at der ikke for Dalum har været en skarp adskillelse mellem de to indtægtskilder, så han har fulgt den sædvanlige fremgangsmåde, når han har givet jomfruerne efter behov. Problemet har formodentlig eksisteret før denne tid, og konventet har nok i adskillige tilfælde haft på fornemmelsen, at prioren har tiltaget sig for stor en del af klosterets indtægter.

Bemærkningen om, at kongen skilte Anders Ebbesen fra klosteret, da han fik sandheden at vide, dækker vel over den kendsgerning, at Jens Andersen fik ham sat på porten for selv at høste fordel af klosterets gode indtægter. Brevet viser, at kronen selv har været stærkt interesseret i klosterets gods, eller har givet indrømmelser overfor stormænd, der mente, at de havde krav på de afgifter, der ellers betaltes af klosterets fæstebønder til konventet. Jens Andersens juridiske indsigt gjorde det klart for ham, at ridderskabet hurtigt ville kræve de ejendomme tilbage, der i tidens løb var blevet skænket af slægtninge, hvis der først var skabt et fortilfælde, hvad enten det så var kongen eller verdslige stormænd, der høstede førstegrøden af det ombejlede klostergods.

Der foreligger ellers ikke mange oplysninger om klosterets forhold i denne tid. Der var som nævnt s. 67 o. 1500 bryderier med rigskansleren Jørgen Marsvin, om hvem det oplyses, at han gav sig selv ridebreve i klosterets gods. Ridebrevet var det sidste dokument der anvendtes, før man ved fogedens hjælp gjorde udlæg i en debitors ejendom. Jørgen Marsvin har i dette tilfælde begået embedsmisbrug. Hans embedsførelse var i det hele taget ikke uangribelig, så affæren med Dalum passer godt ind i det samlede billede af hans karakter[96]).

Omkring 1514 var der atter optræk til godsproces. Priorissen Dorothea henvendte sig til paven for at opnå støtte mod Otto Henriksen Gyldenstjerne, der havde tiltaget sig noget af klosterets gods. Paven opfordrede ærkebiskoppen i Lund og biskoppen over Fyn(!) til at hjælpe priorinden, og Otto Henriksen truedes med kirkens forbandelse, hvis han ikke inden en bestemt frist gav godset tilbage. Denne Otto Henriksen var en søn af rigsråd Henrik

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Knudsen til Iversnæs (Wedellsborg) og Karen Bille. Han skrev sig selv (1530) til Iversnæs[97]).

Man undrer sig over, at paven skal opfordre biskoppen over Fyn til at beskytte klosteret, når han selv var dets leder. Det viste sig, at der stod stærkere magter bag dette anslag. Jens Andersen stod sig som nævnt ikke godt med den fynske adel, og hertil kom et dårligt forhold til dronning Christine, der havde nær tilknytning til Odense. Der var sket det beklagelige, at nogle af Jens Andersens mænd ved påsketid 1504 havde dræbt dronning Christines lensmand på Næsbyhoved Otto Porsfeld. Den dræbtes familie påstod, at biskoppen stod bag ved drabet, og dronningen har haft samme opfattelse. Det viste sig, at hun stod bag Otto Henriksen, da denne gik løs på klosteret i Dalum. Der måtte et nyt pavebrev til d. 18. maj 1514. Heri opfordredes enkedronningen til ikke at understøtte Otto Henriksen, som sagdes på hendes bud at have bemægtiget sig gods, der tilhørte priorinden og nonnerne i Dalum. Pavebrevet er meget indtrængende i tonen, og der ytres tvivl om, at dronningen virkelig har givet Otto Henriksen denne tilladelse, da hun er en katolsk kvinde og dronning (cum catholica mulier et regina existas)[98]).

Jens Andersen havde stadig gode forbindelser i det pavelige kancelli, så det er formodentlig hans tanker, der kommer til udtryk i pavebrevet. Desværre foreligger der ikke noget om, hvilken udgang der kom på denne noget uldne affære. Sammenhængen er klar nok. Adelen ville benytte sig af en gunstig situation til at sikre sig klostergodset. Der foreligger den mulighed, at der er en sammenhæng mellem det, der skete ved denne lejlighed, og Jens Andersens ovennævnte brev af 1524, selvom de nævnte kilder ikke siger noget herom. En nærmere undersøgelse kunne måske bringe større klarhed over denne sag, der så klart illustrerer brydningen i overgangstiden.

Jens Andersen havde klaret sig nogenlunde, så længe kong Hans levede, men efter Christian II's overtagelse af regeringen 1513 var stillingen blevet vanskeligere for den fynske biskop. Kongen rejste 1517 stærke beskyldninger mod ham for at gøre undersåtterne oprørske mod kongen, for mord og meget andet. Ærkebiskoppen i Lund og kapitlet måtte foreløbig internere ham, men 1518 blev han regulært fængslet af kongen, og han forblev i fængsel indtil 1520, da han slap ud mod at give store økonomiske indrømmelser til kongen. Han beholdt bispeværdigheden, men måtte 1518 opgive Dalum Kloster. Selvom han ikke længere stod i spidsen for klosteret, har han dog stadig været interesseret i dets forhold, hvad brevet af 1524 tydeligt viser.

Johan Valkendorf. Efterfølgeren blev en gejstlig person, mester Johan Valkendorf, hvis forleningsbrev lyder: „Mester iehan valckendorff fiick liivs

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 26. Stolestadegavl i Dalum Kirke med Frisernes våben: de sorte egern. 1500-tallet.

breff paa dalwm closter met all kongelige rente og rettighet/ saa at han ther aff scall giøre myn herre oc kronen saadan tieneste oc rettighet som ther bør aff at gaa oc som ther vdi mester claues andersens oc andre hans forfethris tiidt pleie aff giøres" [99]).

Brevet fortæller utvetydigt, at klosteret nu betragtedes som et len. Henvisningen til Claus Andersens tid kan selvfølgelig betone, at klosterets stilling er den samme som før. Men på den anden side var det jo netop i Claus Andersens tid, at overgrebene fra kongemagten mod klostrene for alvor satte ind.

Johan Valkendorf var søn af Axel Valkendorf til Glorup. Han var blevet indskrevet 1498 ved Københavns Universitet, og han var 1506 kannik i Roskilde. Han fik ikke lov at beholde klosteret ret længe, idet han 1523 blev udskiftet med en københavnsk finansmand Albrecht van Goch, der overtog klosteret som pant for 1000 mk. danske penge, han havde lånt til kongen. Indtil han fik pengene, skulle han bygge og forbedre klosteret og holde godset ved magt og bønderne ved lov og ret og lade skovene i fred og ikke forhugge dem. Hvis han selv døde, skulle hans arvinger overtage pantet, til det blev indløst. Navnet røber hans tyske afstamning. Han er måske født i Danmark.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det ser ud til, at han har stået Hans Mikkelsen og Sigbrit nær, og han var 1517 blevet borgmester i København[100]).

Albrecht måtte opgive klosteret allerede samme år. Måske har han været for stærkt knyttet til Christian II, og har i forbindelse med dennes fald måttet give afkald på nogle af de økonomiske fordele, han hidtil havde opnået. Han kom dog hurtigt på god fod med Frederik I og opnåede 1527 stillingen som tolder på Falsterbo.

Johan Valkendorf kunne atter rykke ind, og denne gang fik han lov at blive indtil 1529, da han måtte vige for Johan Friis til Hesselagergård. Han nævnes 1530 som forstander og vikar ved St. Anne alter i Albani Kirke i Odense. Han døde 1545 og blev begravet i St. Knuds Kirke.

Det må have været i begyndelsen af Johan Valkendorfs anden periode. at man forsøgte at frarøve nonnerne nogle af deres indtægter. Under Christian II havde adelen været lidt forsigtig, men Frederik I's magtovertagelse 1523 skete på initiativ af adelen, der ønskede at hindre, at kongen fik for stor indflydelse. Angreb på klostergodset viser adelens større selvsikkerhed under Frederik I's regering. På herredagen 1525 krævede adelen at få samtlige herreklostre i forlening. Dette gik kongemagten dog ikke med til.

Johan Friis. Johan Friis' overtagelse af klosteret 1529 bragte endelig en afslutning på de evindelige angreb på dets ejendomme. Han fik brev på klosteret 26. nov. 1529 og endeligt forleningsbrev 25. jan. 1530. Her omtales forleningsbetingelserne: Han skal tjene deraf med to „wergaftige" karle med hest, harnisk og værge på sin egen kost og tæring og dermed være fri for gæsteri, nathold og al anden tynge af klosteret. Han skal give jomfruerne deres sædvanlige provent og holde klosteret ved skellig bygning, så det ikke forfalder[101]).

Sammenholdt med de krav, der var blevet stillet til klosteret under kong Hans, ses det, at Johan Friis har fået forleningen på favorable vilkår. Han fik iøvrigt Dalum som erstatning for byskatten af Svendborg, som han havde fået bekræftet 4. sept. 1529. Han fik overdraget byskatten, indtil kongen forså ham med et andet kronens len, som kunne være ham lige så nyttigt og gavnligt[102]). Johan Friis beholdt klosteret til sin død 1570. Dets økonomiske forhold i denne tid ses af en opgørelse over klostrenes ydelser til kongen 1530, da Dalum Kloster lovede 500 mk. (Sorø 1500 – St. Knud 400)[103]).

Med Johan Friis' overtagelse blev den udvikling fuldbyrdet, der definitivt gjorde det gamle kloster til krongods. Den første verdslige leder var Anders Ebbesen Ulfeldt. Det er vel rigtigt at sige, at fra da af var klosteret at betragte som et len. Nogen klar definition på klosterets status fra kong Hans til Frederik I kan der næppe gives. Her som på så mange andre områder var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

en ny tid ved at bryde igennem. Først med reformationens gennemførelse 1536 kom den endelige afklaring. Overgangen fra gammelt til nyt havde været pinefuld.

Johan Friis blev klosteret en god mand. Hans stærke position som den faktiske leder af dansk politik gennem flere år bevirkede, at der – fraset de urolige forhold under grevens fejde – ikke skete flere overgreb mod klosteret. For de nonner, der blev tilbage, blev tilværelsen langt mere fredfyldt under den ny kirkelære, end den havde været i katolicismens sidste årtier.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FRA REFORMATION TIL ENEVÆLDE

De sidste nonner

Overgreb mod klostrene. Under Frederik I begyndte de danske reformatorer deres angreb på den katolske kirke. Den ny lære vandt især indpas blandt borgerne i byerne, og her gik man hårdt frem over for tiggermunkene. I Odense var der god tilslutning til de nye tanker. Nogle af bevægelsens yderliggående elementer foretog 1534 under ledelse af en skrædder Henrik Skræp – el. Kræp – et overfald på nonneklosteret i Dalum, der „blev indtaget", nonnerne voldtagne og klosterets skatte plyndrede.

En så frastødende handling blev takseret efter fortjeneste, idet Henrik Skræp og hans medskyldige blev halshugget 1535. Endnu i 1700-tallet kunne historikerne fortælle, at der sønden for Dalum Kirke lå nogle sten i en kreds, hvorunder der fandtes fire hovedpander, der havde tilhørt de nævnte voldsmænd[1]).

Bortset fra denne ubehagelige episode foreligger der ikke beretninger om overgreb mod nonnerne i Dalum. Efter 1536 kunne Johan Friis atter gøre sin indflydelse gældende i fuldt omfang og sørge for de sidste af klosterets beboere, blandt hvilke var hans to søstre.

Rigsdagen i København 1536 traf ikke nogen endelig beslutning om klostrene, kun at de skulle holdes ved magt, indtil konge og rigsråd traf anden bestemmelse. Munke og nonner kunne selv vælge, om de ville forlade klostrene eller forblive. I Dalum blev de fleste boende og indordnede sig uden vanskeligheder under de ændrede kirkelige forhold.

En adelig nonne Anne Steensdatter opgav klosterlivet og giftede sig med hr. Iver Hansen af den adelige slægt Mylting. Han var evangelisk præst i Magleby og senere i Humble på Langeland[2]).

De sidste nonner. For de nonner, der valgte at forblive i klosteret, blev der sørget særdeles godt. Anders Ebbesen havde i sin tid forsøgt at få en klar adskillelse mellem nonnernes og lensmandens indtægter. Da Johan Friis kom til, blev der truffet en endelig ordning, der lå på linie med den, Anders Ebbesen havde gennemført. I landgildebogen af 1533, der er så vigtig en kilde til klosterets historie i overgangstiden mellem katolicisme og protestantisme, findes til sidst en fortegnelse over, hvad der tilkommer jomfruerne årligt. Den ser således ud:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

8 læster malet malt
4 læster sigtemel
16 thremelt (humlemål) humle
10 td. smør
1 td. havregryn
3 td. byggryn
3 td. boghvedegryn
4 td. sild i lage
6 td. røget sild
1/2 læst saltet torsk
20 vordher kabliau (vorde = 10 stk. fisk)
10 vordher langer (fisk)
6000 hvilling
1 1/2 td. ål
1/2 td. syelleflæsk! (syell = sild)
1 1/2 td. ærter
2 skp. sennep
3 td. eddike
1 fj. olie
1 td. mjød om julen
5 mark pendinge til hvedebrød
9 skyngkjortler årlig (skindkjortler)

Om fasten og advent hver dag
fersk fisk

1/2 læst salt
2 td. lys
40 mark pendinge om Sct. Knuds dag
20 sider flæsk
100 svin, heraf 20 levende
10 køer
60 får og lam
300 høns
60 fede gæs

hver uge mellem påske- og pinsedag
1/2 fersk okse
10 vole æg (vol = 01)

hver køddag mellem pinsedag og Sct. Mikkelsdag
1 levende lam

hver førmedag (fastedag)
1 spand sød mælk

20 læster kul
300 læs ved

4 gange om året
lærredsklæde(r) og andre små ting
50 mark pendinge michaelis

hvert år
4 stk. hardeuickt (hollandsk klæde fra Harderwijk)
100 uldne fåreskind
10 kærver hør
1 td. løg[3])

Fortegnelsen synes at vise, at der var afsat rigeligt til nonnernes underhold. Det maksimale antal var jo tolv, og 1571 var der fire adelige jomfruer tilbage. De ovennævnte ydelser har dog ikke alene været beregnet på nonerne, men også på lægsøstre, karle til klosterets egen ladegård m. m.

Denne ordning var truffet på initiativ af Johan Friis, der som god administrator ville have orden på tingene. Som den egentlige leder af regeringen har han ønsket en lignende ordning for andre klostre, der overlevede reformationen. Men først 1545 udkom Christian III's forordning om nonneklostrene, hvori der gaves almindelige retningslinier for klosterjomfruernes adfærd og en specifikation over, hvad der kunne tilkomme den enkelte nonne i årlige naturalydelser. Mon Johan Friis ikke har brugt Dalum Klosters landgildebog som forlæg, da forordningen af 1545 skulle udfærdiges?

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Christian III's forordning om nonneklostre 1545.

Det hedder bl. a.:
at hver klosterjomfru, som er sin priorinde hørig og lydig og vil blive udi sit kloster og skikke sig efter vor ordinans og befaling, som foreskrevet står, den skulle samme klosters forstandere, som samme kloster i værge have, give hvert år til hendes underholdning:

5 td. brød eller	150 hvilling
25 skp. mel	100 flyndere
14 td. øl eller	1 skp. boghvedegryn
2 pund malt og	1 skp. byggryn
10 skp. humle	½ skp. havregryn
2 levende svin	1 skp. ærter
6 levende lam	1 fjerding eddike
2 levende, fede får	4 skp. lüneburg-salt
6 levende gæs	10 læs ved
10 par høns	½ læst kul
1 fjerding smør	1 ol æg
1 fjerding saltet sild	12 mark penge til sko og klæder
2 ol røget sild	og hver to jomfruer en levende okse.
½ td. saltet fisk	

Og derimod skal samme klosters forstandere, som med samme kloster forlente er, have alt det forskrevne kloster gods, som priorinden og jomfruerne selv hertil udi værge haft haver, og deraf bygge og forbedre klostret og klostergården[4]).

Man vil måske hæfte sig ved de 14 td. øl og den lille ration af fisk. Det må erindres, at tidens mange melspiser i form af brød og grød samt saltede og røgede kødspiser har krævet et stort ølforbrug.

Angående klostrenes administration er det ret oplysende at få at vide, at forstanderne (lensmændene) skal have alt det klostergods, som priorinden og jomfruerne selv har haft i værge. Dette var den formelle bekræftelse på kronens overtagelse af det gamle klostergods.

Til sidst er det nærliggende at spørge, hvem der boede i klosteret efter reformationen. Ret meget kan der ikke siges herom. Kun Johan Friis' søstre Alhed og Anne har efterladt sig et varigt minde. Der findes dog oplysninger om en del af de nonner, der har levet i klosteret. Da noget kan tyde på, at nogle af disse oplysninger er fra en ret sen tid af klosterets historie, skal de bringes her.

Navne og våbenskjolde i Dalum Kirke.

Til brug for Oluf Worm indsendte biskopperne 1623 indberetninger om oldsager i stifterne på grundlag af sognepræsternes meddelelser. Fra Dalum

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 27. Stolestadegavl fra Dalum Kirke med Brockenhuus' våben.

blev der sendt indberetninger om navne på jomfruerne og våbenmærker, der fandtes på den nordre og søndre side af kirken. Historikeren P. F. Suhm har bragt disse indberetninger i sine samlinger til den danske historie suppleret med senere oplysninger. Selv om der ikke her er mulighed for at undersøge disse opgivelser mere kritisk, er det dog rimeligt at bringe dem, da de giver oplysninger om de slægter, der har været knyttet til Dalum Kloster.

De nævnte supplerende meddelelser sættes her i parentes:

1) „Karen Skinkel, 2) Dorte Pors, 3) Karen Ulfeld, 4) Marine Ulfeld (Margrete), 5) Anne Knudsdatter – har en sort halvmåne med spidserne op ad i hvidt felt –, 6) Anne Skeel (Sidsel), 7) Kirstine Skeel, 8) Kirstine Clausdatter – fører to hvide måner med ryggen mod hverandre i blåt felt, omsatte med fire gule stjerner –, 9) Margrete Hansdatter, 10) Sidsel Bille, 11) Margrete Hansdatter (i stedet for disse to have begge fortegnelser Sidsel Bille Hansdatter), 12) Sidsel Tegenhuus (i stedet for hende have begge fortegnelser jomfru Anne Pedersdatter, jomfru Margrete Teenhuus), 13) Margrete Skinkel (her tilføjer begge fortegnelser jomfru Dorothe Rantzov), 14) Margrete Nielsdatter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af Arreskov (fører tre sorte dreyede knappe i hvidt felt, een under de to), 15) Margrete Norby, 16) Ingeborg Norby (Anne i begge fortegnelser), 17) Anne Lunge (Karen), 18) Marine Walchendorff, 19) Anne Urne, 20) Anne Friis, 21) Karine Rantzov, 22) Magdalene Hansdatter (i stedet for hende har den ene fortegnelse jomfru Margrete Rantzov, og den anden alene jomfru Margrete, som fører i sit våben tre grønne træer ved siden af hverandre. Det sande våben er ellers en hvid måne med tre hvide plumads-fiere på i rødt felt, med spidsen ned ad, og derunder en sexoddet guul stierne), 23) Anne Hvitfeld, 24) Margrete Clausdatter (Claudatter fejler i begge fortegnelser, den ene sætter jomfru Karen, den anden jomfru Marine), 25) Johanne Hansdatter (Anne), 26) Anne Jacobsdatter (Jacobsdatter feyler i begge fortegnelser, våbenet tre grønne træer jævnsides), 27) Karine Jensdatter (Jensdatter mangler i begge fortegnelser) – våben som nr. 5), 28) Sophie Knudsdatter, 29) Alhed Friis, 30) Gertrud Stiesdatter, 31) Dorothe Stiesdatter (de fire sidste bliver i den ene fortegnelse til tre, nemlig jomfru Sophie Friis, jomfru Dorothe Pors (en anden end den først anførte), og jomfru Kirstine, Høg eller Banner. Endnu kan anmærkes, at alle de Friiser, hvis våben her findes, fører tre egern, og alle de Skinkeler tre søblade om en rose. Desuden findes disse våbener: Brokkenhuus (se s. 79), Friis, Rosenkrands, Lunge, men ingen navne dertil, skønt man kan slutte, at også disse har været førte af jomfruer, som har været her i klosteret").

Den under nr. 6 anførte Anne Skeel er muligvis den samme, som døde i klosteret som nonne engang i 1500-tallet 5).

Om søstrene *Alhed og Anne Friis* hed det i præsteindberetningerne fra 1623, „at der hos alteret fandtes gravskriften over de to søstre Anne og Alhed Friis". Stenen står nu ved korets sydmur, og indskriften gengives her:

TO JO(M)FRVER SØSTRE
OC PRIORISSER GVD
FRYGTIGE WELBYRD
IGE AF DE FRISER AL
HED OC AN(N)E. DERIS LE
GE(M)E HER ROER DERIS
SIÆLE HOS GVD I HI
MELE(N) BOER. FRAA BAR
DO(M)S AAR TIL DØD-
SE(N)S TID DE HER LEV
DE OC TIE(N)TE GVD
MET FLID. JO(M)FRV ALH.
KOM HER IND SIT 7 AAR
DØDE SIT 80 AAR A°
1572. JO(M)FRV AN(N)E
KOM HER IND SIT
11 AAR DØDE SIT
80 AAR A° 1580.

De to søstre har begge fungeret som priorinder, men titlen har næppe haft større reel betydning. Et konvent fandtes i hvert fald ikke længere. Alhed skulle så være født o. 1492 og kommet i klosteret o. 1499, mens Anne er født o. 1500 og er blevet klostergivet o. 1511. Anne blev den sidste af Benedikts søstre i Dalum Kloster.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 28. Ligsten over de to sidste nonner i Dalum Kloster Alhed († 1572) og Anne Friis († 1580).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

En tredie søster, Mette (Maren) Jespersdatter var gift med Claus Urne og i sit testamente (1512?) skænkede hun til sin kære søster i Dalum 8 alen sort leyst (klæde fra Leyden!) og en salter (halsbånd eller perlekrans) og en guldring af samme værdi som 3 ungarnske gylden. Der siges ikke, hvilken søster der blev betænkt på denne måde[6]).

Ligstenen viser i øverste venstre felt Friisernes våben – de tre sorte egern. Det findes også bevaret på et af stolestaderne (se s. 73). Det smukke gravminde danner med sine jævne ord en værdig afslutning på et stykke af Danmarks historie.

Da Anne døde, var den ny tid brudt igennem. Klosteret var blevet krongods, men dette medførte, at regeringen var interesseret i at holde kontrol ikke alene med jordbesiddelserne, men også med inventar og andre formuegenstande. Derfor blev der 27. nov. 1580 udfærdiget en inventarfortegnelse over, hvad salig jomfru Anne Friis havde efterladt sig. Fra den egentlige klostertid er vi helt uden efterretninger om disse ting fra hverdagslivet. Som en passende afslutning på skildringen af søstrene i Dalum bringes inventarfortegnelsen af 1580:

I rede penge	14 gamle dalere
Gjort (forarbejdet) sølv: 1 kande, forgyldt udvend. og indv.	vejede 34 lod
1 kande forgyldt	„ 33 „
1 „	„ 18½ „
Adskilligt andet gammelt sølv	„ 10½ „
1 engelodt (guldmønt m. billede af en engel)	
2 små guldringe hver på en krone	
1 pidserrering af guld (signetring)	
Gammelt halvt slidt keddelkobber	„ 4½ lsp. 6 mk.
Gammelt grydekobber, dog brugeligt	„ 4½ „ 11 „
Messing udi gamle hannd beckener og lysestager	„ 1 bism.pd. 6 mk.
Tin, som er alt brugt og gammelt	„ 3½ „ 9 „

Sengetøj:

To fyrresenge, den ene med stabler og duellieks (dueligt!) fjerlagen? hvorved 4 linnede halvslidte sengedyner, 1 dundyne med halvslidt sardugsvår, 1 halvslidt sengerye, et gammelt Nørrenberigsklæde, 3 par hørgarnslagener, det ene halvslidt, 5 blågarnslagener, 2 sprangede skiveduge, 3 små bænkedyner, 6 hyndevår, syet i glinnding (broderi med glinsende tråd), 1 ny kornsæk, 20 bismermark spundet hørgarn, 2 fodkister, 3 små skrin, duer lidet, 24 mark spundet blågarn, 2 heggeler, den ene dobbelt, 6 øltønder.

Fetalje (fødevarer):

1 fjerding smør, 2 skp. ærter, 4 langer (fisk), 2 korker hvilling (fisk), ½ td. saltet fårekød, 1 side flæsk, vejede 1½ bismerpd., 1½ skp. småt salt, 2 skp. groft salt.

Kvæg:

2 køer og 7 får.

Udi kirken:

12 halvslidte alterklæder, 8 par stuffuer (stob = kalk) 5 messehageler af silketøj, 1 rød fløjels korkåbe, 1 messesærk.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De sidste oplysninger er interessante derved, at de viser, at man af pietetsgrunde har ladet de sidste nonner disponere over enkelte dele af de alterklæder m. m., der havde overlevet reformationen. Da biskop Jacob Madsen visiterede Dalum Kirke d. 29. dec. 1590, kunne han berette, at der var en skarns tavle med Jomfru Maries billede. Dette kunne bekræfte inventarlistens tendens: man har ikke faret hårdt frem mod minderne fra den katolske tid[7]).

Den verdslige stat

Reformationen. Middelalderhistorie er kirkehistorie. Siden Absalons dage havde der været tre faktorer i dansk politik: konge, kirke og verdslige stormænd. Biskopper og abbeder havde været selvskrevne medlemmer af rigsrådet. Under Frederik I havde den begyndende reformatoriske bevægelse svækket den katolske kirkes indflydelse, og da kongen døde 1533, søgte de ledende katolikker i rigsrådet at hindre, at kongens søn, hertug Christian, der var kendt som ivrig protestant, blev valgt til konge. Det lykkedes at få udsat kongevalget et år, men resultatet blev, at borgere og bønder allierede sig med Lübeck mod rigsrådsadelen. En borgerkrig fulgte – Grevens Fejde –, der sluttede 1536 med sejr for Chr. III, der 1534 var blevet valgt til konge trods katolikkernes uvilje mod ham. Den jyske adel valgte ham på et møde i Ry Kirke 4. juli 1534, og den fynske adel fulgte efter, bl. a. dikteret af frygt for den fynske almues truende holdning. D. 9. juli mødtes 19 adelsmænd i Hjallese Kirke, og de besluttede at sende Johan Friis til hertugen for at meddele ham, at også på Fyn ville man gerne have ham til konge. Tidspunktet var ikke helt tilfældigt. Dagen efter holdtes det kendte St. Knuds marked i Odense, hvor der kom mange mennesker sammen. Johan Friis havde Dalum i forlening, så det er vel hans ønske, der har været afgørende for valget af Hjallese Kirke som mødested. Det havde vel været mere naturligt at holde mødet i St. Knuds Kirke i Odense; måske har mindet om drabet på kong Knud og borgernes fjendtlige holdning over for adelen og kirken gjort sit til, at man foretrak det fredelige Hjallese, der lå lidt uden for byen.

Man sendte samtidig Anders Emmiksen til hertug Christian med brev om, at han ville sende „et mærkeligt tal krigsfolk til hest og fod ind i Fyn". Frygten for de urolige bønder og borgere stod tydeligt at læse i brevet.[1])

Støttet til sine holstenske lejetropper slog Chr. III bøndernes og borgernes rejsning ned. Hans magtovertagelse var ensbetydende med den katolske kirkes fald. Natten mellem 11. og 12. aug. 1536 fængsledes de katolske biskopper. En rigsdag trådte sammen i København d. 15. okt., og her bekræftedes formelt,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvad der allerede var en kendsgerning: kirkens politiske magt blev brudt, og der var fra nu af og til 1660 kun to magtfaktorer tilbage i dansk politik: konge og verdslige stormænd. Håndfæstningen og recessen 30. okt. bevidnede den skete magtforskydning. Bispegodset gik over til kongemagten, der for fremtiden skulle overtage bispernes trediedel af tienden.

Der blev ikke truffet nogen endelig ordning m. h. t. klostergodset; men det meste kom efterhånden i kronens besiddelse. Tiggermunkene, der var ilde lidt, forsvandt helt. Andre ordener fik lov til at bestå, men på den betingelse, at munkene skulle belæres efter den evangeliske lære. I øvrigt var af 54 klostre allerede 22 kommet på verdslige hænder i 1533. I 1545 var der kun 11 klostre tilbage under gejstlig ledelse og 1588 kun 2. For kronen betød dette en stærk forøgelse af godsbesiddelsen. Man har beregnet, at indtægterne af krongodset steg fra 100.000 td. korn til 300.000 td. årligt[2]). 1537 gennemførtes kirkeordinansen, der lagde rammerne om den ny lære. Hvis munkene ville fortsætte klosterlivet, skulle de læse den hellige skrift og høre Guds ord – i evangelisk betydning. En lærd mand skulle antages som læsemester. Han skulle udlægge den hellige skrift, forklare katekismus og prædike.

Dr. Bugenhagen, der var Chr. III's nærmeste rådgiver ved reformationens indførelse, udarbejdede en klosterordinans. Biskopperne skulle føre tilsyn med klostrene. Munkene i St. Knuds Kloster var særdeles vrangvillige, og den første evangeliske biskop over Fyn, Jørgen Jensen Sadolin, måtte have kongens bistand for at sætte skik på de genstridige munke.[3])

Søstrene i Dalum har været mere føjelige. I hvert fald hører vi ikke om episoder af nogen art efter 1536. Dette kan vel i nogen grad også skyldes den første lensmand i den protestantiske tid.

Johan Friis som lensmand i Dalum. Som nævnt havde Johan Friis overtaget Dalum Kloster allerede 1529. Han var født d. 20. febr. 1494. Forældrene var Jesper Friis til Hesselagergård og Anna Brockenhuus. Han gik i skole i Odense og Århus. Blev immatrikuleret ved Københavns Universitet 1514 og rejste siden til udlandet. 1519 tog han magistergraden i Köln. Det var hans tanke at gøre gejstlig karriere, men efter et ophold i Rom 1520 kom han ind i Christian II's kancelli, og dermed begyndte hans langvarige tjeneste i dansk politik. I slutningen af Frederik I's regeringstid blev han kancelliets leder. Han var tilhænger af hertug Christian og var en af de førende adelsmænd i Hjallese Kirke 9. juli 1534. Da Christian III nogle år efter Grevefejdens afslutning lod den danske adel få større indflydelse, blev Johan Friis den ledende mand ikke alene i administrationen, men også i udenrigspolitik og finanser. Han benyttede sin stærke position til at samle sig store godsbesiddelser. Her skal blot nævnes hans besiddelse af Hesselagergård, som han

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 29. Johan Friis til Hesselager (1494–1570). Lensmand på Dalum 1529–70.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

genopbyggede efter ødelæggelsen under Grevefejden. Af særlig interesse for Dalum må være hans opgaver som lensmand.

Allerede i slutningen af middelalderen var lensmanden statsmagtens fornemste repræsentant i landets indre styrelse. Det var hans pligt at formidle statens krav til landets befolkning. Med sine svende dannede han hærens kærne. Han skulle udskrive bønderne til krigstjeneste. Han skulle sørge for kundgørelse af kgl. forordninger og for deres udførelse. Han skulle holde bønderne ved lov og ret og forhindre overgreb mod dem. Han var kongens skatteopkræver. Han førte tilsyn med skovene i lenet og sørgede for, at kronens bønder holdt deres ejendomme vedlige.

De verdslige len deltes i tre hovedgrupper 1) Tjenestelen, hvor lensmanden ikke betalte noget til kongen, men til gengæld havde militære forpligtelser. 2) Afgiftslen, hvor lensmanden betalte en fast årlig ydelse og beholdt det evt. overskud selv. 3) Regnskabs- el. fadeburslenene, hvor lensmanden måtte aflægge regnskab for lenets indtægter og udgifter og lønnedes som embedsmand.[4])

Klostrene udgjorde en gruppe for sig med forskellige vilkår fra det ene sted til det andet. Dalum må i Johan Friis' tid nærmest henregnes til tjenestelen, da der ikke var andre forpligtelser end den militære – stille med to svende.

Som eks. på klosterets ledingspligt kan nævnes, at det 1532, da Christian II forsøgte at vinde sin tabte magt tilbage gennem en landgang i Norge, skulle stille med en skytte, der skulle stille med fetalje for tre måneder.[5]) 1535 sættes Johan Friis og klosteret i forening til en pligt på 8 heste.[6])

Johan Friis ønskede at sikre sig Dalum Kloster som arveligt len. Ganske vist var det ved recessen af 1536 blevet bestemt, at lenene – når de daværende lensmænd døde – skulle gå tilbage til kronen, selv om lensbrevet lød på hustru, børn og andre arvinger.[7]) Selv om Johan Friis var ugift, ønskede han alligevel at sikre sig Dalum for sine arvinger. Og han fik 1548 brev på, at de måtte beholde Dalum ni år efter hans død.[8])

Hans stærke stilling gjorde det lettere for ham at forfølge sit mål. Gennem årene lånte han store pengesummer til kongen, og 1567 kunne han for et lån på 14,000 dlr. få selve Dalum Kloster i pant. Pengene skulle betales tilbage i én sum. Der stilledes som betingelse, at han sørgede for tilstrækkeligt underhold for jomfruerne.[9])

Statens finanser var særdeles dårlige i disse år. Syvårskrigen med Sverige (1563–70) havde nær bragt landet til økonomisk ruin. Johan Friis havde en stor del af ansvaret for denne krig. Man forstår derfor godt kongens udbrud, når han ved en af de mange lånetransaktioner takker Johan Friis og tilføjer, at han i denne tid får stor hjælp af dem, han mindst havde ventet det af, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

han mener, at krigen er sendt af Gud for at lære ham både hedninger og kristne at kende.[10])

Johan Friis havde 1548 fået Hesselagergård til en art stamhus – det første i Danmark. Men efter hans død (5. dec. 1570) blev der gjort indsigelser mod hans dispositioner, og arvingerne måtte 1572 gå ind på at betale kongen 50,000 dlr. for at beholde det gods, der var blevet rejst proces om. Kongen kunne således uden vanskeligheder klare udbetalingen af de 14,000 dlr., som var pantesummen for Dalum. Arvingerne kom ikke til at sidde på Dalum. En anden fynsk adelsslægt skulle rykke ind.[11])

Lenets godsområde

Dalum Klosters ejendomme. Det var en af lensmandens opgaver at opkræve fæstebøndernes afgifter. Den faste ydelse bestod i det, der i tidens sprog kaldtes landgilde. Skriveren eller fogeden på Dalum havde den daglige ledelse af lenets administration. Takket være den flere gange omtalte landgildebog får vi en sikker viden om omfanget af lenets ejendomme i begyndelsen af Johan Friis' tid. Den findes nu på Rigsarkivet og er en vigtig kilde ikke alene til Dalums historie, men også til de andre sognes, der omtales. Skriveren oplyser, at han „tog ved denne tjeneste quasimodo geniti", hvilket er 1. søndag efter påske, og det var 1533 d. 20. april. Skriverens navn findes ikke her. I slutningen af Johan Friis' tid kendes navnet. Således 1562, da borgmester og råd i Odense bortlejede en jord og have uden for Vesterport til Thomes Søvrensen, skriver og foged i Dalum[1]).

Først oplyses, at Bellinge Kirkes afgift er 1 pd. havre, Hjalleses det samme, og Sanderums 2½ ørtug havre. Disse kirker hørte til lenet. Derefter følger en gennemgang af alle klosterets ejendomme opført herredsvis og med angivelse af de enkelte fæsteres navne og deres landgildeafgifter. Som det ses af fotokopien s. 88–89 er der udfor de enkelte sat et kvitteringstegn (eller to) – et „s", der er forkortet for solvit – har betalt.

De fleste ejendomme må karakteriseres som gårde, men der medtages gadehuse o. l., der svarer afgifter. I den følgende opgørelse er der ikke skelnet mellem de forskellige brugsstørrelser, da det ikke altid af afgifterne klart kan afgøres hvilke kategorier, der er tale om[2]).

Fæstere under Dalum Kloster.
1533.

Odense Herred.

Bellinge	18 fæstere
Hjallese	19 fæstere
Hunderup	8 „
Odense	1 „
Dalum Mølle	

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

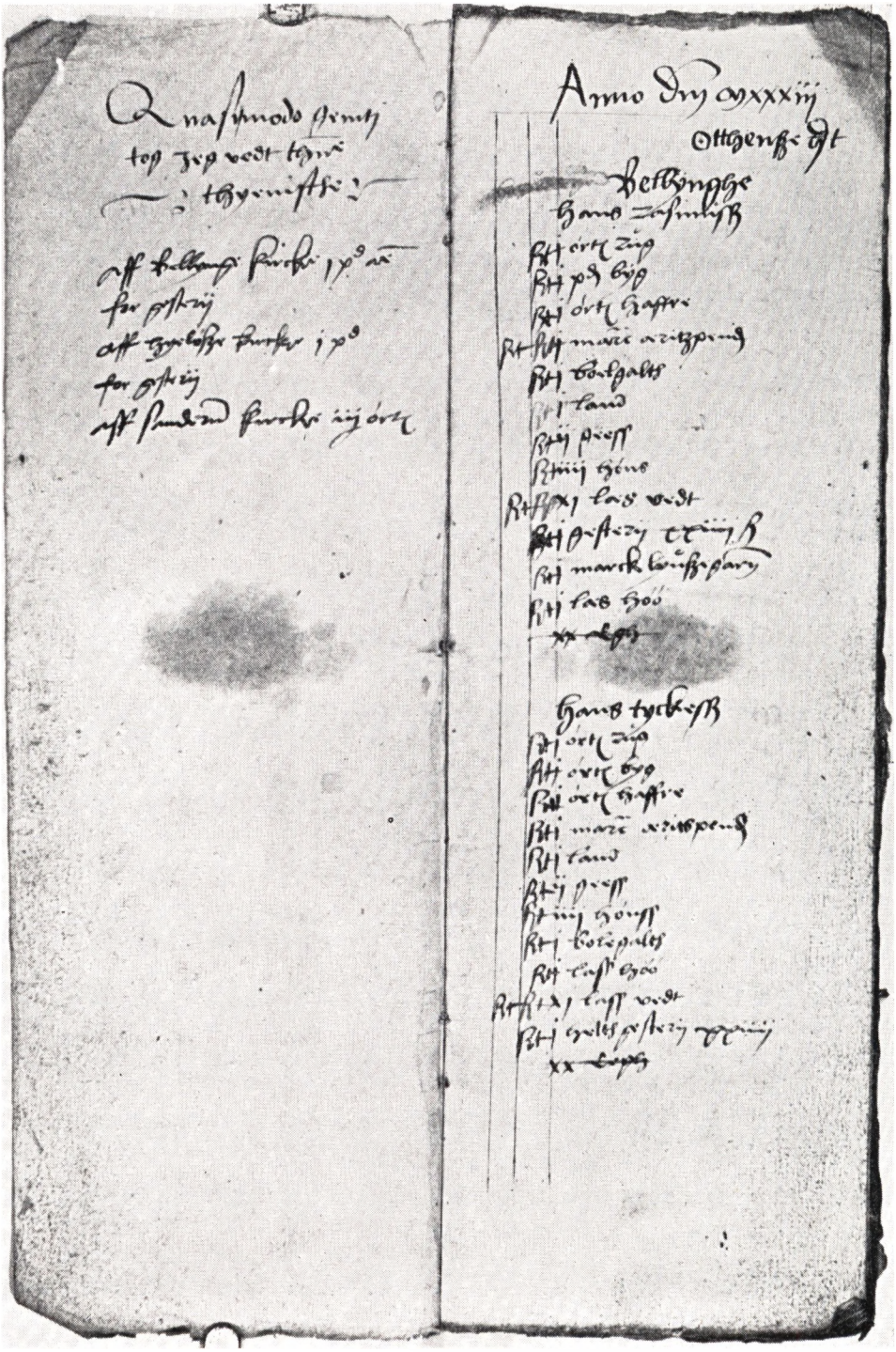

Fig. 30. Landgildebogen fra 1533. Første side med Bellinge som den første landsby.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

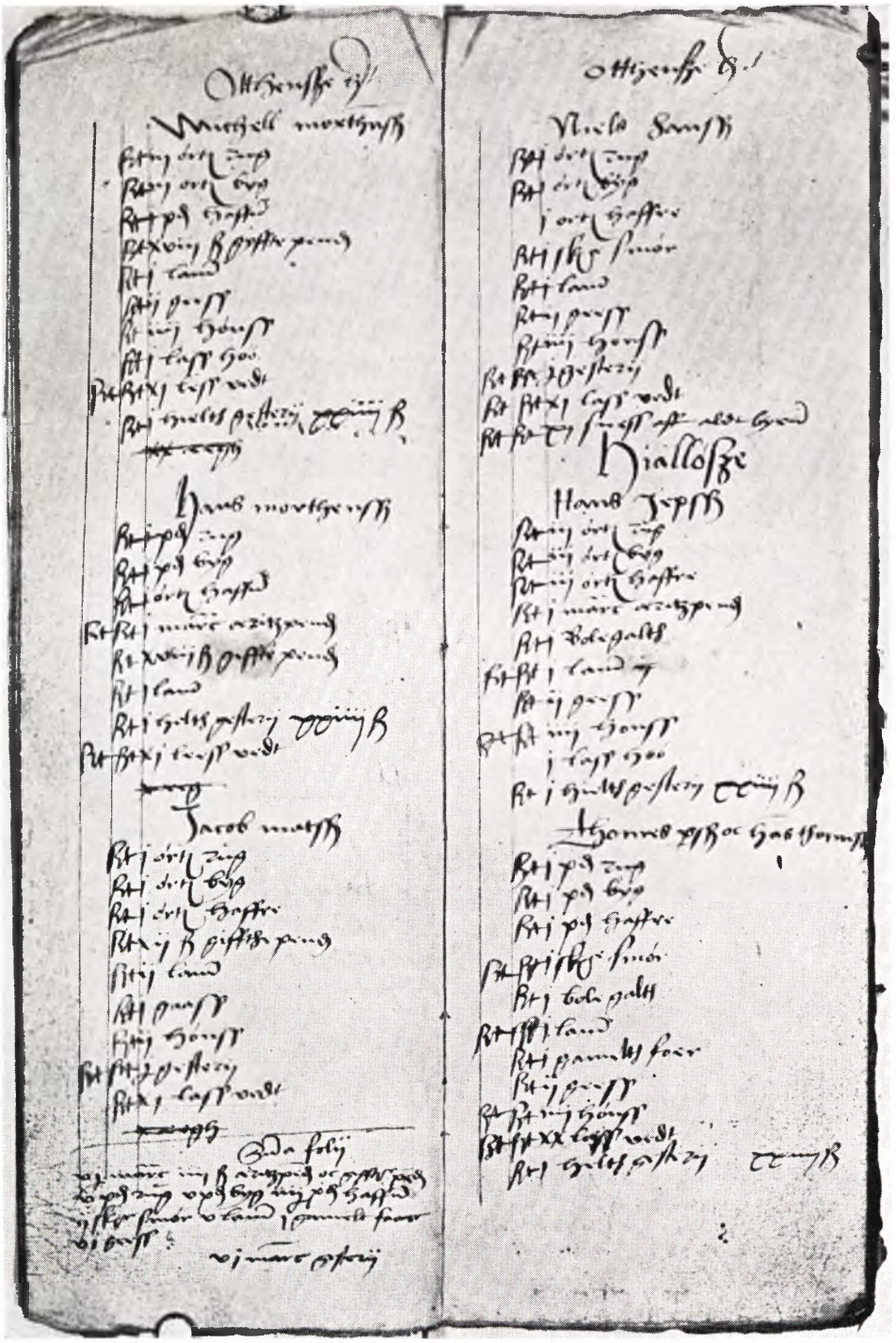

Fig. 30. Landgildebogen fra 1533 med de to første gårde i Hjallese.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sanderum Sogn.

Østerlev	1	fæstere
Hedehuset	1	„
Dyrup	2	„
Højme	12	„
Sanderum	18	„
Elmelund	14	„
Ravnebjerg	12	„
Kragemose	1	„
Bøllemose	1	„
Vosemose	1	„
Knudstrup	1	„

Ubberud Sogn.

Dyred	1	„
Lille Hesbjerg	1	„
Ernebjerg	1	„
Brændekilde Sogn	12	„

Fangel Sogn.

(Fangel By)	13	„
Tuemose	1	„

Nørre Lyndelse Sogn.

Dømmestrup	13	„

Stenløse Sogn.

Stenløse By	3	„
Svendstrup	4	„
Volderslev	4	„

Verninge Sogn.

(Verninge By)	3	„
Hjelmerup	2	„
Langsted	6	„

Tommerup Sogn.

Tommerup By	3	„
St. Appe	1	„

Brylle Sogn.

(Brylle By)	3	„
Tobo	1	„
Skræppenborg	1	„
Lille Appe	1	„
Lille Stærmose	1	„
St. Stærmose	1	„
Render	4	„
Broholm	1	„
Gundestrup	4	„
Ialt....	195	fæstere

Åsum Herred.

Højby Sogn	2	fæstere

Fraugde Sogn.

Over Holluf	1	„
Neder Holluf	1	„
Allerup	1	„
Fraugde	2	„
Birkum	1	„
Sdr. Nærå Sogn	2	„

Marslev Sogn.

Marslev By	6	„
Ialt....	16	„

Bjerge Herred.

Munkebo Sogn.

Kærby (nu i Drigstrup Sogn)	1	„
Revninge	1	„
Ialt....	2	„

Vindinge Herred.

Ullerslev	1	„
Flødstrup	1	„
Ialt....	2	„

På Hindsholm.

Dalby	2	„
Martofte	1	„
Ialt....	3	„

Skovby Herred.

Ejlby Lunde	1	„
Ørritslev	1	„
Ialt....	2	„

Skam Herred.

Nørreby	2	„
Skamby	1	„
Ialt....	3	„

Lunde Herred.

Vigelsø	1	„
Beldringe	1	„
Lumby Torp	2	„
Ialt....	4	„

Gudme Herred.

Ringe	1	„
Kellerup	1	„
Ialt....	2	„

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sallinge Herred.

Diernæs	2	fæstere
Jordløse	1	„
Vøjstrup	2	„
Nørre Broby	1	„
Ståby	2	„
Allerup	2	„
Bierry gordt (Bjergegård i Sdr. Broby Sogn)	1	„
Ølsted	2	„
Heden	1	„
Vantinge	3	„
Stavlund	1	„
Ialt....	18	„

Båg Herred.

Bred	5	„
Kådekilde	1	„
Skalbjerg	1	„
Skydebjerg	1	„
Nyrup	1	„
Sønderby	4	fæstere
Voldtofte	1	„
Ravnekær	1	„
Gummerup	1	„
Ialt....	16	„

Vends Herred.

Gelsted Tårup	1	„
Kindstrup	4	„
Indslev	1	„
Bubel	2	„
Harndrup	5	„
Vejlby*		
Vejlby Torp	1	„
Røjle	1	„
Ialt....	15	fæstere

* Sognepræsten Hr. Jørgen Bang ½ td. ål 6 mrk. pendinge, Thennem fange jomfrverne vtj clostherett. (fange = få).

Summa summarum på giftependinge og erridspenge efter jordebogens lydelse:
160 mrk. 6 sk. 5 p.
Gæsteri penge 301½ mrk. 6 sk.

Summa summarum in toto:		
462½ mrk. 4 sk. 5 p.	231 td.	3 skp.
summa på rug.		
8½ læst 1 ørtug	256 „	2 „
4 læster mel møllen	60 „	0 „
summa på byg.		
22 læster 1 pund 7 skp.	795 „	7 „
summa på havre.		
6½ læst 3½ pund 10 skp.	410 „	8 „
summa på smør.		
13 td. 1 fj. 73½ skp. 1 otting	197 „	2 „
summa på Boelgalte.		
43½	130 „	4 „
Summa på får 20	6 „	5 „
„ „ lam 146	24 „	2 „
„ „ køer 8	24 „	0 „
„ „ gæs 245	2 „	3 „
„ „ honning ½ td.	3 „	0 „
„ „ høns 540	22 „	4 „
	2165 td.	1 skp.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lolland	121 „	0 „
Langeland	21 „	4 „
Ærø	62 „	0 „
	2370 td.	1 skp.

(Beregningerne er her opført uden fjerdingkar og album, så skæppetallet ikke er helt nøjagtigt i sammentællingen).

Lollands gods.

Lille Utterslev	5 fæstere
Vester Karleby	1 „
Sandby	1 „
Søllested	1 „
Egebølle	1 „
Hellested	1 „
Rode	1 „
St. Utterslev	8 „
Baskeballe	1 „
Kastager	7 „
Ialt....	27 fæstere

Erik Judes forældre i Tjørneby og Taastens forældre i Neble gav 1 jord til Dalum Kloster, som skylder årligt 1 ørtug byg. Og fornævnte mænd skulle selv have forn. jord at forse, hvor de ville, men skylden skal til Dalum Kloster.

Langelands gods.

uden stedsangivelse	1 fæstere
(Lysemose)?	1 „
Priorgård	1 „
Tagmosegård	2 „
Ialt....	5 fæstere

Ærø gods.

Torup	1 fæstere
Dunkær	1 „
Rise	1 „
Tranderup	4 „
Vindeballe	1 „
Bregninge	2 „
Ialt....	10 fæstere

I alt for Langelands, Lollands og Ærøs gods *42 fæstere.*
I alt for Dalum Kloster *320 fæstere.*

Sammentællingen viser, at Odense Herred med 195 ejendomme af 320 havde næsten $^2/_3$ af lenets besiddelser. Og inden for Odense Herred var kon-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

centrationen stærkest i de nærmeste sogne. Dette forhold går igen i andre len og er i det hele taget karakteristisk for jordpolitikken i denne periode af dansk historie. Det var især hensynet til hoveriet, der gjorde sig gældende. En ret almindelig grænse for dette var to mil. For fogeden, der skulle inddrive afgifterne, var det selvfølgelig også af stor værdi at have ejendommene i nærheden af hovedgården.

Desuden er der forsøgt en beregning af de forskellige ydelser omsat i tdr. hartkorn, d. v. s. i tdr. byg (el. rug). Selv om hartkornsbetegnelsen først bliver almindelig senere i århundredet, skulle det være forsvarligt at bruge navnet her og de omregningsmetoder, der anvendtes senere. I hvert fald er det den mest overskuelige metode, når man vil have et grundlag til sammenligning. Selvfølgelig er beregninger af denne art ikke fejlfri, og de bliver givet med forbehold, men sammenligninger med senere perioder synes at vise, at grundlaget er forsvarligt (se s. 188–89).

Ordforklaringer:

Erridspenge = afløsning for hoveri, gæsteripenge = afløsning for pligten til at modtage jordejerens folk, heste og hunde til underhold, bolgalt = kastreret svin, der indgik i landgildeydelserne, lysegarn = garn anvendt til væge i voks- og tællelys.

Afgifterne fra samtlige fæstebønder på Fyn bliver 2165 tdr. byg. For hele godsområdet 2370 tdr.

Mageskifter. I 1500-tallet florerede mageskifterne som aldrig før i Danmarks historie. De stigende priser på landbrugsvarer fra o. 1550 – takket være store tilførsler af sølv fra Syd- og Mellemamerika – gjorde godsejerne interesserede i at samle så meget af bøndergodset som muligt omkring hoved- eller ladegårdene. Johan Friis var selvsagt med i denne bevægelse, og 1551 kunne han få gennemført et omfattende mageskifte mellem hans private besiddelser og Dalum Lens[3]). Det ser ud til, at han har tænkt lige så godt på Dalum som på egne interesser.

Dalum Kloster får følgende:	afstår følgende:
2 gd. i Hjelmerup i Verninge Sogn	1 gd. i Dunkær, Rise S., Ærø
1 - - Birkum i Fraugde Sogn	2 - - Torup, Ærø
1 - - Nr. Broby i Sallinge Herred	2 - - Rise, Ærø
1 - - Brændekilde i Odense Herred	5 - - Tranderup by og S., Ærø
1 - - Kærby (Fraugde) i Åsum Herred	4 - - Vindeballe, Tranderup S.
1 - - Skrøbeshave i Vindinge Herred	1 - - Bregninge by og sogn
1 - - Rynkeby i Gudme Herred	7 bolsteder i Vindeballe
1 - - Højby i Åsum Herred	
1 - - Holluf (Fraugde) i Åsum Herred	

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

En sammenligning med opgivelserne fra 1533 s. 92 viser, at der i 1551 opføres 15 gd. på Ærø mod 10 i 1533, hvortil kommer 7 bolsmænd. Det kan ikke afgøres, om der har fundet mageskifter sted i mellemtiden, eller om landgildebogen 1533 ikke har taget alt med.

Af registraturer fra St. Knuds Kloster i Odense fremgår det, at der 1561 fandt en afslutning sted på en trætte mellem de to gamle klostre om forskellige besiddelser – især skove med tilhørende oldengæld (oldengæld er den afgift, der betales for retten til at drive svinene på olden i skovene). Det drejede sig om grunden mellem Dalum Skov og St. Knuds Skov østen Bispebjerg og indtil Hesbjerg, hvoraf en trediedel hørte til St. Knuds Kloster. Samtidig var der tingsvidne om Gundestrup Skov og Dalum Skov og kronens skov i Dalmose.

Et tingsvidne kunne dokumentere, at Johan Friis, Christian Poulsen – sidste prior i St. Knuds Kloster, og Antonius Bryske (til Langesø) havde ladet grøfte og dige imellem Odense Herred og Vissenbjerg Birk, imellem Korsebjerg Skov på kronens vegne og Vissenbjerg Birk og imellem Dalum Skov og Vissenbjerg Birk.

Brevene viser, at det har voldt vanskeligheder at afgrænse de nævnte områder skarpt fra hinanden i de ret skovrige egne mellem Ubberud, Vissenbjerg, Brylle og Tommerup sogne, der var blevet ret sent bebygget[4]).

Dalum Birk. Som et udtryk for Johan Friis' interesse for besiddelserne omkring Dalum må ses opnåelsen af birkeret for den del af området, der lå nærmest hovedgården.

Det skete ved åbent brev af 4. april 1548. Johan Friis havde forinden (16. febr.) sikret sig Dalum Kloster for sine arvinger 9 år efter hans død.

Brevet om birkeretten lød således:

Vi Chr. g. (gøre) a. (alle) v. (vitterligt), at vi af vor synderlige gunst og for os elskelige Johan Friis (Jahan Fris) til Hesselager, vor mands og råds bøns skyld have undt vort og kronens kloster Dalum fri birkeret i sognene Sanderum (Sandrum) Hjallese (Hielløsse) og Brendekilde (Brendkiel) desligeste i Hesbjerg (Hesbergh) og Dalmose (Daldemosse) grund og ejendom med alle gårde og boliger derpå og i Bellinge og Rendoldt byer, så fri som noget birk her på landet i Danmark friest nyder, har nogen tiltale til nogen forskrevne sogne og byer eller på forskrevne grund skal denne tiltales først til Dalum birketing ligesom til sit eget rette værneting. Af samme gunst og nåde have vi på forskrevne Johan Friis bøn undt og givet to kronens gårde til Dalum Kloster, den ene i Højme (Høieme) by iboet af Hans Juel, skylder 5 får og 5 lam, den anden i Bellinge, iboet af Hans Volderslev skylder 1 fj. smør med hvad samme gårde ydermere rente eller rente kunne[5]).

Sådanne adelige birker forekom i Danmark siden 1459. Den, der havde birkeret, havde tilladelse til at udnævne birkedommeren – sædvanligvis kaldet birkefogeden på dette tidspunkt. Hermed sikrede herremanden sig den faktiske ledelse af retsplejen, og alle sager af nogen betydning blev behandlet på birke-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tinget, hvorfra der var appel til herreds- og landsting. Betydningen af birkeretten lå ikke alene i indflydelse på retsplejen, men også i de indtægter, der fulgte med. Først og fremmest andel i bøderne. Da Jens Lassen overtog Dalum 1662 blev værdien af birkeretten sat til 1000 rdl. På Braunius' stik s. 37 ses birketinget afsat.

Bymændene i Hjallese. Landgildebogen indeholder navnene på de fæstebønder, der hørte til lenet. Her skal kun bringes de navne og oplysninger, der har interesse for Dalum og Hjallese. (se side 96)

Som det ses, var der 1533 19 gårde i Hjallese, hvoraf 1 betegnes som øde. Det ses ikke, hvad der ligger i denne betegnelse. Hyppigt var det en ejendom, der midlertidig var uden fæster.

Mølleren hed Jens, og hans afgifter må karakteriseres som traditionelle mølleafgifter. Der omtales 1535 en Jens Sniddecker i Dalum Mølle, der fik et protectorium af kongen, d. v. s. et beskyttelsesbrev, der sikrede ham kongens eller rigsrådets retslige beskyttelse, hvis nogen ville anklage ham.[6]) Disse værnebreve var blevet almindelige i Frederik I's tid, da de tildeltes de protestantiske præster, som på den måde unddrog sig biskoppernes jurisdiktion.

Af lokaliteter nævnes Hede- el. Heedhuset, der lå ved Hedebækkens udløb i Odense Å. Det har ligget omtrent, hvor nu „Bondestuen" ligger. Endvidere nævnes Østerlevgård, der lå i Sanderum Sogn, og som vel er identisk med det senere Østergård. Johan Friis havde 1550 proces med Erik Bille til Lindved om Skyttwedt. Herunder påberåbte Johan Friis sig en kontrakt fra kong Hans' tid, der skulle godtgøre, at ejendommen hørte til Dalum. Dens beliggenhed kan ikke bestemmes[7]).

Landgildebogen af 1533 med dens tydelige præg af middelalder i de gamle betegnelser som f. eks. grot – en pengeafgift – viser, at de enkelte bønder har haft individuelle afgifter. For lensmanden og hans skriver har det været et besværligt arbejde med disse uensartede ydelser, og det var nærliggende, at Johan Friis, der fra sit arbejde i kancelliet var blevet oplært i rationalisering, ønskede større ensartethed i landgildebetalingerne. Af den næste landegildebog 1588 ses, at 19 bymænd nu betalte nøjagtig samme afgift. Der var i mellemtiden sket det, der kaldtes en rebning af landsbyjorden, hvorved den enkelte fæster fik tildelt jordlodder i landsbymarken af samme bonitet som naboerne, hvad der let kunne lade sig praktisere i Hjallese, hvor der kun var én ejer. Den skete rebning omtales senere i en henvendelse fra lensmanden Absalon Gøye i 1580. Heraf fremgår, at kronens bønder i Hjallese i Johan Friis' tid havde fået alle gårde gjort ens på landgilde og ejendom, med undtagelse af at en gård forlods har beholdt en ejendom kaldet Aufuerlykke Have, hvoraf der ingen landgilde ydes, hvilket er bønderne til stor trængsel. Absalon

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Landgylle boghen 1533 . Hialløsze

	Rug	Byg	Havre	Æritzpenge	Bolegalthe	Lam	Geess	Hønss	Hø	Gesterij	Gl. får	Smør	Vedt	Grotte	Honning	Eeg	Ljuse-garn	Køer	td.	skp.	fj.	alb.
Hans Jepssøn	3 ørte	3 ørte	3ørte	1 mk	1	1	2	4	1 læs	24 sk	–	–	–	–	–	–	–	–	16	2	0	0
Thomes Perssøn oc Hans Thomessøn	1 pd.	1 pd.	1 pd.	–	1	1	2	4	–	24 sk	1	1 skp	20 læs	–	–	–	–	–	14	5	1	1
Anders Reff	1 ørte	1 ørte	–	–	–	–	–	–	–	12 sk	–	–	–	18	–	–	–	–	3	1	1	1½
Mattis Pederssøn	1 pd.	1 pd.	1 ørte	–	–	1	2	4	1 læs	24 sk	1	1 skp	–	–	–	–	–	–	9	6	2	2
Anders Jacobssøn Anne Peders (senere tilføjet)	1 ørte	1 ørte	1 ørte	–	–	1	2	4	1 læs	24 sk	1	1 skp	–	–	–	–	–	–	7	0	2	2
Charine Hanssze	1 ørte	1 ørte	1 ørte	–	–	1	2	4	–	24 sk	–	1 skp	–	–	–	–	–	–	6	4	0	0
Lauris Andersson	1 ørte	1 ørte	–	–	½	½	1	2	–	12 sk	–	–	–	–	–	–	–	–	4	4	0	0
Anders Mattsson	1 ørte	1 pd.	1 ørte	–	–	1	2	4	1 læs	24 sk	–	–	–	18	–	–	–	–	6	5	1	1½
Jes Pederssøn	1 pd.	1 pd.	1 pd.	–	1	1	2	4	1 læs	24 sk	–	–	–	–	–	–	–	–	11	6	0	0
Anders Symenssøn	1 ørte	1 ørte	1 ørte	–	1	1	2	4	1 læs	24 sk	–	–	–	–	½ fj.	–	–	–	8	4	0	0
Then øde jordt	1 ørte	1 ørte	–	–	½	½	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	4	0	0
Knudt Pederssøn	1 ørte	1 ørte	1 ørte	–	–	1	2	4	–	24 sk	–	–	–	–	–	–	–	–	4	4	0	0
Hans Seuerenssøn	3 ørte	3 ørte	3 ørte	–	–	1	2	4	1	24	–	–	–	–	–	–	–	½	14	2	0	0
Niels Hanssøn	1 pd.	1 pd.	1 ørte	1 mk	1	1	2	4	1	24	–	–	–	–	–	–	–	–	11	0	0	0
Poul smed oc Morten Olssøn	1 ørte	1 ørte	1 ørte	1 mk	–	–	–	2	–	12	1	1 skp	–	–	–	–	–	–	6	7	1	1
Per Lauris*)	1 pd.	1 pd.	1 pd.	1 mk	–	1	2	4	1	1 ørte	–	½ skp	–	–	–	–	–	½	11	3	1	1
Hans Knudtssøn oc Dorothe	1 pd.	1 pd.	1 pd.	1 mk	–	1	2	4	1	24 sk.	–	–	–	–	–	–	–	½	10	6	0	0
Niels Jenssøn	1 ørte	1 ørte	1 ørte	–	–	1	2	4	1	24 sk.	1	1 skp	–	–	–	–	–	–	7	0	2	2
Jens Mandt	1 pd.	1 pd.	1 pd.	–	–	1	2	4	1	24 sk.	–	–	–	–	–	16 snes	15½ mk	½	11	1	0	2½
																		Ialt	170	3	3	2½

*) (tilføjelse) 1 helt gæsteri, 1 oxe preterito, 4 vaalle (01) æg af hele Hjallese.

Niels Hanssøn aff en iordt Skytte Twedt solvit 3 ørte byg paa Jomffrue Anne Marswyns dotters vegne paa lofthett hær.

De to poster bliver sammenlagt = 5 td. 3 skp. 1 fj. 1 alb.	5	3	1	1
Jens møller af møllen betaler 4 læster mel, 1 td. ål, gæsteri	62	0	0	0
Hans Knap i Hedehuset betaler = ½ mk. af en jord, 3 sk. af en ager, 1 mk. gæstepenge	0	2	3	0
Østerlev, der her regnes til Dalum	11	4	0	0
Ialt	249	6	0	1½

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gøye skulle så sørge for, at denne ejendom blev udlagt til alle bønderne i Hjallese, og alt det stedsmål og landgilde, de ville udgive deraf, indføres i jordebogen[8]). Henstillingen fra kancelliet blev fulgt, og i jordebogen 1588 anføres, at der af al Hjallese By af „auerlycke have" betales en fj. smør, 6 skp. havregryn, og der skal ages 12 læs ved.

De protestantiske præster

Reformationens gennemførelse skabte først og fremmest det vanskelige problem at finde egnede præster til at overtage embederne. I mange tilfælde blev de gamle præster siddende. Hvad der skete i Dalum, foreligger der intet om. Først 1572 er der oplysninger om præsten og hans indtægter. Gennemgående var de økonomiske vilkår ikke gode for gejstligheden i årene efter 1537. Værst var det i byerne, mens præsterne på landet bedre kunne klare sig takket være præstegårdene. Af indtægterne var tienden stadig den vigtigste. Hertil kom offer, hvorom der blev givet faste regler 1539. Der skulle gives fem skilling ved jordefærd og bryllup og fire skilling ved barselkonens første kirkegang. „Sjælegaver" måtte enhver give efter skøn. Til dette offer var der knyttet nogen overtro. Undertiden bestod offeret ved ligfærd i en ko, der da førtes med ligfølget ind på kirkegården. Efterhånden blev de lange ligprædikener en særdeles god indtægt. Niels Bang, der var sognepræst i Dalum fra 1643 til 1663, var kendt for sine gode ligprædikener.

Korntiende betaltes utærsket. Der klagedes ofte over, at bønderne udleverede det allerværste korn. Når bønderne kom for at aflevere tienden, skulle præsten beværte dem, og de tog mange gange så godt for sig, at tiendeafgiften nær var blevet spist og drukket op på stedet. Kongen måtte derfor 1568 bestemme, at præsten ved tiendeafleveringen ikke måtte give bønderne mere end to tdr. øl.[1])

Som nævnt under klostertiden blev Hunderup By 1532 lagt til Hjallese Kirke, og bymændene skulle holde den for deres rette sognekirke, og den tiende, som de plejede at give til Albani Kirke, skulle nu gives til Hjallese; men så længe mester Anders Glob levede, da skulle de give deres tiende og anden redsel – mindre afgifter – til Albani Kirke, og først efter Anders Globs død skulle de give deres præsteredsler til Hjallese Kirke. Anders Glob havde provstiet i Odense siden 1512 og var samtidig ansat i kongens kancelli. Han døde 1546, og fra dette år har Hunderup måttet betale kirkelige afgifter til Hjallese.[2]) Dette gik ud over sognepræsten ved Albani Kirke, og efter Johan

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Friis' død lykkedes det ham atter at få Hunderup ind under Albani Sogn. Dette forkyndtes ved åbent brev af 6. juni 1571.[3])

Men nu var det sognepræsten i Hjallese, der klagede over indtægtsforringelsen, og enden på den langvarige skiften tiende og sognepræst blev, at staten måtte betale gildet, idet sognepræsten i Hjallese, mester Jens Poulsen 1572 fik kongebrev på, at han måtte oppebære „Vor og kronens part af tienden i Hjallese Sogn."[4])

Jens Poulsen er den første protestantiske sognepræst, der nævnes fra Dalum/Hjallese. Vor viden om ham stammer især fra Jacob Madsens visitatsbog. Han var fra Odense og må være født o. 1524. Han var 1574 lektor i teologi i Odense. Jacob Madsen fortæller, at hans hustru Marine var en søsterdatter af Peder Palladius. Imidlertid stemmer denne oplysning ikke med indskriften på hans ligsten, der nu findes på Møntergården i Odense. Af den noget ødelagte tekst fremgår, at hans hustru hed An(ne) Albertsdatter. Han døde selv 3. dec. 1604 – 80 år gammel – og hans hustru 1606 – 70 år gammel.

En datter blev 1595 viet til Peder Lerke, herredsfoged i Vindinge Herred, og det var biskoppen, der foretog vielsen i Dalum Kirke. Om hans evner som prædikant giver Jacob Madsen følgende karakteristik fra en visitats i Sanderum Kirke 29. dec. 1590: „Prædiker længe. Han talte over Lukas II; om Simeon og profetinden Anna: 1) om Simeons vidnesbyrd om Kristus, 2) trøsten (som er) i barnet; 3) om profetinden Anna. Han burde have talt over evangeliet om Kristi tilbagekomst fra Ægypten."

Samme dag visiterede biskoppen Dalum, hvor kapellanen her, Nels prædikede over de samme hovedpunkter: „han tilføjede et fjerde, om Kristi barndom. Han er noget hæs". Biskoppen kunne også oplyse, at fruen var i kirken den dag, men Absolon (lensmanden Absalon Gøye) var hjemme med Erik Bille.[5])

Jens Poulsen havde 1580 en kontrovers med mølleren i Dalum, der havde det flot klingende navn Lazarus von Fürstenberg, angående en holm neden for Dalum Mølle, som præsten havde lejet. Mølleren mente, han havde forret til denne holm, og sagen blev henvist til Dalum Birketing, hvor flere vidner kunne dokumentere, at holmen lige fra oldtids dage havde været brugt til fællesdrift og ikke havde været brugt mere til Dalum Mølle end til nogen anden. De ældste kunne vidne tilbage for en periode på 50 år.[6])

Om præstekaldets indtægter på dette tidspunkt kan oplyses, at der ydedes tiende af Hjallese og Sanderum (1683 = 22½ td. hrtk. for Hjallese og 38½ for Sanderum). Til præstegården i Dalum, som præsten selv brugte, hørte der jorder, der lå i fællesskab med bondejorden. I de to marker kunne der sås til-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 31. Ligsten over pastor Jens Poulsen († 1604) og hustru († 1606).

sammen 48 skp. korn og i den tredie 18 skp., hvortil kom 6 læs engjord. I Hjallese var der en gård, hvis fæster til præsten gav en årlig afgift på 1 pd. byg, 1 mk. penge og skulle gøre arbejde for præsten én dag om ugen.

Om præstebonden til anneksgården i Sanderum kunne Niels Bang 1666 bevidne, at de to bønder på gården til ham og hans forgængere i årlig landgilde har betalt 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 pd. havre, 14 mk. 1 alb. gæsteri samt ægt og arbejde.

Jens Poulsen forpagtede desuden kirkens part af korntienden i Sanderum Sogn. Oluf Bagers søn fik 1579 livsbrev på denne korntiende, men først når den daværende indehaver, Jens Poulsen, var død. Oluf Bagers søn hed Hans og var født 1573[7]).

Endelig havde sognepræsten som nævnt siden 1572 kongetienden fra Hjallese som indtægt. Alt i alt må det vist siges, at Dalum/Sanderum sognekald efterhånden gav præsten ganske gode indtægter.

Da præsterne i 1600-tallet ved forskellige lejligheder skulle betale ekstraskatter, viste det sig af skattemandtallene, at sognepræsten i Dalum var en af de højeste skatteydere blandt de fynske sognepræster.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jacob Ulfeldt

Jacob Ulfeldt på Dalum Kloster.

Efter Johan Friis fulgte Jacob Ulfeldt til Selsø og Kogsbølle (f. o. 1529, † 8. okt. 1593). Hans slægtninge havde i klostertiden været i Dalum som priorer og forstandere. Selv blev han efterhånden eneejer til Selsø og Kogsbølle. Som ung fik han som så mange andre adelige en del af sin uddannelse i udlandet. Han var således i Louvain i Belgien med det berømte universitet 1552, og han hørte Melanchtons forelæsninger i Wittenberg 1554. Hans interesser for boglige sysler viste sig i et lille latinsk skrift fra 1585 om Danmarks historie 1333–1559, der dog nærmest var en oversættelse af en dansk krønike. Desuden oversatte han tyske opbyggelseskrifter af Luther, David Chytræus og Hermann Hammelmann.

Efter udlandsrejsen gik han i hoftjeneste og giftede sig 1562 med den 18-årige Anne Flemming til Bavelse († 11. nov. 1570). Han deltog med hæder i Syvårskrigen (1563–70) og blev 1566 optaget i rigsrådet, men på grund af uoverensstemmelser med Frederik II blev han atter udstødt 1567 og mistede Hundslund Kloster 1568, som han havde i forlening. Efter Syvårskrigens afslutning blev han atter taget til nåde og blev pånyt medlem af rigsrådet og forlenedes 1571 med St. Knuds og Dalum Kloster Len. Fr. II benyttede flere gange Jacob Ulfeldt til diplomatiske opgaver og overdrog ham 1578 overledelsen af et gesandtskab til den russiske Zar Ivan IV for at få en evig fred med Rusland og sikre Danmarks ret til Øsel. Gesandtskabet var på 100 personer foruden 3 trompetere og tre pibere. Rejsen i Rusland blev et mareridt, idet russerne behandlede deltagerne som spioner og fanger, og de blev slæbt fra sted til sted under skarp bevogtning. Ganske vist fik de en storslået modtagelse af zaren og en middag på 65 retter – de måtte rejse sig op og takke for hver ret. Men selve forhandlingerne blev en fiasko for Jacob Ulfeldt, da han af frygt for at blive holdt tilbage som gidsel gav indrømmelser, der gik langt videre, end hans instruks lød på, og efter hjemkomsten faldt han i unåde[1]) og mistede 1579 både Dalum Kloster og medlemsskabet af rigsrådet, og han kastede sig nu over sine private interesser som godsbesidder. Således flyttede han Kogsbølle og opførte en ny hovedgård under navnet Ulfeldtsholm – det nuværende Holckenhavn. Han blev begravet i Vindinge Kirke, men da sønnen solgte Ulfeldtsholm og flyttede til Egeskov, førte han slægtens begravelse over til Kværndrup Kirke.

Mens Johan Friis' forlening med Dalum Kloster nærmest havde karakter af tjenestelen og med tendens til arvelighed, kunne kongen nu disponere mere frit. Jacob Ulfeldts forlening med St. Knuds og Dalum Kloster 1571 viser, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 32. Lensmand på Dalum 1571–79 Jacob Ulfeldt til Selsø og Kogsbølle († 1593) og hustru Anna Flemming til Bavelse.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der nu er tale om afgiftslen. Han skal af begge len i årlig afgift betale 3837 gl. dalere – mønten var blevet stærkt forringet under Syvårskrigen. Af de uvisse indtægter – bøder, oldengæld, indfæste m. m., skal han fra Dalum betale halvdelen til kongen. Ledingspligten for begge len er 8 geruste heste. Han skal sørge for, at jomfruerne i Dalum Kloster får deres sædvanlige underhold. De staldøksne, der tilfaldt kongen ved gårdfæstning og sagefald, skal han lade opstalde hos de bønder, der har pligt til at holde staldøksne. Gennem landgildebøgerne oplyses, hvilke bønder der har denne pligt. Opfedningen af stude var en af herremændenes bedste indtægter i denne periode af Danmarks historie[2]).

Jacob Ulfeldt måtte 1574 aflevere St. Knuds Kloster til kansleren Niels Kaas, og der måtte så udfærdiges et nyt forleningsbrev for Dalum, hvoraf oplyses, hvormeget han skal svare i årlig afgift af denne forlening: 8 læster rug, 15½ læst byg og malt, 8 læst og 9 skp. havre, 19½ td. 1 otting smør, 2½ bolgalt, 4 fedekøer. Han må stadig beholde halvdelen af de uvisse indtægter, men skal gøre regnskab for dem. Endelig skal han stadig stille med 8 geruste heste[3]).

Under Jacob Ulfeldts lenstid kommer den kendte Odense-købmand *Oluf Nielsen Bager* ind i Dalums historie. Som bekendt var han i stand til at låne kongen store pengesummer og fik i stedet jordegods som pant eller eje. Han havde først fået Østerlevgård på livstid mod rettighederne til to jordegne bøndergårde i Nybølle i Sallinge Herred, men da Jacob Ulfeldt ville beholde Østerlev under Dalum, fik Oluf Bager i stedet for en gård i Elmelund, som han ikke skulle svare afgift af. Hvis han selv ville drive gården, skulle han erstatte bonden hans stedsmål (indfæstning)[4]).

Imidlertid var det ikke hele Østerlev, der var blevet lagt ind under Dalum, idet Oluf Bagers søn, der også hed Oluf Bager, og som på dette tidspunkt kun har været 10 år, 1577 fik den ejendom, der havde ligget til Østerlevgård, men ikke var blevet lagt ind under klosteret, på den betingelse, at han ville flytte gården og bygge den op igen på det sted, som Jacob Ulfeldt anviste ham. Han skulle betale 100 goldgylden i indfæste og svare i årlig landgilde til Dalum 4 ørtug korn[5]).

Sønnens overtagelse har været noget af en formalitet, for sidst på året fik Oluf Bager og hans hustru og deres sønner livsbrev på Østerlevgård mod en årlig landgildeafgift på 4 ørtug korn[6]). Gården må så være blevet flyttet og genopbygget i den kommende tid, da der 1579 ved åbent brev forkyndtes, at Oluf Bager og hans hustru Margrethe Clausdatter for livstid måtte være fri for at svare afgift og al anden tynge af Dalum Klosters gård kaldet *Ny Østerlevgård,* men efter deres død måtte deres sønner beholde gården uden indfæstning, men mod en årlig afgift på 4 ørtug korn[7]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 33. Stolestadegavl i Dalum Kirke med Oluf Bagers navn og bomærke.

Oluf Bager havde så Østerlevgård til sin død – 1602 – hvorefter den gik over til hans datter Else Olufsdatter, som imidlertid ikke beholdt gården, idet Axel Brahe 1608 fik bemyndigelse fra kongen til at købe gården for 2000 dalere. Jorden skulle så bortfæstes til kronens undersåtter i Sanderum for en årlig afgift på 1 læst korn. Dog skulle der tages et stykke fra, som skulle lægges ind under Dalum Kloster. De huse på gården, der ikke kunne bruges til klosterets drift, skulle sælges.[8])

Når Oluf Bager, der som borgerlig ikke kunne erhverve frit gods, d. v. s. gods, der tilhørte adelen, søgte at få besiddelser så tæt ved Odense, har det været af hensyn til opdrætningen af stude. Det ses også, at han ikke alene har haft gården i Elmelund og noget af den gamle Østerlevgård, men også har forpagtet nogle enge og agre, der hørte under Dalum Kloster. Af jordebogen 1588 oplyses, at han havde fæstet Hedehushaven, 18 agre øst for Østerlevgård og Digehaven for en årlig afgift på 2½ mk. 2 sk. 2 alb., 1 pd. rug og 1 otting honning.[9]).

Imidlertid forsøgte Absalon Gøye, lensmand efter Jacob Ulfeldt, at tage disse forpagtninger fra Oluf Bager i 1592. Men kongen måtte indskærpe Absalon Gøye, at han ikke måtte ændre på de indrømmelser, der var givet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Oluf Bager i kongens faders tid[10]). Af jordebogen ses, at Oluf Bager havde fået disse mange begunstigelser for tjenester ydet kongen. Foruden de her nævnte havde han også fået Vigelsø i Odense Fjord i Absalon Gøyes tid for fem år med al herlighed for de to pramme han lod bygge i Ellemose Å (Odense Å)[11]).

Oluf Bager opkøbte eller forpagtede hyppigt lenenes naturalieindtægter. 1577 fik han f. eks. kongens ordre om at møde i København for at gøre regnskab for de penge, han skyldte kongen, bl. a. for korn og andre varer, han havde oppebåret af Dalum Kloster.[12]) Af lensregnskaberne fra Absalon Gøyes tid kan der gives flere eksempler på Oluf Bagers overtagelse af lenets indkomster.

Ligesom kronens øvrige len måtte Dalum i vanskelige tider afgive ejendomme til pant for lån ydet kronen. Syvårskrigen medførte adskillige pantsætninger, og Dalum måtte afstå nogle gårde til Steen Bille til Kærsgård som pant for 600 dlr. Men 1573 fik Jacob Ulfeldt besked om at betale pengene og få godset tilbage og meddele bønderne, at de atter skulle svare til Dalum Kloster.[13])

Ved et mageskifte erhvervede Dalum Kloster 1 ejendom i Køng i Båg Herred, og 1 hus på jordens mark, 1 gård kaldet Brydegård i Dreslette Sogn også i Båg Herred, 1 gård i Allesø i Lunde Herred og 1 gård i Aauby, som kongen fik i mageskifte med Peder Thott til Boltinge. Den sidstnævnte ejendom kan evt. være Øster Åby i Sunds Herred, idet der findes 1 ejendom her i jordebogen af 1588.[14])

Bønderne under lenet. Selv om klosterets bønder lå langt borte fra hovedgården, måtte lensmanden alligevel tage sig af deres anliggender. På Langeland var de blevet sat i arbejde med at opsætte stengærder til Tranekær Slot, men de klagede over dette, og 1572 blev de fritaget for det hverv, „som de nu besværes med, da de desuagtet må gøre deres sædvanlige arbejde til Dalum Kloster“ [15]). Det oplyses ikke, hvad dette arbejde til Dalum har bestået i. Der kunne i hvert fald ikke være tale om direkte hoveri. Det var ikke alene på Langeland, at man prøvede at få mere arbejde ud af bønderne. 1578 klagede bønderne under Dalum over lensmanden Jørgen Marsvin til Hollufgård angående den frist, de skulle have, når de blev tilsagt til hoveri. Niels Kaas til Tårupgård og Christoffer Valkendorf til Glorup afgjorde sagen således, at bønderne skulle tilsiges til hoveri to dage i forvejen, når de skulle høste og pløje. De skulle have to måltider dagligt, når de om natten var borte fra deres hjem.[16])

Mon Jørgen Marsvin har plaget bønderne ekstra hårdt, da han byggede Hollufgård op?

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Der var også et og andet at gøre ved hovedgården på klosteret. 1574 fik Jacob Ulfeldt tilladelse til på kongens bekostning at opføre en ny kornlade ved klosteret.[17]) Ved synsforretningen 1579, da Jacob Ulfeldt forlod Dalum, udtaltes om denne lade, at den var noget af lave formedelst bygmesterens forseelse, så der med tiden kunne gå hastig fald på den, om den ikke pány sommesteds forbindes videre end der allerede er. Det skulle blive en ret almindelig foreteelse, at de bygninger, der blev opført, hurtigt viste sig at forfalde og skulle repareres. En gennemgang af lensregnskaberne for Dalum giver i hvert fald ikke noget indtryk af større soliditet i datidens byggehåndværk.

Klosterets teglovn. Også kronen krævede sit. Da der 1563 skulle bygges en ladegård til Frederiksborg, fik prioren i St. Knuds Kloster besked på, at klosterets bønder skulle transportere tagsten fra Hesbjerg Teglgård under Dalum til Kerteminde eller Nyborg Havn. I forbindelse med bygningen af Kronborg Slot udgik der 1575 ordre til flere lensmænd, heriblandt Jacob Ulfeldt, om at sørge for, at der blev brændt så mange mursten som muligt, da kongen ville få brug for dem til den bygning, der til sommer skulle opføres på Krogen. Rentemestrene skulle betale dagspris for stenene, og kongen ville lade dem hente på egne skibe.[18])

Af jordebogen 1588 fremgår det, at klosterets teglovn var blevet nedlagt i Jacob Ulfeldt tid, da skoven ikke kunne tåle den stærke hugst. Det oplyses ikke, hvornår nedlæggelsen skete. Måske har byggeriet på ladegården og leverancerne til Frederiksborg og Kronborg været den væsentlige årsag til nedlæggelsen.

Beboerne i nærheden af teglovnen havde hidtil kørt brænde til teglovnen, men nu skulle de i stedet for køre hver ti læs årligt til Dalum. Teglovnen har formodentlig ligget i Øghaven (i Sanderum Sogn), hvor en lokalitet „Teglgården" stadig røber den gamle teglovn. I landgildebogen 1588 nævnes teglgården i Hesbjerg Skov med en fæster Jost Dirkop, der har været af tysk afstamning. Han betalte 1 otting smør i landgilde. Stednavnene omkring Hesbjerg røber stadig, at det var indvandrede tyskere, der arbejdede på teglværket. Under Dalum hørte således: Brunsvig, Nyrnberg og Vittenberg.[19])

Teglovnen var ikke alene om at gøre indhug i klosterets før så skovrige område. Dalum skulle sammen med St. Knuds Kloster levere 200 læs brænde om året til Gråbrødre Hospital i Odense. Hospitalet havde desuden ret til fri olden i de to lens skove.[20])

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Absalon Gøye

Han var søn af Anders Gøye til Kelstrup på Lolland. (f. 22.7.1539, † 15.4.1602). I modsætning til forgængerne gjorde han sig ikke stærkt gældende i dansk politik, selv om han blev medlem af rigsrådet 1582. Han var imidlertid medlem af regeringen i 1594. Hans slægt er den ældre Gøye-linie, hvis mandlige repræsentanter uddør i begyndelsen af 1600-tallet. Han var gift med Else Lindenov til Løjtved.

Hans forleningsbrev lød på, at han skulle svare kronen i årlig afgift 9 læster rug, 19 l. byg, 10 l. havre, 25 tdr. smør, 5 fede køer og 4 bolgalte, underholde jomfruerne i klosteret på sædvanlig vis af den afgift, han svarer kronen, tjene riget med 8 geruste heste og gøre regnskab for den uvisse rente, hvoraf han selv må beholde den ene trediedel, anvise bønderne bygningstømmer, ildebrændsel, hegn- og vogntømmer, hvor der sker skovene mindst skade og gøre regnskab for alt, hvad han oppebærer derfor. Da husene i klosteret er bygfaldne, skal han holde teglovnen i stand og bruge den udelukkende til kongens bedste.[1])

En sammenligning med Jacob Ulfeldts forleningsbrev af 1574 viser på alle punkter en forhøjelse af afgifterne til kronen. Endvidere ses det, at bønderne nu må betale for det tømmer, der anvises dem. Man har været klar over, at teglovnen ikke har været i bedste stand, men har dog regnet med, at den stadig skulle bruges.

Først i Absalon Gøyes tid kan vi gennem lensregnskaberne få detaillerede oplysninger om lenets forhold. Der har flere gange været henvist til den synsforretning, der fandt sted, da Absalon Gøye overtog lenet. Det skete den 23. juli 1579 ved rentemester Otto Brockenhuus til Volderslev og Laurids Brockenhuus til Bramstrup, lensmand på Nyborg. De to herrer overtog lenet fra Jacob Ulfeldt ved dennes fuldmægtig Poul Nielsen. Først optoges en inventarliste, hvis hovedindhold var følgende:

Inventarium 1579.

1 jordebog 1579
1 fyrretræskiste med klosters breve
½ læst rug, som fandtes på loftet
½ læst og 2 pd. mel i en melbinge (kiste el. forrådsrum)
7 ørtug og 9 skp. byg og malt på loftet
2 læster og 17 skp. rug, som er sået
1 læst 20 ørtug byg, som er sået
1 læst 8 ørtug havre, som er sået
penge for solgt kvæg = 154 dlr.

I lensmandens stue:

26 alen rødt gørrs klæde, som er halvslidt (fint farvet uldgarn), slået omkring stuen
1 tavle med Frederik I's contrafej
1 fenerdiske glas (venetiansk)
1 firkantet herreskive(bord) med skuffledisk (1602 schoffledisk) uden lås (skuffe i bordet!)
findes bænke om vinduet på de to sider ved muren

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1 foldebord til svendene, findes bænke på den ene side ved muren
2 fodskamler
2 bagstole (stole med ryglæn)
1 skab indmuret – med tre rum til stuen og fire til sengekammeret.

I drengens kammer:

1 kandeskab (skab med hylder foroven, klap i midten, og skab forneden) med to rum neden udi pernillet

Udi suarffuer-kammeret (1602 svarekammeret) (svarffue = dreje)

1 stort fyrretræsskab med tre rum i og lås for
1 gammelt sengested af fyr
1 gammelt bogskab med tre rum – slagen til væggen

På loftet over samme kammer:

1 stor fyr humlebing
1 gammelt fyrsengested

På karnappet over vindelvæggen:

1 gl. fyrsengested

Udi understuen:

1 gl. egesengested med 4 egestabler (stolper) med en gl. prentet himmel over samme seng med kanslerens våben på (Johan Friis)
2 fyrskamler – den ene fæstet til muren (af fyrretræ)

Udi fadeburet:

1 hylde med fem rum, 7 alen lang
1 anden hylde 5 alen lang
3 hække (herker), de to til ost og den tredie til brød
½ td. smør
12 oste
1 tinfad, vægt 10½ bismermark
11 træfade

Udi borgestuen:

2 langborde med 2 lange forbænke, 1 stacket egebord
1 egefodskammel
1 skænkeskive
1 ny kakkelovn med sprinkelværk
1 lysekerte af jern, hænger over bordet med tre piber

Udi smørkælderen:

1 gl. smørvægt af træ
1 smørsøger af jern

Udi borgekælderen:

1 gl. egeskab med tre rum
1 mjødfad på tre td. med øl i
3 fade på hver 5 td. med øl i
1 fad på 6 td. med øl i
1 fad på 8 td. med øl i
5 ankre tøndefade på hver 6 td.
1 td. eddike

Udi den stue ved mørkelågen:

2 bænke af fyr – fæstnet til muren
1 gl. malet himmel med kanslerens våben

Udi saltkælderen:

6 små skadevinger for to brocker (brokfugl?)
3 hvilling (fisk) for 2 brocker (for = i stedet for: henvisning til en ældre inventarfortegnelse)
10 sider flæsk – vejede 1 skippd. og 1 lispd.
9 stk. kokød
13 fåresider
10 gåsekroppe
2 langer (fisk)
11 kabliau
13 kabliau for 12 kumuller (kulmuler = torsk)
40 svinerygge
1 handpande af jern
4 salttrug
4 ølkar at salte mad i

Udi svendekammeret:

2 uldne grårandede dyner
5 halvslidte vadmelsdyner
1 dyne med lærredsvår, halvslidt
10 halvslidte uldne sengeklæder

Udi bryggerset:

1 ny bryggerspande(kedel) siges at være på 9 td.
3 ølkar – det ene gl., dog brugeligt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Udi stegerset:	Udi ladegården:
15 kobbergryder, vejer 12½ bismerpd. 6 mark	10 får
2 gl. kedler vejer 2 lispd. 3 mark	20 små grise
1 gl. brandjern med to løber på	10 ungsvin
1 gl. bradspid	3 søer
	3 orner

Bygningssyn 1579.

„Samtidig har vi beset bygningerne både på Dalum Klosters gård og på ladegården.

Der findes særlig brøst på det stenhus borgestuen er i; på taget vil med første forbedres med lægter og nyt tag. Ligeledes er bryggerset og stegerset gammelt og vil med nye fodstykker forbedres efter lejligheden, om det skal nogen tid blive stående. Amtmands (lensmandens) stald i ladegården vil og med nye fodstykker forbedres. Ligeledes gæstestalden næst ved hundestalden vil og med nyt halmtøj færdiggøres. Koladen sønder i ladegården vil med alt fornyes, ti den er slet forfalden med tag og andre dele. Den store, nye lade Jacob Ulfeldt lod bygge er noget af lave, formedelst bygmesterens forseelses skyld, så der med tiden kan gå hastigt fald på, om den ikke på ny sommesteds forbindes videre end den allerede er. Stien (stuen?) udi gården vil nedtages og igen af ny opbygges, ti den med alt stander på fald.

Ligeledes hvad jomfruklosteret så og jomfruernes ladegård belanger, findes alle vegne meget bygfældig, så de vil have hjælp, om de skulle blive eller holdes ved magt."

Der behøves næppe mange kommentarer til inventar- og bygningssyn. Der kan på grundlag af disse oplysninger ikke gives nogen udtømmende beskrivelse af hverken hovedbygning eller ladegård. På grundlag af senere beskrivelser vil der blive forsøgt en nærmere redegørelse for bygningernes placering. Ved at betragte gengivelsen i Resens atlas s. 183 kan der dog gives visse hovedtræk. Det, der kaldes borgegården, ligger i den nordlige side (kirkens længderetning sættes = øst–vest), ladegården i den sydlige. Kornladen har ligget i ladegårdens vestlige side og kreaturstaldene i den sydlige. Nordfløjen af borgegården er hos Reesen i to afsnit. Det vestligste af disse er stenhuset, der udgør kernen i det nuværende kloster, i hvis kælder, der endnu findes hvælvinger af senmiddelalderlig karakter, og som viser, at bygningen har tjent til ophold for prioren og hans personale. Se s. 49.

Lenets godsområde 1588. I lensregnskaberne findes en jordebog 1587/88 – her kaldt 1588 – der viser antallet af landgildeydere på dette tidspunkt. En oversigt findes som bilag I s. 186. Antallet af fæstere er nu 310. Det største antal nye sammenlignet med opgivelserne fra 1533 er fra egnen omkring

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hesbjerg, hvor der stadig blev taget ny jord under ploven, efterhånden som skovarealet formindskedes. Den største afgang stammer fra mageskiftet 1551.

Et nyt mageskifte fandt sted 1583, da Rudbeck Pors, der skulle være landsdommer på Lolland, fik Havgårds gård og gods på Lolland, der hidtil havde ligget under Dalum Kloster, men samtidig overtog Absalon Gøye på klosterets vegne det bøndergods i Karleby på Falster, som Lauge Venstermand havde haft i forlening som landsdommer[2]). Havgård lå i Utterslev Sogn og havde tilhørt Dalum Kloster fra middelalderen. Besiddelsen er ikke nævnt i jordebogen 1533, men en del af de gårde, der blev nævnt, har hørt til Havgård, der fra 1583 blev landsdommerlen. Det fremgår af jordebogen 1588, at Rudbeck Pors fik 26 gårde. Efter jordebogen 1533 var der 27 ejendomme til Dalum Kloster, hvoraf 1 var øde[3]).

Sådanne mageskifter kunne af og til medføre regnskabsmæssige vanskeligheder. Af lensregnskaberne 1587 ses det, at Absalon Gøye siden 1583/84 har glemt at regne 6 fodernød (kvæg der skulle fodres af fæsteren for ejeren) fra Karleby til indtægt. Det blev sammenlagt for 4 år til 24 stk. „Endvidere må agtes og anses, at 2 læster byg på Falster – der er kommet under Dalum Kloster – er beregnet 48 td. på hver læst, men i jordebogen er samme 2 læster kun summeret til 2 læster fynsk – som beregnes på hver læst til 36 td. – jordebogen må altså være forbedret med 24 td. byg". Absalon Gøye får så lagt de manglende 96 td. til indtægterne. Det er altså forskellen mellem den sjællandske læst på 48 td. og åbomålet, der brugtes på Fyn, på 36 td., der får den nidkære revision i rentekammeret til at gribe ind.

De mindre mageskifter skal ikke omtales her. Lensmanden og kronen var stærkt interesseret i at holde besiddelserne samlede. Dette kom tydeligt frem, da Laurids Brockenhuus 1589 ønskede at få forskelligt krongods på Fyn, bl. a. fra Dalum. I svaret fra kancelliet hed det, at han ikke kunne få dette gods fra Dalum Kloster, da det lå meget belejligt, og det desuden var godt samlet gods, så kronen ikke kunne afstå det uden at blotte lenet for noget af dets bedste og belejligste gods[4]).

Jordebogen 1588 slutter med en samlet oversigt over lenets visse indtægter. Af bilag II s. 188 fremgår, at landgildeydelserne nu var på ca. 2700 td. byg – en betydelig stigning siden 1533.

Større interesse har forholdene i selve Dalum og Hjallese. Der følger nedenfor en oversigt fra jordebogen.

Landgilde af Hjallese. Jordebog 1588.

19 bymænd betaler hver samme afgift: 10 sk. 2 alb. landgilde, 1 fj. smør, 1 pd. rug, 1 pd. byg, 24 skp. havregæsteri, 1 lam, 2 gæs, 4 høns, 1 læs hø, 1 snes æg, 1 mrk. lysegarn, 1 okse at stalde.

Omregnet i hartkorn = 12 td. 1 skp. 0 fj. 1/2 alb.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I senere landgildeberegninger tages havregæsteri ikke med. Når det ikke medregnes, bliver hartkornet: 10 td. 5 skp. 0 fj. ½ alb.

19 bymænd à 12 td. 1 skp. 0 fj. ½ alb. = ...	230 td.	3 skp.	3 fj.	½ alb.
1 bymand betaler 1 fj. smør, 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 pd. havre, 1 okse at stalde = ...	12 -	0 -	0 -	0 -
Christoffer skrædder betaler 8 sk. penge, ½ ørtug byg = ..	1 -	0 -	0 -	0 -
Peder Ibsen betaler det samme	1 -	0 -	0 -	0 -
Jens Thobisen betaler 1 ørtug byg	1 -	4 -	0 -	0 -
Af hele Hjallese By betales af Auerlykke Have:				
1 fj. smør, 6 skp. havregæsteri, 12 læs ved at age (ikke medtaget i hartkornsudregning) og 26 sk. 2 alb. af Regensbro Madh	5 -	2 -	2 -	2 -
Ialt omregnet i hartkorn....	252 td.	1 skp.	1 fj.	2½ alb.

I alt for de enkelte landgildeposter:

landgildepenge	15½ mrk.	5 sk	2 alb.
smør	5 td.	1 fj.	
rug	1½ læst	2 pd.	
byg	1½ læst	3 pd.	
havrelandgilde		1 pd.	
havregæsteri		11 pd.	6 skp.
havregryn			6 skp.

lam	19 stk.
gæs	38 -
høns	76 -
hø	19 læs
æg	4½ ol 1 snes
lysegarn	19 mark
ved at age	12 læs
øksne at stalde	20

Landgilde af Dalum.

Lazarus v. Fürstenbergh af møllen:				
8 mrk. gæsteri	4 td.	0 skp.	0 fj.	0 alb.
4 læst mel	60 -	0 -	0 -	0 -
1 td. ål	2 -	0 -	0 -	0 -
af Ellemose Å 1½ mrk. landgildep.	0 -	6 -	0 -	0 -
Oluf Nielsen (Bager) af Hedehushaven, de 18 agre af Østerlev og af Digehaven:				
2½ mrk. 2 sk. 2 alb.	1 -	2 -	2 -	2 -
1 pd. rug	2 -	4 -	0 -	0 -
1 otting honning	0 -	6 -	0 -	0 -
Hedehuset: Niels jyde betaler 2 mrk. 4 sk.	0 -	9 -	0 -	0 -
M. Jens Poulsen af en eng ved Hedehuset: 1 mrk. 5 sk. 2 alb. og af høssgrøen i Gåsemarken (græsvækst efter høsten) 2½ mrk. 2 sk. 2 alb.	2 -	0 -	0 -	0 -
Stampemøllen: Ditlev feldbereder af skoven ved Fruens Bøge 8 mrk. penge	4 -	0 -	0 -	0 -
Knudstrup (i de flg. jordebøger under Hesbjerg):				
Laurits Rasmussen: 1 td. smør	12 -	0 -	0 -	0 -
24 skp. havregæsteri	1 -	4 -	0 -	0 -
1 okse at stalde	1 -	0 -	0 -	0 -
Ialt omregnet i hartkorn....	92 td.	7 skp.	2 fj.	2 alb.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Af dette fremgår, at Hjallese Bys afgifter er steget betydeligt sammenlignet med 1533, da de kun beløb sig til 175 tdr. 7 skp. Det er vel Johan Friis' rebning, der har været medvirkende hertil. Lenet som helhed gav også betydeligt mere end i 1533, selv om antallet af landgildeydere var blevet formindsket.

Beboerne omkring 1588.

Af navnet Christoffer Skrædder ses, at husene bl. a. bebos af småhåndværkere, selv om tilnavnet ikke giver nogen garanti for, at vedkommende stadig udøver det erhverv, navnet lyder på. I øvrigt er navnefortegnelserne i jordebøgerne ikke den bedste kilde til personalhistoriske oplysninger, da skriveren ofte ved de årlige indsendelser af regnskabet undlod at foretage nogen ændring af navnene, selv om der var kommet en ny fæster på gården. Manden i hedehuset må vel være af jysk afstamning, og mølleren Lazarus kan vel næppe benægte sin tyske herkomst.

Af særlig interesse er vel, at der ved siden af vandmøllen nævnes en stampemølle. De fleste stampemøller var tøjstampemøller, men denne må have været en skindstampemølle, siden fæsteren kaldes feldbereder: garver el. lignende. Når han har fæstet noget af Fruens Bøge, er det for at benytte åens vand ved skindtilberedningen. En jordebog fra 1643 oplyser, at Hans Nielsen, feldbereder i Odense, betaler en afgift af en stampemølle på Bellinge mark.

Der opstod nogle problemer med møllerne i Absalon Gøyes tid, idet møllerne i Odensegård Len klagede over, at der blev bygget mange nye møller på adelens godser i lenet, som blev søgt ikke alene af adelens tjenere, men også af mange kronbønder, så møllerne på krongodset ikke kunne svare deres landgilde. Det blev derfor indskærpet, at kronens bønder skulle søge kronens møller. Det var Munke- og Dalum Mølle, der var mest generede af disse „private møller".[5]) Det er påfaldende, at der under Dalum lå en konkurrerende mølle. Af lensregnskaberne 1587 – 5. juli – fremgår det, at lensmanden dette år har haft udgifter på reparation af klosteret og Hvide Mølle. Denne lå i Stenløse Sogn og blev senere nedlagt, da den formindskede dalummøllerens indtægter.

Lazarus i Dalum havde som nævnt haft en kontrovers med præsten angående en eng ved åen. Af kvitteringerne fra lensregnskabet 5. august 1582 ses, at Lazarus møller har fået en afkortning på ½ td. ål og 2 læster mel – halvdelen af hans mølleskyld – „for hvis forsømmelse og skade han havde lidt forgangne år, den samme mølle stod i bygning og af den årsag intet kunne male". Det samme gentog sig 1602, hvor kvitteringerne af 29. juni viser, at lensman-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den har måttet foretage reparationer på møllen, og mølleren må igen have afkortning i sin mølleskyld.

Bønderne. Under omtalen af Jacob Ulfeldt berørtes de byrder, der var mest tyngende for bønderne. Der kom ikke nogen lettelse i Absalons tid. Der var nærmest tendenser i retning af forøget pligtarbejde – især som ægtkørsel for kronen. Medvirkende til dette var lenshyldningen i Odense 1580, da Frederik II modtog lenseden af sine to brødre, der havde fået dele af hertugdømmerne i forlening. I den anledning blev der skabt en ny åben plads i Odense, det nuværende Albani Torv (på Braunius' kort 1593 s. 37 ses pladsen under navnet forum regium, sive novum: det kgl. el. nye torv). Der kom også mange mennesker til byen i den anledning, og bønderne under krongodset omkring Odense fik nok at gøre. Allerede nov. 1579 fik Absalon Gøye besked på, at bønderne under Dalum skulle hugge ved i klosterets skove, og når det blev føre til det, skulle de køre 6 læs til Odensegård[6]). Januar 1580 fik bønderne den fornøjelse at transportere brosten til den nye plads i Odense. „Da der hertil ville medgå en stor hoben sten, skulle de efter tilsigelse af Absalon Gøye møde med heste og vogne og føre hver 2 læs brolæggersten til pladsen i Odense".[7])

Indkvarteringen af de mange gæster med deres heste kunne Odense ikke klare alene. Nogle af kongens heste skulle være på Dalum, og lensmanden skulle sørge for at have rigeligt havre til dem. Hvis han behøvede mere, end der var på lager, kunne han tage den af de 600 tdr., der var kommet til Kerteminde fra Ålborg[8])

Absalon Gøye fik også lidt besvær af den store begivenhed. I kvitteringen for lensregnskabet 13. august 1581 omtales, at lensmanden har betalt Simon badskærer i Odense 40 dlr. 1 ort 1 sk. „for hvis sum de holstenske grever havde fortæret hos ham på herredagen". Men den gode Simon har benyttet sig af situationen og taget for meget for indkvartering og fortæring. Da lensregnskabet skulle revideres 1582, havde man glemt at opkræve 11 dl. 11 sk. af ovennævnte Simon „eftersom kgl. maj. ikke ville have regnet anderledes med ham end andre for fortæring til de holstenske grever".[9])

Lensmanden kom vel over det, men bønderne fik stadig nye forpligtelser. Odense lå centralt for de kgl. rejser mellem Sjælland og Jylland. Da bønderne under Odensegård vanskeligt kunne overkomme den omfattende ægtkørsel med befordring af kongens tjenere, folk og gods frem og tilbage gennem Odense, blev det 1583 pålagt kronbønderne under Dalum at skiftes med Odensegårds tjenere om at holde med 4 vogne dagligt på Odensegård – holdægt – sålænge kongen opholdt sig på Haderslevhus. Men lensmanden på Odensegård Erik Lykke gjorde lidt for meget ud af denne tilladelse, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 34. Absalon Gøye (1539–1602). Lensmand på Dalum 1579–1602.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Absalon Gøye gjorde vrøvl over, at klosterets bønder blev besværede mere end Odensegårds, „idet hele byer af disse skånes fuldstændig". Tilmed var det Erik Lykke, der tilsagde bønderne, så Absalon aldrig vidste, hvornår han skulle tilsige dem til klosterets arbejde. Kancelliet befalede derfor Erik Lykke ikke at besvære klosterets tjenere med holdægt, men, hvis der kommer særlig besværing på, anmode Absalon Gøye om at tilsige dem[10]).

Dette spørgsmål blev ikke løst så let. Gennem hele lensmandstiden dukker det atter og atter op, og lensmændene på Dalum forsvarer deres bønders interesse med stor energi. Dalum ville ikke indordnes under lensmanden i Odense. Det kunne også nok betale sig at klage højlydt. Da der skulle betales madskat til udrustning af skibe til bekæmpelse af sørøveriet i de danske farvande og langs de norske kyster, slap kronens bønder under St. Knud, Odensegård og Dalum med halvdelen „formedelst deres armod og besværlige vilkår"[11]). Noget tyder på, at det kneb en del for bønderne i disse år. I hvert fald bevilgede kongen 1587 bønderne under Dalum henstand med deres store restancer af landgilde m. m. „som Absalon Gøye i denne besværlige tid ikke kan få ind hos dem".[12]) Måske har lensmanden selv en del af ansvaret. Som det vil ses af hans lensstyre, var han så godt som altid i restance med afregningerne til renteriet.

Som sidste eksempel på bøndernes besværligheder skal nævnes et åbent brev til de af kronens bønder under Odensegård, Rugård, St. Knud og Dalum, der boede nærmest ved Vissenbjerg: „Da kongen har bragt i erfaring, at vejen mellem Odense og Middelfart, der går gennem Vissenbjerg Birk og strækker sig fra Ubberud Skov og næsten til Vissenbjerg Kirke er meget ond, så man om vinteren og i dårligt vejr vanskeligt kan komme frem der, og da de tidligere påbud om at gøre vejen i stand ikke er blevet efterkommet, har kongen nu givet Axel Brahe, embedsmand på Odensegård, ordre til med det allerførste at begynde på vejens istandsættelse. Det befales derfor strengeligt dem alle at møde med heste og vogne, når Axel Brahe eller hans fuldmægtig tilsiger dem, og hjælpe til med at køre sten, sand, jord og andet, som behøves til vejens istandsættelse, så den kan blive gjort i stand inden høst. De der viste sig ulydige, ville blive straffet uden al nåde". I en missive til Absalon Gøye indskærpes, at han skal sørge for, at bønderne møder uden al undskyldning og modsigelse.[13])

Absalon Gøyes administration. Som nævnt var Absalon Gøye ikke nogen fremragende økonom. Selv om restancer ikke var noget usædvanligt for lensmændene, må det vist siges, at han udmærkede sig på dette punkt fremfor nogen anden af lensmændene i Dalum. Gang på gang indkasserede han alvorlige reprimander, og hans forleningsbetingelser ændredes flere gange for at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lette hans kår. Måske har den skarpere kurs i regeringens lenspolitik efter Syvårskrigen medvirket hertil. Hans første lensbrev viste regeringens ønsker om at skaffe et større udbytte af lenene. Hertil kom, at en del af lenets indtægter gennem flere år var forlenet til Morten Brok, Anders Skovgård og Oluf Bager. Selv om disse forpagtere skulle betale for forleningen, betød det dog, at lensmændene ikke selv kunne sælge naturalierne og udnytte evt. prisstigninger. Ved afregningen 5. august 1582 erfares, at Oluf Bager gennem 3 år fra Dalum Kloster har fået i korn og smør, hvad der svarede til 1237 dl. Ved samme afregning blev Absalon Gøyes skyldighed opgjort til ialt 795 dl., der skulle betales senest om 3 uger. Pengene kom ikke, og et par mdr. senere fik han en kraftig påmindelse om at betale straks „og ikke komme med den undskyldning, at pengene er brugt til andre udgifter".[14]).

Han fik nogen lettelse 1583, da hans genant af Dalum Kloster forbedredes med 200 dl. årligt. Udtrykket genant brugtes om de regnskabslen, hvor lensmanden afleverede hele lenets indkomst til renteskriverne og selv modtog en fast genant, d. v. s. løn til sig selv og underhold af folkene m. m.

Genantlen var det ringeste set fra lensmandens synspunkt, og Dalum forblev stadig formelt et afgiftslen, idet genanten for Absalons vedkommende fremkom på den måde, at han slap med at betale 200 dl. mindre til renteriet.[15]) Det hjalp ikke nok, og 1586 gik Absalon til kongen for at låne 2000 dl. til det kommende omslag (termin). Kongen var barmhjertig, og da Oluf Bager på dette tidspunkt skyldte kongen 2000 gamle dalere, skulle han betale dem til Absalon Gøye.[16]) Mærkværdigvis lykkedes det for lensmanden på Dalum at betale pengene tilbage 1588.

Som yderligere hjælp til Absalon Gøye gik kongen ind på, at han måtte overtage al Dalum Klosters indkomst ud over hans tillagte genant, for samme pris som Oluf Bager hidtil havde haft dem. (f. eks. 1 gl. daler for 1 td. rug el. byg, 1/2 dl. for 1 td. havre).[17]) Med denne gunstbevisning havde Absalon i virkeligheden opnået en ganske favorabel ordning, men heller ikke dette hjalp. Statusopgørelsen d. 7. juli 1587 udviste en skyldighed til rentekammeret på 6357 gl. dl.

Da Frederik II var død 1588, kom der adskillig kritik til orde mod Christoffer Valkendorfs hårde kurs i lenspolitiken, og kritiken resulterede i lettelser for flere lensmænd, og Absalon Gøye var selvskrevet til at få del i disse. Han fik nye forleningsbetingelser 13. juli 1588. I stedet for de tidligere naturalieafgifter skulle han nu betale 400 gl. dl. årligt, beholde halvparten af den uvisse indtægt – dog ikke af oldengælden, som kongen forbeholdt sig alene, men lensmanden fik ret til fri olden for sine egne svin i lenets skove. Han skal holde klosteret og ladegården i samme stand som de nu er, og han må ikke føre det småpluksarbejde, han lader udføre, til regnskab, men kun når der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udføres særlige byggearbejder på kongens befaling.[18]) Det var atter en gevinst for den plagede lensmand, men se om det hjalp. Af kvitteringen dateret 30. august 1591 fremgår det, at han for årene 1589, 1590 og 1591 blev kongen skyldig 2618 dl. (som mønten nu går), hvoraf han betalte et mindre afdrag på 1314 dl. til rentemesteren Enevold Kruuse. Dette affødte en ny og kraftig skrivelse fra kongen om, at han skulle sende sin tjener til København for at forklare regnskaberne for rentemesteren og siden betale, hvad han skyldte. „Såfremt det ikke sker, vil kongen søge sin erstatning hos ham".[19])

Ud af dette kom der atter en lille forbedring, idet han 1592 opnåede at skulle nøjes med at betale 500 dl. af både den visse og den uvisse indtægt og af oldengælden levere 5 skippund flæsk til slotsskriveren på Københavns Slot årligt, hvad enten der var olden eller ej[20]). Selv om der stadig var ret store restancer for Absalon Gøye, tegnede det dog noget lysere i hans sidste år, og han opnåede endnu en lettelse i 1597. Han skulle nu svare 174 dl. 5 læst. rug, 6 læst. byg, 2 læst. havre årligt af lenets visse indkomst og selv oppebære halvdelen af den uvisse indkomst og 1/10 af oldengælden[21]).

Endelig opnåede han 1598 en årlig afkortning på 3 læst. rug, 3 læst. byg og 1/2 læst. havre, og han fik nu selv 1/5 af oldengælden. Regnskabsafslutningen 30. marts 1600 og 18. maj 1601 kunne da også vise det glædelige resultat, at han kunne betale, hvad han skyldte. Da hans enke fru Else Lindenov afregnede efter hans død, kunne hun betale det skyldige.

Således sluttede en lensmands noget besværlige regnskab. Det vil her føre for vidt også at komme ind på de mange hverv, lensmanden iøvrigt havde at klare. Måske kan der her nævnes en lille opgave, der fortæller noget om tidens tankegang. Fru Anne – Peder Lauritzens enke – havde en lille dværgpige, datter af en præst i Fyn, og dronningen havde fået lyst til hende. Absalon Gøye skulle så forhandle med fru Anne og pigens far om at afstå hende til kongen, som ikke mente, man ville vægre sig ved at gøre det, da han (kongen) ville underholde hende sømmeligt[22]).

Absalon Gøye døde d. 15. april 1602 på Dalum og blev bisat d. 27. maj i St. Hans Kirke i Odense[23]). Kongen gav enken 3 stk. dåvildt til begravelsen.

De første lensregnskaber. Fra Absalon Gøyes sidste år er de første egentlige lensregnskaber fra Dalum Kloster i behold. De første er fra årene 1600/01 og 1601/02. Her er der mulighed for at få et nærmere indblik i lenets daglige forhold, idet der gives mange oplysninger om enkelte poster i regnskabet af hensyn til rentekammeret, hvor revisionen fandt sted. En summarisk oversigt over regnskaberne fra 1600/02 følger hosstående:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lensregnskab 1600–1602.

Mønten beregnet som før gik – 4 mk. på 1 dlr.

Indtægter:	i penge		i naturalier
1. modtaget fra beholdningen fra 1599		.....	5 l. havre, 45 øksne, 41 alen engelst
2. forleningsafgift for to år..	*348*	*dlr.*	4 l. rug, 6 l. byg, 3 l. havre
3. gårdfæsning	738½	-	40 øksne
4. sagefald	130	-	
5. førlov		9 mk.	
summa på stedsmål, sagefald, førlov	870½	- 1 -	40 øksne
kongen får halvdelen	*435*	- *1½ ort*	20 øksne
6. skovsalg, der alene tilkommer kronen	*62½ dlr. 1 ort, 2 sk.*		
7. for 7 øksne solgt for kgl. maj. 10 dlr. pr. par	*35*	*dlr.*	
summa summarum af kongens indkomst 1600–02....	*881*	*dlr. 10 sk.*	65 øksne, 4 l. rug, 6 l. byg 8 l. havre, 41 alen engelst, 270 skp. humle. (Humlen er en del af betalingen for skovsalg. De 270 skp. er medtaget én gang før under punkt seks: 8 sk. pr. skp.)
Udgifter:			
a. bekostet på Dalum Mølle 1601	*135*	*dlr.*	
afkortet i mølleskyld 1602	*82*	-	
b. leveret til Københavns Slot 1601		.....	2 l. rug, 3 l. byg, 4½ l. og 11 td. havre
til Poul Meinertsen, teglbrænder på Langeland 1602		.....	2 l. rug, 3 l. byg
til Antvorskov 1602		.....	1½ l. havre
			4 l. rug, 6 l. byg, 6 l. 11 td. havre
c. til Københavns Slot		.....	58 øksne
betaling for fragt for disse	*4*	*dlr. 5 sk.*	
d. for 3 dusin og 2 maacher, der blev sendt til Københavns Slot 1601	*2*	*dlr. 8 sk.*	
			øksne solgt = 7 stk.
			humle - - 270 skp.
			41 alen engelst til inventarium
e. Summa udgift i penge	*223*	*dlr. 13 sk.*	55 øksne (65?), 4 l. rug, 6 l. byg, 6 l. 11 td. havre, 41 alen engelst, 270 skp. humle. (De syv øksne og humlen ført til indtægt som penge).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Regnskabet indledes med beholdningen fra forrige regnskabsår og slutter med at opføre beholdningen til det følgende år. Undertiden er det ganske pudsige ting, der på den måde figurerer i regnskaberne. Her er f. eks. de 41 alen engelsk klæde, og på et senere tidspunkt optræder en kakkelovn. Punkt 1 giver et indtryk af øksneopdrætningens store betydning i datidens økonomiske liv. Under post 3 findes gårdfæstninger, af hvilke man kan følge, hvilke gårde, der overgik til nye fæstere. Af særlig interesse for Dalum kan nævnes, at Lazarus von Fürstenberg år 1600 opgav møllen, og i hans sted fulgte Niels Jensen, der betalte 100 dlr. i indfæstning. I Hvide Mølle kunne Hans Christensen ikke klare landgildebetalingerne og måtte overlade møllen til Mads Nielsen for 20 dlr. i indfæstning.

Eksempelvis kan nævnes, at Niels Sørensen i 1601 gav 10 dlr. i indfæstning af en afbrændt gård i Hjallese Torp, som Anders Ibsen havde haft. Hans Rasmussen gav 20 dlr. i fæstepenge for en gård i Hjallese, som afdøde Jens Poulsen havde beboet. Laurits Knudsen gav 5 dlr. af et gadehus i Hjallese, som Poul smed havde haft.

Sagefald – bøder for forskellige uregelmæssigheder – fortæller et og andet om lenets beboere. Fra 1600 får vi således at vide, at unge Poul Nielsen i Hunderup måtte betale en bøde på 10 dlr. „for hand udi Dalum Mølle støtte Hans Andersen i Sanderrum, saa hand ther aff fick en ond schade". Knud Mortensen i Hunderup gav til sagefald 10 dlr. for et svin, som hans sønner udtog af deres bys fold, og som var volds sag anrørendes. I det hele taget figurerer de Hunderup mænd med ret mange bøder i de forskellige lensregnskaber.

En tjenestedreng i Beldringe, der gav Hans Lauritsen samme sted et slag af en staver, „ther de ginge fram byesgilde" betalte 1 dlr. Søren Knudsen, der tjente hos Per Andersen i Hjallese, betalte 1½ dlr. for en bardag (slagsmål) han var i.

Der falder også en del bøder for ulovlig skovhugst. Det var selvfølgelig bønderne i skovdistrikterne omkring Hesbjerg, der havde de største fristelser. Skovsalget giver bl. a. oplysninger om, hvilke bønder, der købte tømmer og brændsel. Listerne vil kunne anvendes ved personalhistoriske undersøgelser, da de er mere pålidelige end jordebøgernes, der hyppigt er afskrifter af ældre lister. Det er måske af værdi at bemærke, at der for ege- og bøgestammer fra Hesbjerg Skov bl. a. betales med humle. I de første landgildebøger fra 1533 og 1588 findes ingen oplysninger om humle, men 1617 figurerer alle fæsterne omkring Hesbjerg med afgifter i humlestænger. Heraf må vel kunne sluttes, at humledyrkningen har fået indpas imellem 1588 og 1617. I skovsalgslisterne findes iøvrigt navnet Seyersskov.

Af særlig interesse er en reparation af møllen 1601, der fandt sted på kgl. maj.s bekostning „som sædvanlig været haver". Jens Lunde, tømmermand i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Blæsbjerg, fik 55 dlr. for at hugge målekorren og lave rend for 3 kværne, pæle, stigbor med recter og andet. Matz Josten, saugmand i Odense, fik 27 dlr. for at savskære de egebulle og andet tømmer, der anvendtes til møllen og slusen. Klosterets tjenere og plitsfolk (folk, der skulle gøre pligtarbejde), fik ialt 10½ dlr. eller 2 sk. hver om dagen for at gøre grunden ryddelig, lægge fordæmninger, tilføre tømmeret, slå pæle ned med rundbukken. Hos Jacob Læt, rådmand i Odense, var der købt store kraffuelsspiger og andre søm for 7 dlr., saugdeller (planker) for 8 dlr., tjære for 4 dlr. m. m. Hertil kom afkortning i mølleskyld for den tid, mølleren ikke kunne tjene noget. Heraf ses, at arbejdet varede i 6 uger, idet der afkortedes ialt 6 pund mel – 1 pund pr. uge – (1 pund mel = 2½ td. mel). I penge blev det til 22½ dlr., idet 1 skp. mel regnedes til 12 sk. I regnskabet 1602 oplyses med bilagte tingsvidner, at der i vinteren 1601/02 kom stort vandløb, så mølleren ikke kunne få repareret klapslusen om juletide og i vinteren. Dette tab gav ham en afkortning på 82 dlr. svarende til ca. 18 ugers stilstand.

Axel Brahe

Axel Brahe til Elved (28/5 1550–14/8 1616) var søn af Otto Brahe til Knudstrup i Skåne. Hans broder var den berømte astronom Tyge Brahe, og søsteren den lærde Sofie Brahe. Axel Brahe var første gang gift med Mette Gøye til Skærsø og anden gang med Kirsten Hardenberg til Matrup. Han ejede Elvedgård i Veflinge på Fyn og havde Rugård i pant 1579–96. Han var lensmand på Odensegård 1585–95 og på Helsingborg 1595–1602. Ved Chr. IV's regeringsovertagelse 1596 blev han medlem af rigsrådet. Han blev hyppigt anvendt i regeringsarbejdet og var 1602–03 på en gesandtskabsrejse til Rusland, som han slap bedre fra, end Jacob Ulfeldt havde gjort det i sin tid. I sin ungdom var han blevet militært uddannet og havde store opgaver under Kalmarkrigen 1611–13. Endelig spillede han en ret stor rolle ved fredsforhandlingerne i Knærød. Han blev begravet i Veflinge Kirke, hvor der findes en gravsten over ham og hans to koner[1]).

Som lensmand på Dalum 1602–16 havde han ingen økonomiske vanskeligheder. Der findes ikke en eneste rykkerskrivelse fra rentekammeret i hans lensmandstid. Hans forleningsbrev af 30. april 1602 med gyldighed fra 1. maj lød på, at han skulle svare 387 dlr. i årlig afgift af den visse indkomst og af al avl, affødning og anden fordel, der kunne falde på ladegården. Han måtte selv beholde halvdelen af den uvisse indkomst og femteparten af oldengælden,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og han skulle selv have fri olden i kronens skove til sine egne hjemmefødte svin på ladegården. Afgifterne er nogenlunde som i Absalon Gøyes sidste år. Det er værd at bemærke, at betalingen af de visse indkomster nu udelukkende sker i penge. En opgørelse i kancelliet 1602 opgiver indtægterne af jordebogen = 2834 dlr.[2]).

Bygningerne. Overtagelsen blev ledsaget af et bygningssyn m. m. d. 7. juni 1602 ved Johan Rud til Møgelkær og Jacob Rosenkrantz til Kærstrup. Fortegnelsen over inventaret følger i næsten alle enkeltheder den foregående. Bygningssynet oplyser følgende: Først det stenhus som lensmanden bor i/ er vel ved magt/ det nørre stenhus er vel ved magt undtagen taget på den nørre side. Det skal schelles (fuges) og forbedres med nye tagsten. Den østre ende af samme hus er vel ved magt undtagen loftet i Valkendorfs stue, der slet intet duer. Det østre hus i borgegården er temmelig ved magt/ ovnen i bryggerset duer intet. Det gamle hus som stegerset er i er ved magt undtagen loftet og taget.

I ladegården er lensmandens stald ved magt – undtagen at østre side står på støtter. Den vestre kornlade står på den østre side på støtter og vil hjælpes med det første – og lod Jacob Ulfeldt bygge samme lade. Den søndre lade, som Absalon lod bygge, er temmelig vel ved magt/ undtagen på den ene side er støttet med nogen støtter. Gæstestalden og kohuset er gamle og slet forfaldne. Jægergården vil hjælpes med tag. Smedien er ved magt, undtagen hun er bygfældig på taget. Det hus som er svinestien og gåsestien, som Absalon lod ophugge (bygge), er vel ved magt. Nonneklosteret er slet nedfaldet, og står ikkun nogen øde mure igen . . . .

Af dette kan der gives en nogenlunde anskuelig skitse af bygningerne, (se s. 183). Lensmandens afdeling er i den vestlige fløj. I nordfløjen ligger også et stenhus. Den Valkendorf, der omtales, kan kun være Johan Valkendorf, den sidste forstander før Johan Friis. Bryggerset m. m. findes i borgegårdens østlige fløj – evt. i nordfløjens østlige del – og ligger formodentlig nær ved lensmandens stald. Omtalen af dennes østre side må betyde, at der er tale om østfløjen af ladegården. Omtalen af svinesti, gåsesti og jægergård viser, at der må have været nogle mindre bygninger på ladegårdens område. Det er iøvrigt første gang, at der nævnes en smedie.

I Axel Brahes tid fandt der ikke egentlige nybygninger sted, men derimod en del reparationer. Af regnskaberne 1611 ses opført udgifterne ved reparationen af bryggerset og møllebroen. Her findes også kvitteringer fra de enkelte leverandører og håndværkere, og samtidig får vi at vide, at skriveren og fogeden hed Jørgen Mortensen. Af udgifterne til de nævnte reparationer kan her anføres: 3½ rdl. til fogeden på Hesselagergård for 500 tagsten, som blev forbrugt til den nørre side af bryggerset. 2½ sletdlr. 1 mk. til Oluf Gundersen af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

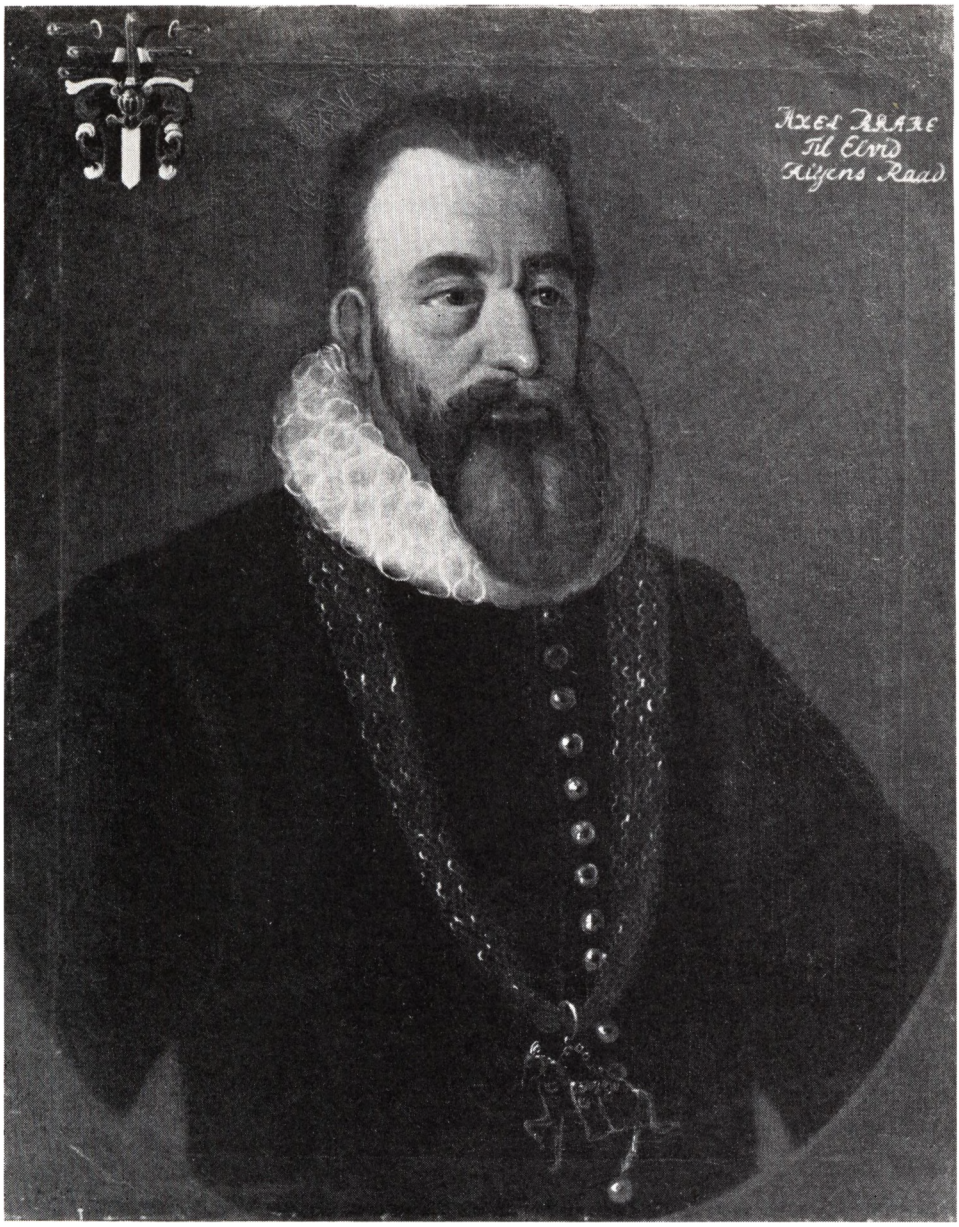

Fig. 35. Axel Brahe til Elved (1550–1616). Lensmand på Dalum 1602–1616.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nørre Halland for 100 lægter til bryggerset. Jesper murermester i Odense fik 2½ dlr. for at lægge nye sten på bryggerset og fuge dem. Jørgen Laursen, bødker leverede et nyt kar på 20 tønderum for 2½ sletdlr. Sidstnævnte kunne ikke selv besegle kvitteringen, da han ikke selv havde signet, men fik så Hildebrandt Jensen, kældersvenden på Dalum, til at signere for sig.

Af regnskaberne 1611–13 ses, at der har været en maltkølle på klosteret, da der blev leveret 1½ tylt brædder til dens reparation. Der blev også rejst en ny port for klosteret ved kirken. Hans snedker i Vittenberg fik 1 dlr. for at lave porten. Af regnskaberne 1613–14 ses det, at Axel Brahe og hans hustru har boet på Dalum, idet Niels Poulsen i Odense leverede brædder til et nyt loft over Axel Brahes det lille kammer og til en ny dør til det lille hus under fruens kammer.

Lenets bøndergods. Alt i alt er denne periode præget af stor stabilitet. Der sker kun få mageskifter. Axel Brahe selv fik tillagt en ejendom fra lenet i forbindelse med et mageskifte med kronen, hvor han afstod Korselitze på Falster og til gengæld fik Eskebjerg – nu Scheelenborg – på Hindsholm. Gården, der kom fra Dalum, lå i Martofte, og fæsteren hed Simon Andersen.[3])

Lage Urne til Sellebjerg fik 1607 blandt andet gods en ejendom i Rørup Sogn i Åsum Herred fra Dalum Kloster. Der var til denne gård skov til 42½ svins olden. I stedet for fik Dalum 1 gård i Bregnør i Bjerge Herred, „der har påløb på stranden og et bundgarnsstade".[4])

Det er tidligere blevet berørt, at Østerlevgård 1608 gik tilbage til Dalum Kloster. Der findes ikke nogen omtale af dette i kronens skøder, men både af lensregnskaberne og landgildebøgerne fremgår det, at ejendommen atter er lagt under lenet, idet bymændene i Sanderum betaler årligt af Østerlev Grund hver 16 skp. byg.[5])

Jørgen Brockenhuus til Volderslev ville gerne have fingre i Aufreløkke Have ved Dalum Kloster. Til gengæld kunne klosteret få en gård i Heden i Sallinge Herred. Af et kort fra 1781 fremgår det, at der findes en lokalitet „Alke høyde". Den har ligget godt 300 m vest for det sted, hvor Stenløsevej og Dalumvej skærer hinanden. Jorden har ligget godt for Volderslevgård, men Axel Brahe har ikke ment, at Dalum kunne være tjent med dette bytte, så der blev ikke noget mageskifte denne gang.

En af lenets gårde i Marslev brændte o. 1616 ved nattetide med bo, boskab, kvæg og alt andet. Fæsteren Mads Pedersen fik fritagelse for et års landgilde og anvist bygningstømmer til gårdens genopbygning.[6])

Møllerne. Under de første lensregnskaber fra 1600–1602 blev nævnt, at mølleren i Dalum fra 1600 hed Niels Jensen. Han sad i møllen endnu i 1613,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

da han nævnes blandt køberne af skovtræ, men 1616 var der en ny mand ved navn Peder Ibsen, der sammen med andre optræder som vidne på Dalum Birketing angående skovenes olden. Møllen brændte 1603, og Axel Brahe fik besked på med det allerførste at genopbygge møllen, forsyne den med sten og anden nødtørft, så kongen kunne få sin sædvanlige landgilde af den og føre bekostningen deraf til udgift i regnskabet. Omtrent samtidig fik mølleren en nedsættelse i landgilden, „da den skulle være sat for højt" på 1/2 læst mel.[7]) Dette var ikke tilstrækkeligt for Dalum-mølleren. I hvert fald fulgte der 1605 en kgl. ordre til Brahe om at afskaffe og nedlægge Hvide Mølle „for at møllen ved Dalum Kloster så meget bedre kan svare sin sædvanlige landgilde".[8])

Allerede 1606 nåede mølleren i Dalum en ny nedsættelse på 1/2 læst mel, så han for fremtiden betalte 3 l. mel mod tidligere 4 i landgilde.[9]) Endelig sikrede han sig yderligere ved et åbent brev 1609, hvori det blev indskærpet, at kronens bønder, der byggede og boede halvtredie mil fra Dalum Kloster, skulle lade deres mel male på Dalum Mølle.[10])

Af lensregnskaberne 1611/12 ses, at der afkortes 5 pd. mel af Hvide Mølle, som er blevet afbrudt, og jordebogen 1617 oplyser, at Christen Ibsen i Stenløse betaler 1 fjerding smør af møllen (møllens jord). Også Dalum Mølles nedsatte landgilde fortsætter med at figurere i regnskaberne. For 1 læst mel afkortes 30 rdl. el. 1 rdl. pr. td. mel.

O. 1611 blev der bygget 3 nye sluser til møllen. En savskærer i Hjallese ved navn Niels Sørensen fik 7 1/2 dlr. for at skære nogle egetræer i fjæle til de tre sluser, og tømmermand Peder Jensen i Odense fik 5 rdl. og 1 side flæsk for at lave samme sluser.

Træk af dagliglivet. Også fra Axel Brahes tid giver regnskaberne mange oplysninger om alle mulige forhold i lenets område.

Regnskabet 1610/11 fortæller, at Peder og Jens Andersen, Hans Laursen og Hans Berthelsen – alle fra Hjallese – har købt bøge til hjultømmer fra Stærmose og Vosemose. Knud Hansen i Hjallese måtte betale 1 1/2 rdl. i bøde, fordi han „beloe" Anne Nielsdatter smst.

Hesbjerg Skov vurderes til 310 svins olden, og der har været opfedet 369 dette år.

I det følgende regnskabsår figurerede Hans Olsen i Hunderup med en bøde, der var noget større end sædvanlig, på 40 rdl. for et falskt brev han lagde i rette og bar frem på skifte efter Oluf Hansen i Hunderup.

Selv om der var gærder og led omkring markerne for at hindre løsgående kreaturer, var det selvsagt vanskeligt helt at undgå dette. Hvis der ikke kunne findes nogen ejermand, måtte finderen af løse kreaturer beholde dem mod at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

betale en afgift til kassen. Niels Ladefoged på Dalum fandt o. 1611 et herreløst svin, og han fik lov at beholde det mod at betale 2½ mk.

Der findes fra alle årene talrige eksempler på slagsmål o. l. Som regel var det bønderkarlene, der bankede hinanden af, men i enkelte tilfælde blev sognets standspersoner forulempet. Regnskaberne 1613/14 kan således berette, at Peder Jørgensen i Sanderum overfaldt hr. Poul i Sanderum med „skiensord", hvilket vurderedes til 6 rdl. 1615/16 gik det ud over fogeden Jørgen Mortensen, der blev overfaldet af Claus Hansen fra Hjallese på vejen mellem Brændekilde og Stærmose. Det kostede 3 rdl., mens Laurs Olufsen i Hjallese slap med 2 rdl. for samme forseelse.

Laurs Andersen i Sanderum havde en datter, der skulle giftes. Han glemte, at der fandtes en kgl. forordning, der forbød alt for kostbare bryllupper, og for sin glemsomhed måtte han op med 5 rdl. og 2 øksne (1614/15).

Niels Laursen i Bispebjerg havde fundet en løsgående hest, men han glemte at efterlyse ejermanden på tinge. Det viste sig, at den tilhørte Jens Andersen i Hjallese. Han måtte bøde 3 øksne for dette (1615/16).

Rasmus jyde i Hedehuset drev sammen med en anden 14 øksne til København i efteråret 1616. I tærepenge for det arbejde fik de udbetalt ½ rdl. og 27 sk. I færgepenge over Storebælt blev der betalt 4 sk. pr. stk.

Præsten. Som nævnt ovenfor hed præsten hr. Poul. Jacob Madsen fortæller i sin visitatsbog, at Poul Olsen fra Middelfart d. 16. nov. 1597 blev ordineret som mag. Jenses personlige kapellan. Efter Jens Poulsens død dec. 1604 blev Poul Olsen hans efterfølger i embedet. Febr. 1605 fik han bekræftelse på retten til at beholde kronens andel af korntienden af Hjallese Sogn, ligesom forgængeren.[11]) Jens Poulsen havde også haft livsbrev på kirkens part af korntienden til Sanderum, og når han døde, skulle den overgå til Oluf Bagers søn, Hans Olufsen. Ved Jens Poulsens død oplyses, at Hans Olufsen opholder sig i udlandet, så man mener ikke, det er rimeligt, at han får denne tiendeandel, og lensmanden skal derfor lade den fæste bort.[12])

Af kirkeregnskaberne fra årene 1617–19 fremgår det, at kirkeværgerne hvert år har betalt præsten en speciel gave (nærmest offer på 1 rdl.). Der gives også lignende gaver til andre personer af rang: 1617 får provsten ½ dlr., skriveren 1 dlr. og degnen – i Sanderum – 2 dlr. 1 mk.[13]) Der er i øvrigt ikke mange efterretninger om Poul Olsen. Om hans familieforhold giver hans gravsten i kirken følgende:

„Hans Nielsen Chulenbrunn – svigersøn – førsteborgmester i staden Odense satte med glæde – og efter fortjeneste – dette mindesmærke til evig ihukommelse og i skyldig ærbødighed over den ærværdige og lærde mand, der nu er blandt de salige, hr. Poul Olsen, fordum denne kirkes og Sanderums trofaste

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

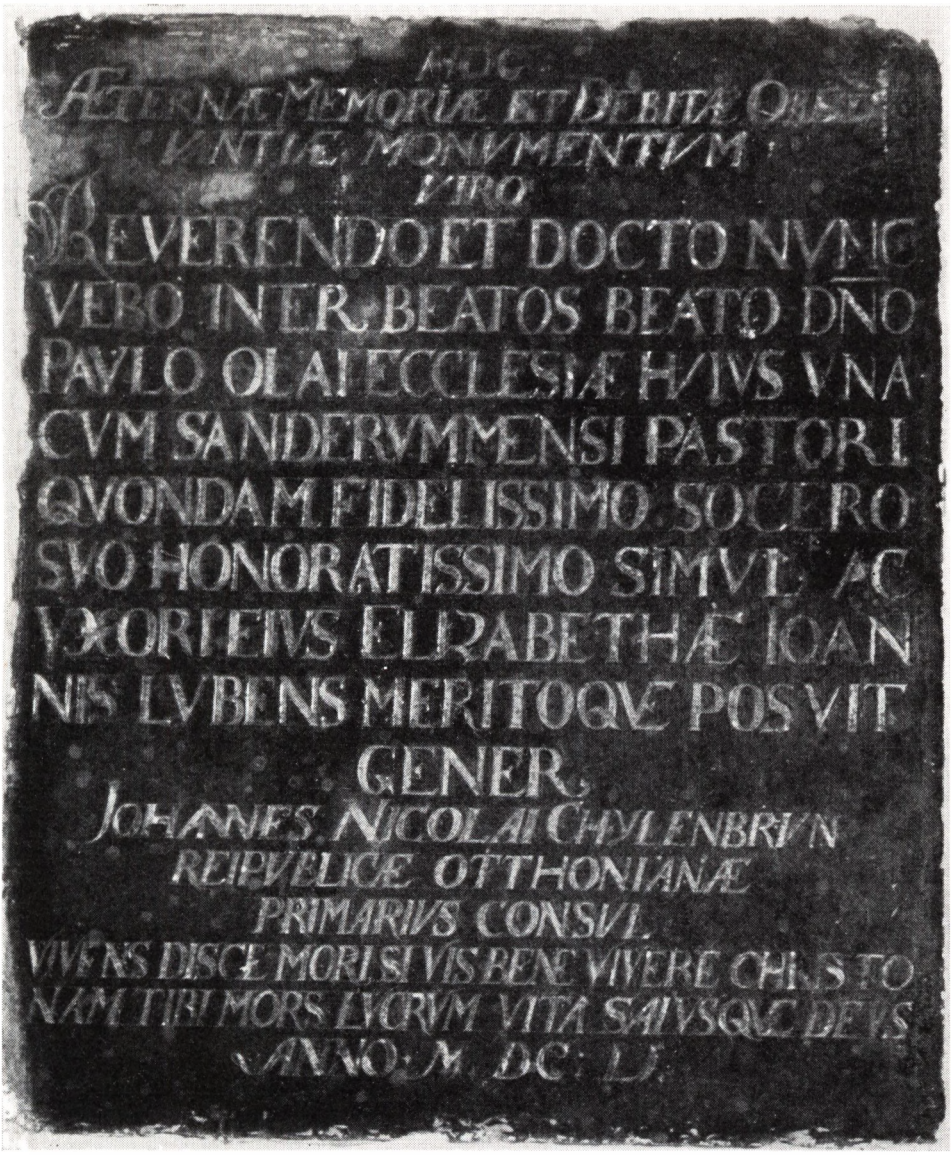

Fig. 36. Ligsten over Poul Olsen. Sognepræst i Dalum og Sanderum 1604–43.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hyrde – sin hæderværdige svigerfader – og samtidig for hans hustru Elisabeth Hansdatter.

Hvis du ønsker at leve vel i Kristus, så lær at dø, medens du lever, da vil døden være dig en vinding og Gud din frelse (1659) "

Hans Nielsen var foged på Dalum i Holger Rosenkrantz's tid. Poul Olsens gravsted blev ikke holdt vedlige, og 1725 blev det solgt til Andreas Torp på den betingelse, at ligstenen skulle bevares i kirken.

Holger Rosenkrantz

Efter Axel Brahe fulgte hans svoger Holger Rosenkrantz til Rosenholm 1617–20. Han var født d. 14. dec. 1574 og døde 28. okt. 1642. Faderen var rigsråd Jørgen Rosenkrantz. 1598 blev han gift med Axel Brahes søster Sophie Brahe fra Elvedgård.

Denne lensmand er i alle henseender vidt forskellig fra alle andre på Dalum. Han har fået tilnavnet „den lærde" med særlig henblik på sin omfattende og dybtgående viden i teologiske spørgsmål.

Han studerede i Rostock og Wittenberg 1590–95, hvor hans fremragende evner på mange forskellige områder var almindelig anerkendte: filologi, retorik, filosofi, teologi og naturvidenskab. I de unge år bekendte han sig til den herskende lutheranske ortodoksi.

Efter faderens død satte han sig ind i godsadministrationen og overtog Rosenholm. Imidlertid fortsatte han sine teologiske studier og viste en stærk interesse for moderne opdragelse. Han var ikke alene opdrager for sine egne børn, men tog sig af mange af sine venners børn. I tidens løb blev det til ca. 25 unge, som han gav en opdragelse, der svarede til hans humanistiske og religiøse idealer. Derimod var hans interesse for det politiske og administrative ikke særlig stor. Men som medlem af en gammel anset slægt måtte han ind i rigsrådet 1616, og fik året efter Dalum Len, som han beholdt til 1620. Endvidere forlenedes han med Skinnerup – nu Ulriksholm i Kølstrup Sogn – som Christen Knudsen Akeleye 1616 havde afstået til Christian IV, 1618–20, og endelig med Odensegård 1618–28. I disse år opholdt han sig mest på Odensegård, og oprettelsen af Odense Gymnasium 1621, der skulle være et mellemled mellem latinskolen og universitetet, skyldtes især hans initiativ. Han skænkede selv en sum penge til driften af gymnasiet og blev dets første „direktor".

En personlig krise af religiøs karakter fik ham til at søge om tilladelse til at udtræde af rigsrådet. Dette uhørte skridt harmede Christian IV stærkt, men

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 37. Holger Rosenkrantz til Rosenholm (1574–1642). Lensmand på Dalum 1617–20. Kaldt den lærde.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til sidst blev det alligevel tilstået ham 1628, og fra den tid tog Holger Rosenkrantz ophold på Rosenholm, hvor han udelukkende helligede sig teologiske studier, der bragte ham i et stærkt modsætningsforhold til det teologiske fakultet og til Christian IV. Trediveårskrigen med dens skarpe religiøse modsætninger havde skærpet kravene om absolut rettroenhed, og Holger Rosenkrantz fjernede sig i de senere år noget fra den strenge ortodoksi, han havde hyldet i de unge år.

Overtagelsen af Dalum Len skete 1. maj 1617. Forleningsbetingelserne var som i Axel Brahes tid. Der skete heller ikke større ændringer i ejendomsforholdene. Ved et mageskifte 1617 fik Dalum tillagt to gårde i Dømmestrup i Åsum Herred, som afdøde Frants Brockenhuus havde været forlenet med[1]). En jordebog fra 1617 viser, at afgifterne fra fæstebønderne er de samme som før, så der skete ikke væsentlige ændringer i de visse indtægter.

Reparationer. En inventarliste af 19. maj 1617 viser omtrent samme indhold som de forrige. I lensmandens stue har man stadig Frederik I's kontrafej hængende, og stuen er omdraget med 41 alen engelst af grøn farve. Det er værd at bemærke, at lensmanden nu har fået en jernkakkelovn.

Af regnskaberne ses, at der blev foretaget ret omfattende reparationer og enkelte nybygninger 1617–20. Axel Brahe havde ikke ofret ret meget på bygningerne. I hvert fald mente Holger Rosenkrantz, at de var i en så dårlig forfatning, at det var nødvendigt at koste en del på istandsættelse. Til dokumentation for dette foretog Markvort Bille og Corfitz Rud et syn, der overbeviste rentekammeret om nødvendigheden af en større udgift.

Af bygningssynet fremgår, at husene i borgegården var ret brøstfældige, så man ikke uden skade kunne være deri, når det regnede. Bryggershuset var så ringe, at det ikke kunne stå længere uden stor fare. Desuden var det meget brandfarligt, når der skulle brygges eller bages i det, og der havde allerede nogle gange været ild i det, da tømmeret ikke kunne blive forvaret fra skorstenen.

Der var heller ikke på det hus, som lensmanden med sin kære frue og børn skulle være i, noget værelse, hvor børnene, der var under skolemester, kunne opholde sig i. Denne meddelelse er interessant derved, at den fortæller, at familien Rosenkrantz har haft ophold på Dalum, og også dér har haft lokale til børnenes undervisning. Der blev nu bygget et hus til børnenes værelse. Af senere bygningssyn ses det, at fruerstuen lå i det stenhus, der fandtes i borgegårdens nordlige side.

Det forfaldne bryggers og køkken blev revet ned og i stedet for blev der lavet nye lokaler i det stenhus, der stod nordligst i borgegården, og som ellers var ubrugeligt. Her blev der opsat en dobbelt skorsten til køkken og bryggers.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Der er måske tale om den østligste del af nordfløjen, evt. om et fritliggende hus. På samme tid flyttedes et hus ind til Dalum, der havde stået i Østerlev. Der byggedes en ny ovn og en maltkølle, der blev anbragt uden for de andre huse af hensyn til faren for ildebrand. Disse og andre reparationer kostede 430 rdl.

Som et sidste eksempel på bygningsreparationer i Holger Rosenkrantz' tid kan nævnes, at Jesper kleinsmed fik 5½ mk. for hængsler og knægte til træ-vinduerne for kornloftet, for at sneen ikke skulle indfyge på kornet.[2])

Beboerne omkring hovedgården fik også lidt fordel af de store reparationer, idet tømmeret fra det gamle køkken og bryggers, der ikke kunne bruges til klosterets fornødenhed, blev solgt til de nærmestboende. Blandt køberne var Knud Hansen, Jens Madsen, Peder Rasmussen og Peder Skytte i Hjallese, samt sognepræsten hr. Poul i Dalum, der gav 7 mk. for 16 stk. tømmer.

Samme hr. Poul havde også sine svin på olden i klosterets skove. Regnskaberne 1619 oplyser, at han havde lov til at have 20 svin frit på olden i skovene. I samme forbindelse nævntes Hjallese Skov, hvor bymændene havde oldensvin gående. Det var dog ikke mange, der kunne få olden der. To bymænd havde i fællig 1 svin gående. Regnskaberne 1620 viser, at der i denne sæson var olden i Hesbjerg Skov til 250 svin, og de 20 af disse var sognepræstens.

Bøderegnskaberne fortæller, at Knud Hansen og Hans Hansen i Hjallese havde været i slagsmål med buddrengen fra Dalum, hvad der til sammen kostede 8 rdl.[3]) Det følgende år betalte Niels Pedersen i Dalum Mølle 2 rdl. for 1 hest, som han imod forbud udtog af fiskerhaven! medens Søren Knudsen i Hjallese måtte op med 12 rdl., fordi han belå en pige ved navn Anne Nielsdatter[4]).

Af andre enkeltheder fra disse års regnskaber, der føres af skriveren Hans Nielsen, kan nævnes, at Niels Koch i Odense fik 3½ rdl. for at føre 2 fanger til København.[5]) Den nævnte skriver var samtidig foged på Odensegård og blev 1635 borgmester i Odense. Han førte senere tilnavnet Chulenbrunn. Som skriver på Dalum har han af og til kastet et kærligt blik over til præstens datter, som blev hans kone. Det er ham, der rejste gravmindet over svigerfaderen Poul Olsen, sognepræsten i Dalum[6]). Hans tilknytning til gejstligheden fortsatte, idet hans datter Anne blev gift med Niels Bang, der blev Poul Olsens efterfølger som sognepræst i Dalum.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ellen Marsvin

Efter Holger Rosenkrantz fik Ellen Marsvin Dalum Kloster i forlening. I en årrække blev klosteret opholdssted for kongens børn med Kirsten Munk. Rigets fornemste mænd havde deres gang på Dalum. Biskoppen over Fyn aflagde hyppige besøg. Kirsten Munk og rhingreven var længe sammen derude. Travle håndværkere arbejdede år ud og år ind på at skabe de rette omgivelser for de kgl. børn og de mange personer, der fulgte med. Det samlende midtpunkt i dette – undertiden næsten hektiske – liv var den kongelige svigermoder fru Ellen Marsvin.

Hun fødtes 1. febr. 1572 på Landskrona Slot, hvor faderen, Jørgen Marsvin, var lensmand. Som ejer af Hollufgård fik han 1576 tilladelse til at nedrive Hjallese Kirke. Datteren blev kun 17 år gammel gift med den 52-årige Ludvig Munk til Nørlund, der senere blev ejer af Lundegård i Nr. Broby. Ægteskabet var aftalt mellem faderen og ægtemanden. Ellens ønsker har man ikke taget hensyn til. Hverken Jørgen Marsvin eller Ludvig Munk har fået noget godt eftermæle. De var begge repræsentanter for tidens brutale godsejermentalitet. I dette ægteskab fødtes Ellen Marsvins eneste barn, Kirsten Munk, 1598. Ludvig Munk selv døde 1602 på Lundegård. Efter nogle års enkestand giftede Ellen Marsvin sig 1607 med Knud Rud til Sandholt, lensmand på Odensegård. Han døde allerede 1611, og hun forblev enke resten af sit liv.

De to ægteskaber har næppe bragt hende større tilfredsstillelse. Godssamling blev hendes tilværelses egentlige mål. Datterens ægteskab med Christian IV – til venstre hånd – 1615 passede godt ind i moderens planer. Rygtet gik, at hun selv gerne havde taget den plads, der nu blev tildelt datteren.

Selv om hun muligvis har haft drømme, der gik i den retning, forstod hun at skrinlægge dem for at udnytte datterens stilling som rigets fornemste dame til at fremme egne planer om økonomisk storhed.

Som det var skik i tiden, opdrog bedstemoderen som regel børnebørnene i de første år. På Dalum tog fru Ellen sig af de mange børn, der fødtes i ægteskabet, og hun forvaltede deres midler med stor nidkærhed. Det vil her føre for vidt at skildre hendes godspolitik. Man har beregnet, at hun o. 1625 ejede ca. 7600 tdr. land. På Fyn havde hun bl. a. Lundegård, Ellensborg – nu Holckenhavn – som hun købte af Ulfeldt-slægten 1616, Kærstrup på Tåsinge med størsteparten af øens bøndergods samt Thurø. Til livgeding for datteren købte hun på kongens vegne Boller og Rosenvold i Jylland.

Efter datterens dramatiske skilsmisse fra kongen 1630 bevarede Ellen Marsvin i nogle år et tåleligt forhold til kongen. Hun sørgede også for til-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 38. Ellen Marsvin (1572–1649). Forlenet med Dalum Kloster 1620–28 og 1629–39.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fredsstillelse af den kvindekære konges behov, idet hun bragte ham i forbindelse med Vibeke Kruse, der var en af hendes egne piger. Fra 1635 tog hun klart parti for Kirsten Munk, støttet af svigersønnerne. Da hun endelig afstod Dalum 1639, tog hun ophold på Ellensborg, hvor hun bl. a. havde ladet bygge kapellet med de enestående træskærerarbejder. Hun døde på Ellensborg 11. nov. 1649 og ligger begravet i Nr. Broby Kirke, hvor de jordiske rester af hende og hendes to mænd findes i gravkælderen.

I den mundtlige overlevering bevaredes mindet om Ellen Marsvin og hendes slægt på Hollufgård længere end om nogen anden af personerne på Dalum. Helt ned til o. 1900 kunne gamle folk i Hjallese fortælle om fru Ellen.

Forleningsvilkår. Hun overtog Dalum Kloster 1620 fra 1. maj at regne. Lensbrevet lød på, at hun årligt skulle betale 1500 speciedalere til Christen Knudsen (Akeleye) som en art pension. Han havde 1616 afstået Skinnerup til kongen mod at få Odensegård på livstid. Da han alligevel afstod lenet, fik han den ovennævnte sum i årlig pension.

Hvad jordebogen måtte indbringe udover de 1500 dlr., fik Ellen Marsvin lov at beholde selv. Hun måtte endvidere beholde al avl, affødning og anden fordel, der kunne falde på ladegården. Hun fik selv tiendeparten af den uvisse indkomst og tjente riget med 8 geruste heste. Allerede juli måned s. å. ændredes vilkårene, idet hun nu overtog hele den uvisse indkomst mod betaling af 800 dlr. kurant. Hun måtte dog ikke tage højere stedsmål og sagefald af bønderne, end det var rimeligt – og sædvanlig i andre len. Der måtte årligt kun sælges 800 læs af skovene til bønderne til ildebrand og andet behov.[1])

Da Christen Knudsen under Wallenstein-krigen tog ophold i Lübeck uden kongens tilladelse, mistede han sin pension, og Ellen Marsvin fik nu tilladelse til selv at disponere over beløbet.

I hendes første forleningsperiode skete der ikke større ændringer i klosterets bøndergods. Et mindre mageskifte fandt sted 1624, da hun af lenets gods fik en gård i Ståby, og klosteret fik 1 gård i Ullerup i Skam Herred og 1 i Røjle i Vends Herred.[2])

Overdragelsen med tilhørende synsforretning skete 24. maj 1620 ved Markvord Bille til Hvidkilde og Jørgen Brahe til Hvedholm.

Til inventariet hører stadig de sølvting, der blev nævnt efter Anne Friis' død. Der var sået 3 læster rug 8½ td. Af byg var der på loftet 2 læster, 1½ pd. 9 skp. Af havre var der 1 læst, hvoraf der var sået 21 td. 2 skp. Nok af rug og mel på loftet 5 pd. 2½ skp.

Det øvrige inventar afveg ikke meget fra det, der er blevet nævnt i de forrige fortegnelser.

I lensmandens egen kælder var der 1 td. eddike og 6 tomme tønder.

I hans stue var der stadig et billede af Fr. I og nu 1 lang tavle med kgl. maj.'s og dronningens våben.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I fruens kammer en tavle med den engelske kongens kontrafej og våben. Desuden 1 liden tavle med fire kobberstik, udi malede grønne hylder. I fruens læsekammer var der rødt panel med forgyldte bogstaver skrevet omkring.

Endvidere omtales jomfruens læsekammer.

I lensmandens læsekammer 1 lille bogskab af fyr med fire rum indemuret i væggen. I saltkælderen var der ½ td. fårekød, hvori 5 kroppe, ½ gåsekrop, 13 fåresider, 9 stk. oksekød, 27 svinerygge, 26 fårerygge.

Kirkens inventar fra de sidste nonners tid nævnes atter uændret.

I ladegården var der en besætning på 2 køer, 3 søer, 10 ungsvin, 20 grise, 2 orner, 10 får.

I røgekammeret var der 21½ lispund 10½ bismermark flæsk, som var i 17 sider.

Om bygningerne siges, at de gennemgående er velholdte. Dog er det hus, som kgl. maj.'s sal er på, meget brøstfældigt. Det er ikke muligt med sikkerhed at afgøre, hvilken bygning, der er tale om. Den må ligge i borgegårdens nordre fløj. Muligvis den bygning, der støder op til den egentlige lensmandsbygning i vest. Den gamle brønd i borgegården er meget forfalden både på tømmer og tag. Det vil sige, at der over brønden har været et beskyttende tag – formodentlig formet som sadeltag.

Der omtales et hus på syv binding, som skriverstuen er udi, og porten går imellem borgegården og ladegården, er ellers ved magt med tag, skorsten, loft og anden tilbehøring. Der har altså været en bygning i østfløjen, der har været portbygning over for kirken.

I ladegården er ridestalden meget forfalden og skal tages ned. De øvrige bygninger i sydfløjen er ret gode, hvorimod den gamle kornlade mod vest står på støtter inden og uden og vil med det første nedtages.

Efter bygningssynet følger et skovsyn. Om skovene i Dalum Birk siges, at Hesbjerg Skov er indgærdet (af hensyn til oldensvinene), er delt i mange løkker, hvor der er blevet hugget til klosterets brændsel og bygningstømmer. Dalmoseskov er snart tynd, og der er pløjeland alle vegne mellem træerne. Digehaven er ved magt. Ravnebjerg Skov er snart ryddet. Øghaven er temmelig tynd skov.

I Vissenbjerg Birk findes der skov ved Bred og Kådekilde, men de er blevet stærkt forhuggede – hvad der er blevet omtalt i forrige besigtigelse – af den årsag, at klosterets bønder i Vends, Båg, Skovby og Skam Herreder har fået deres ildebrændsel og bygningstømmer herfra, fordi der ingen skov er til deres gårde.

Til sidst nævnes, at der i Holger Rosenkrantz' tid er blevet ført rigtig skovbog over, hvad der er blevet solgt, og synsmændene har spurgt skovfogederne ud med flid, og de har med ed bekræftet, at der i Rosenkrantz' tid ikke er solgt mere fra skovene, end der står i skovbøgerne, og de slutter med at udtale, at der ikke efter deres opfattelse er sket rovhugst i den omtalte periode.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Byggevirksomhed 1620–28. Fra at være et almindeligt len var Dalum nu blevet en art privat forlening i kongefamilien. Mens rentekammeret hidtil havde indskærpet lensmændene en vis tilbageholdenhed med hensyn til reparationer og nybygninger, så var der ingen restriktioner i 1620-rne. Som nævnt havde fru Ellen datterens børn på Dalum, og dette krævede selvfølgelig adskillige forbedringer. Kirsten Munk opholdt sig en del på moderens len, da kongen deltog i Trediveårskrigen, og endelig var kongen selv ofte på besøg, når han skulle over Fyn på en af sine mange rejser. Da Wallenstein havde besat Jylland efter kongens nederlag ved Lutter am Barrenberg, havde kongen gennem en længere periode 1627/28 fast ophold hos svigermoderen.

Det vil føre alt for vidt her i enkeltheder at gennemgå de mange oplysninger, der findes i lensregnskaberne om byggevirksomheden i denne periode. I stedet vil der fra de enkelte år blive nævnt særlig karakteristiske forhold med speciel hensyntagen til de ændringer, der sker af hensyn til den kongelige familie (et årstal for et regnskab henviser til det år, da regnskabet er afsluttet og beløbene er afrundede).

Der leveres 1621 varer for 404 dlr. (slette), tømmer, kalk, osv.

Det er vel betegnende for den påpasselige frue, at noget af det første, der blev bragt i orden, var låse og nøgler. Thomas kleinsmed i Odense kvitterede 27. maj 1620 for en dørlås og nøgle til svendekælderen. Og i den følgende tid forsynede han hele komplekset med låse og nøgler.

Også andre behov skulle tilfredsstilles. Laurids og Erik, tømrere fra Odense, lavede et skilderrum to steder ved fruerstuen og gjorde en hemmelighed sammested. Hemmeligheden er som bekendt datidens navn for toilettet.

Plankeværket mellem borgegården omtaltes i inventariet af 1620 som noget forfaldent. Det blev nu repareret af Jep murermester fra Odense. Af følgende regnskaber ses, at det har været en bindingsværksmur.

Flere gange nævnes Antonius staldmester og hans kammer. Det har ligget i bygningens østre fløj – vistnok i den halvdel der hørte til ladegården.

I Rosenkrantz' inventarium blev omtalt, at ridestalden var i slet forfatning. Det blev der rådet bod på nu, idet der byggedes en ny. F. eks. fik Hans Bang, brolægger i Odense, 6½ dlr. for at lægge gulvet med kampesten i den nye stald og for at lægge en stenbro udenfor.

Henrik Snedker i Assens fik 69½ dlr. for sit arbejde. Bl. a. lagde han loft over kong Frederiks sal. Det er uden tvivl bygningen, der lå et sted i nordfløjen, og som i det sidste inventarium benævntes som kgl. maj.'s sal. I hans regnskab figurerer også 2 vindueskarme til den nye borgerstue – 2 dlr.

Han gjorde også en vindeltrappe til fruerstuen og en dør derfor – 12 dlr. Egeloftet næst ved fruens smykkekammer blev lagt på ny – 3 dlr. Claus Dyr-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

borg i Odense figurerer også med en vindeltrappe op til fruens kammer formedelst 14 dlr.

Til Niels stenpikker i Odense blev der givet 5 sletmark for en rende, som han lagde med sten fra køkkenet igennem borgegården udi ladegården. Af senere regnskaber fremgår det, at der er tale om en rendesten til affaldsvandet fra køkkenet, der lå et sted i borgegårdens østre fløj. Hans glarmester i Odense fik 28 sk. pr. stk. af de 18 nye vinduer til kong Frederiks sal. Niels murermester i Vittinge fik 51 dlr. bl. a. for at lægge gulvet i kong Frederiks sal med astrag – en art gulvfliser. De 320 astrag samt 230 tagsten var blevet leveret af fogeden på Lundegård Peder Christensen for 5 sletdlr.

Dette års regnskab udviste som samlet udgiftspost til embedsfolkene – håndværkerne – 300 sletdlr. 24 sk. Der var dog et overskud på regnskabet på 295 sltdlr.

1622 er der indkøbt varer for 741 dlr. Blandt de mange leverandører til Dalum er også en Jørgen Mortensen fra Odense. Det er den tidligere skriver på klosteret.

Ellen Marsvins skriver de første år hedder Niels Hansen. Han leverer 1622 alle materialer til Laurits Jensen, tømrer i København, til opførelse af en ny kornlade på 54 bindinger. Tømrerarbejdet kostede 300 dlr. Både svend og mester var på egen kost. Murerarbejdet kostede 135 dlr. Der kom fire nye porte for kornladen, og de kostede 55 dlr.

Søren murermester i Odense fik 27½ sletdlr. for arbejde, han gjorde i fruerstuen og i ammestuen, i rustkammeret, i ridestalden og i beriderhuset. Det er første gang, der omtales en ammestue, og det er selvfølgelig Kirsten Munks spæde børn, der på denne måde kommer ind i billedet.

Anders Nielsen, maler i Odense, fik 2 dlr. for at male loftet i det nye fadebur, for at male et skab og bestryge en stue med gul og grøn farve.

Jørgen snedker i Nyrnberg fik betaling for at sætte sølv på to skabe, der stod i fruens kammer. Knud Lauritsen smed fik betaling for reparation af porten ved kirken og for 2 par bånd til jomfru Anne Catrines seng. Det er en af kongens børn, der omtales på den måde.

Udgifterne til håndværkerne dette år blev på 706½ dlr.

Af regnskaberne fra 1623 ses, at der blev leveret materialer fra Bremerholm til byggeriet på Dalum. Det drejede sig om 60 tylt saudeller (savede stk.) og 2700 lægtesøm. Anders Nielsen af Læsø leverer 400 lægter, Hans Svendsen i Sønder Vigen i Norge tømmer for 30 dlr., Jens Bang i Kerteminde leverer tømmer, Jens Mand i Assens 7000 tagsten, Peder murermester i Odense to tdr. svinehår til at skelne med.

Peder kleinsmed i Odense fik 3½ dlr. for en kobberfløj på en stang over klosteret. Om Ernst snedker siges: „Haffuer ieg udhugen 2 kronner offer thou

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

portte". Og Jost maler af Odense*) fik betaling for at bestryge tre kroner over porten, mens en anden maler fra Odense ved navn Jesper Pauelsen fik 1 dlr. for at male fløjstangen med rødt og kronen derpå at forgylde.

Der har ikke været nogen, der kunne tvivle om, at Dalum nu var ophøjet til en art kgl. residens.

Af andre enkeltheder fra dette år kan nævnes, at der blev rejst et plankeværk mellem den nye ridestald og kirken, og der blev lavet et hundehus ved ridestalddøren. I gæstestalden blev der lavet nye spiltove, dengang kgl. maj. var forventendes til klosteret.

Jesper tømmermand fik 48½ rdl. for at ophugge det nye hus mellem borgegården og staldgården på 25 bindinger. Til samme hus hørte en svale og en trappe op til loftet.

Han lavede en trærende under huset, som vandet fra borgegården kunne løbe igennem til ladegården, og der blev lagt en rende fra bryggerset til det nye hus. Af det foregående vil det forstås, at den nye bygning har ligget i gårdens østlige ende. Han huggede også tømmer til et fangetårn og til en ny smedie på 5 bindinger. Til samme smedie lavede han et træværk, som bælgen kunne hænge i. Endelig lavede han en porthammer til porten imellem vedhaven og borgegården.

Peder Jensen, murermester i Odense, fik 165 dlr. for bl. a. at mure et to loft højt hus østen i borgegården med to høje skorstene, den ene til bryggers, den anden til stegers. Disse lokaliteter var først og fremmest af hensyn til forplejningen af kongens og Kirsten Munks børn.

Han kalkede også skolemesterens kammer. Og en anden murermester fra Odense, Søren Thommesen, lavede et gulv i skolemesterens kammer, og han murede en hemmelighed derhos. Der blev i det hele lavet en overdådighed af hemmeligheder i denne tid.

Ernst snedker fra Odense lavede en bænk til en hemmelighed med to huller. Han havde også finere opgaver, idet han gjorde „threj nye fouer til at forvare sejerværket i". Sejerværket er et ur, og et for bruges som betegnelse for trærammer, kasser el. lign.

Han lavede også et hønsehus formedelst ½ mk., samt en ny egeport for borgegården. I skriverstuen lavede han en ny lukket seng med fire låger, og en luge i Antoni staldmesters kammer. I fadebursstuen lavede han en hylde til at sætte confect på.

Den før nævnte Jost maler fik betaling for at gøre to skabe grønne uden og inden, som to af de små jomfruer skal have.

---

*) Just de Vent, kontrafejer i Odense. Oplysning fra lektor Blomberg.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Anders Sørensen jyde fra Volderslev fik 11 dlr. for diverse brolægger-arbejde, blandt andet for en stenbro fra vedhaveporten og hen mod kirkelågen.

Efter dette må vedhaven have ligget nord for klosteret. Stenbroen til kirken kan kun have været til herskabet og ikke til staldkarlene.

I regnskaberne, der afsluttedes 1625, gives oplysninger, der viser, at den udvalgte prins - kongens søn med den afdøde dronning Anna Kathrine – der havde samme kaldenavn som faderen, hyppigt har opholdt sig på Dalum. I flere tilfælde nævnes „prinsens gemak". Jesper tømrer i Odense fik 6 sletmark for trappen op til prinsens gemak – der nævnes sammen med den „store sal". Disse lokaliteter har ligget i nordfløjen, og sandsynligvis er det nogle af de gamle bygninger, der har været brugt til prinsen. I samme regnskab fik Ernst snedker i Odense 2 sletdaler for at reparere det store kornloft over prinsens gemak. Det oplyses, at loftet var blevet lagt med vådt tømmer, der havde slået sig, og brædderne var ikke blevet sømmet fast, men slået sammen med lægter. Dette giver et lille fingerpeg om kvaliteten af det arbejde, der blev udført i disse år. Det skulle gå stærkt, og der var ikke den sædvanlige nøjeregnende kontrol som under de gamle lensmænd. Af stoffet fra Ellen Marsvins anden lensperiode vil det også fremgå, at meget af det, der blev lavet i disse år, hurtigt forfaldt og måtte repareres eller rives ned. Skriveren fra dette år er Stephen Sørensen, og noget tyder på, at han har udnyttet de gode konjunkturer til egen fordel.

Ernst snedker lavede også et bøssefor – hylster – til prinsen: „for it bøesse foedt at gøre og tilsammen slå, som førstelig nåde prinsens bøsse og tøj blev indpakket i, da hans førstelige nåde drog i jagt til Jylland". Kvitteringen er dateret 17. okt. 1624. Der blev brugt 6 deller og 50 loftesøm til formålet.

Murermesteren i Odense Søren Thommesen fik i foråret 1625 2½ dlr. for at oplægge tagsten på kornladen, koladen, stalden og vognhuset „som der aff gudts weyer och storm war affblest".

Jesper tømmermand lavede et skillerum i lensmandsstuen, som kgl. maj.'s børn brugte til ophold.

Jørgen snedker fra Nyrnberg havde stadig det lidt finere arbejde. Han lavede en bænk i fruerstuen, et skab i den underste fruerstue, en vindueskarm i Hans Christensens kammer og et suare bord (bord med drejede ben) til samme kammer. Han gjorde fire rum i et skrin for fruen og skar fire huller på låget, gjorde tre rammer til kontrafejer på fruerstuen.

Nu var de store udgifter overstået, og dette år blev der kun udgivet 35 dlr. til arbejdsløn, og regnskabet kunne vise et overskud på 508 rdl.

Regnskaberne fra 1626 viser atter store udgifter. Af murernes regninger ses, at der er blevet lavet en del om på rumfordelingen. Der havde hidtil været

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

en skillevæg mellem fruerstuen og embedsmandsstuen – lensmandsstuen –, den blev nu revet ned, og de forskellige håndværkere arbejdede på at gøre lokalerne i stand igen. Dette har formentlig noget at gøre med Kirsten Munks ophold på Dalum i disse år, da kongen var i Tyskland under første face af hans deltagelse i Trediveårskrigen. Disse rum har været i vestfløjen. Der laves samtidig nye lokaler til børnene. Det siges ikke klart, hvor de har været, men af sammenhængen kan forstås, at det har været i en af nordfløjens bygninger – og formodentlig en, der stødte op til vestfløjen.

Der blev til dette formål lavet 2 nye skorstensskøder, som blev opmuret på salen og sengekammeret, som kgl. maj.'s børn skulle holde hus i, og der kom nye skillerum over samme sengekammer og sal. Ligeledes blev der muret et nyt skorstensskød under salen i det nye køkken, som skulle koges i for de kgl. børn, og der blev muret en bænk at sætte og koge med potter på, og der blev hugget hul i muren til en ny rendesten. (Skød betyder her et åbent ildsted i en skorsten).

Skolen til børnene blev gjort større, der blev lavet skillerum og hylder, der blev høvlet på begge sider. Til jomfru Karens kammer blev der også lavet et lille skillerum. Jesper Clemendsen, tømrer i Odense, fik 6 mk. for at lave tre skillerum imellem den store sal, hvor kongens børn skulle huses, og deres sengekammer med forstuen, som var tilsammen 8 bindinger.

Peiter Hansen, pottemager i Odense, fik 15 sletdlr. for at opsætte kakkelovne i børnenes kammer, på fruerstuen og i jomfru Karens kammer, heri iberegnet de nye potter, der er medgået hertil.

Den fine snedker fra Nyrnberg lavede et foder (futteral) til en liden væv til fru Kirsten.

Kleinsmed Knud Jørgensen fra Odense satte låse for børnenes hemmelighed, og leverede en ny nøgle til en lås for skolemesterens hemmelighed.

Noget nyt er indretningen af en ny vandkunst. Det vil her sige, at der blev lagt rindende vand ind til borgegården gennem lange trærender.

Bl. a. oplyses, at der fra Haderslevhus er sendt 92 egerender til vandkunsten på klosteret. Arbejdet blev udført af Henrik Møller, rendemester udi Haderslev, der arbejdede selvanden i 25 dage for i alt 18½ dlr. 1 mk. Det fremgår af hans kvittering (nr. 21 d. 21. okt. 1625), at der har været vandrender i forvejen, og at der er lavet en dæmning til opstemning af vandet.

Af et tingsvidne 26/9–1623 fremgår, at præsten havde fået nogle af sine marker ødelagt, da dæmningen og vandrenderne skulle laves.

Udgifterne dette år blev på 448 kurantdalere og 672 sletdlr. Hertil de sædvanlige betalinger på 1500 hele dalere til Christen Knudsen.

Til sidst tilføjes, at der i sidste års regnskab ikke er medtaget forskellige

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udgifter til afkortning af den årsag, at skriveren, som lod arbejdet udfærdige, er til „Bergevercket i Norge opkommen".

Bag denne noget lakoniske oplysning skjulte sig det lidt sørgelige forhold, at skriveren Stephen Sørensen havde haft uorden i regnskaberne.

I regnskabet, det sluttede 1627, kunne den nye skriver Dines Jensen forklare rentekammeret, at den uoverensstemmelse, der var i regnskaberne fra årene 1626 og 1627 angående beholdningen af tømmer og tagsten, skyldtes, at Stephen Sørensen skulle have brugt tømmeret til klosterets behov, men han havde ikke indført det i lensregnskabet, men i Ellen Marsvins eget regnskab over Dalum Kloster, hvilket regnskab nu ikke længere var til at finde.

Det drejede sig kun om ganske små poster, men man får en lille anelse om, at den kloge Ellen Marsvin har benyttet sig af situationen. At det så kom til at gå ud over skriveren, var vel ganske naturligt i de dage.

Dines Jensen, der samtidig var foged på Ellensborg, blev i de følgende år øverste leder af klosterets regnskab, men der var en skriver i hvert fald o. 1628 på Dalum ved navn Harder Sørensen.

Den fynske biskop Hans Mikkelsen, der kom meget på Dalum i disse år, siger i sin dagbog under 3. marts 1626, at Harderus, præfekt i Dalum, spiste frokost hos ham.

Kongens deltagelse i Trediveårskrigen blev ikke den ventede succes. Ved Lutter am Barenberg led de danske hære et stort nederlag d. 15.–17. aug. 1626. Man skulle tro, at der under disse omstændigheder var sket en reduktion i udgifterne på Dalum. Der er ikke meget, der tyder på noget i den retning. Den udvalgte prins stod formelt for rigets styrelse, mens kongen var i Tyskland, og han var just ikke kendt for sin sparsommelighed. Situationen blev heller ikke for alvor faretruende før 1627, da Wallensteins tropper besatte Jylland.

Af regnskaberne 1627 oplyses, at der nu er kommet en ny person på Dalum ved navn Melchior, en organist, der skulle oplære de kgl. børn i musikken. Murermester Søren Thommesen havde nogle reparationer på hans kammer. Den 26. april 1627 kvitterede Melchior organist (kvit. nr. 10) for betaling for strenge og klavernøgler til clavicordet, der blev brugt til kgl. maj.'s børn. Beløbet var på 2½ mk. 6 sk.[3]).

Rentemester Ove Høg havde d. 16. febr. 1627 fået besked på, at der skulle sendes strenge til brug på symfoniet – klaveret –, og der skulle også sendes en luthenist og Jørgen Behm (el. Dehm), som synger, og den bedste dreng blandt discantisterne til Odense, hvor de skulle tage vare på børnene. Drengen skulle bespises på klosteret.

Det var en af Chr. IV's store interesser, der her kom til orde. Han gjorde meget ud af musiklivet, og han sørgede for, at børnene fik en alsidig uddan-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nelse i musik. Der blev lagt mest vægt på klaveret, men også andre instrumenter dyrkedes. Leonora Christine, der levede de første år af sit liv på Dalum, fortæller i sin selvbiografi, at hun fordrev de første år af sit ægteskab med forskelligartet legemlig idræt, med at tegne og med at spille på viole de gambe (art violoncel), på guitar og på fløjte.[4]) Hun har imidlertid næppe lært det af organisten Melchior. Hun kom til Dalum kort tid efter sin fødsel 1621 og oplyser selv, at hun var på Dalum, indtil hun blev fire år. Sandsynligvis har hun været der lidt længere – til o. 1627, men organisten Melchior kom først 1626, så hun har ikke kunnet nyde godt af hans undervisning ret længe.

Derimod har hun vel fået den første skoleundervisning af den ofte omtalte skolemester, der var magister Enevold Nielsen Randulf. Han var huslærer på Dalum 1623–27, hvorefter han blev sognepræst ved domkirken i Roskilde.[5]) Biskoppen over Fyn Hans Mikkelsen hørte ham prædike i Dalum Kirke d. 22. marts 1627.

En enkelt oplysning i dette års regnskab fortæller, at Ellen Marsvin havde lånt Christian Ulrik Gyldenløve til Kølstrup 30 rdl. Pengene blev betalt tilbage af rentekammeret. Denne Gyldenløve var en af Christian IV's uægte børn med Kirsten Madsdatter. Han var på dette tidspunkt 16 år gammel. Benævnelsen „til Kølstrup" viser, at kongen har tiltænkt ham gården Skinnerup, der siden blev overdraget Ulrik Chr. Gyldenløve, Christian IV's søn med Vibeke Kruse.

Det sidste regnskab i Ellen Marsvins første forleningsperiode har af nybygninger kun et hus i borgegården på fem bindinger og to loft højt. Kongen opholdt sig en del på Dalum i efteråret 1627 og foråret 1628, da Wallensteins tropper havde besat Jylland. Af enkelte poster i lensregnskaberne kan kongens tilstedeværelse spores. Murermesteren Søren Thommesen i Odense murede en kælderhals ned til kgl. majestæts vinkælder. Af et brev til borgmesteren i Kerteminde af 6. nov. 1627 får vi at vide, at kongen har erfaret, at der for Kerteminde ligger et hollandsk skib med fransk vin ombord. Dersom vinen er tjenlig, skal han afkøbe skipperen en pibe af samme vin til kongens hofholdning og afkorte betalingen i den told, skipperen skal give. Vinen skal føres med kongens vintapper på en borgervogn fra Kerteminde til Dalum.[6])

Jacob Christensen, murermester i Odense, fik betaling for to små ovne, et gulv og en badstue på Dalum (Kvit. nr. 19, 24. april 1628). Samme murermester fik skattefrihed, så længe han arbejdede for kongen på Dalum.

Knud Jørgensen, kleinsmed i Odense, fik 21½ sltdlr. for bl. a. ti skruer til grev Frederiks ligkiste, og for låse og hængsler til kongens karnapdør og for en nøgle til en sølvkammerdør og for lås til kongens badstue.

Blandt de mange andre udgiftsposter til grev Frederik Christians begravelse skal her kun nævnes en enkelt: 24. April 1628 kvitterede (nr. 35) Barbara

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

s. Willum Luckasen, borgerske i Odense „for huis specerie som til kgl. maj.'s behov efter velb. fru Ellen Marsvins befaling købt ehr, der højbårne grev Frederik Christian var ved døden afgangen" for 128 dlr. 2 sk.

I fortegnelsen over varer nævnes, at Dines Jensen har udtaget varerne fra 4. aug. til 22. aug. 1627.

4. aug. udtaget:					
4 kander rhinskvin à 2½ mk.	2	dlr.	2	mk.	
9. august udtaget:					
3½ kande rhinskvin à 2½ mk.	2	„			12 sk.
2 pd. rosiner à 10 sk.			1	„	4 „
1 pd. corinter					12 „
2 pd. mandler à 1½ mk.			3	„	
2 pd. risengryn à 10 sk.			1	„	4 „
4 pd. Canarie sucker à 2½ mk.	2		2	„	
2 lodt muschateblommer à 12 sk.			1	„	8 „
½ pd. ingefær			1	„	
½ pd. peber			1	„	12 „
½ pd. annis			1	„	12 „
½ pd. spiskommen			1	„	
4 lemoner à 3 sk.					12 „
10. aug.					
4 pd. svesker à 8 sk.			2	„	
1 pd. hvid stivelse					10 „
½ pd. peber			1	„	12 „
2¼ pd. lisbons olie à 1½ mk.			3	„	6 „
3½ kande rhinskvin à 2½ mk.	2				12 „
47 alen ulden lampfor à 20 sk.	14		2		2 „
½ lod sort sysilke					14 „
(lampfor = sort flor el. silke)					
o. s. v.					

Kongens ophold på Dalum og sønnens begravelse bragte dette års regnskab op på 2236 sletdlr. i udgift.

Gennem de ovennævnte regnskaber er der givet flere henvisninger til kongens private forhold og især til udgifter, der omtaler kongens børn med Kirsten Munk. Selv om de begivenheder, der her er skitserede, er kendte af alle, der har lidt føling med dansk historie, må det alligevel være berettiget at nævne de vigtigste begivenheder, der har tilknytning til Dalum.

Kongefamilien på Dalum. Som nævnt var Kirsten Munk 1615 blevet viet til kongens venstre hånd. Forbindelsen holdt til 1630, da hendes forhold til Rhingreven fik kongen til at forskyde hende. Der fødtes 12 børn i ægteskabet, hvoraf de to var dødfødte. Anne Kathrine f. 1618, Sophie Elisabeth f. 1619, Leonora Christine f. 1621, Valdemar Christian f. 1622, Elisabeth Augusta f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1623, Frederik Christian f. 1625 – † på Dalum 1627, tvillingerne Christiane og Hedvig f. 1626, Marie Kathrine f. 1628 – † 1628 og Dorthea Elisabeth f. 1. sept. 1629. Sidstnævnte er gået over i historien med benævnelsen „den kasserede frøken", da kongen benægtede at være hendes fader.

De fleste af børnene blev opdraget af mormoderen på Dalum. Kun Marie Kathrine nåede ikke at komme til bedstemoderen. Leonora Christine kom til Dalum umiddelbart efter barselgildet på Frederiksborg d. 19. aug. 1621. Hun var da 6–7 uger gammel. Formodentlig var Anne Kathrine på Dalum i forvejen, og de følgende børn kom næsten alle kort efter barnedåben. Da Anne Kathrine var fyldt 5 år, omtales både en hovmesterinde og en skolemester. Den første skolemester fik sin afsked efter spektakler med hovmesterinden, og den førnævnte Enevold Randulf blev børnenes lærer 1623. Den nævnte hovmesterinde „den tyske frue" var en vanskelig dame, der pådrog sig kongens uvilje ved at komme i klammeri med Enevold Randulf, og hun fik sin afsked 1625. Endelig ansattes i 1626 organisten Melchior Schildt.

Børnenes ophold på Dalum medførte naturligvis, at kongen på sine mange rejser gennem Fyn som regel besøgte Dalum. Disse første år af Ellen Marsvins lenstid afspejler på en smuk måde nogle af de lykkeligste år i Chr. IV's regeringstid. Vendepunktet kom med hans deltagelse i religionskrigene i Tyskland 1625–29. Nederlaget svækkede Danmarks stilling udadtil, og de faldende landbrugspriser i forbindelse med kongens ødsle finanspolitik skabte store vanskeligheder indadtil. Hertil kom kongens brud med Kirsten Munk og de deraf følgende sindsoprivende begivenheder, der bragte det lykkelige liv på Dalum Kloster til en brat ende.[7])

Lamme Heine. Kongen havde begyndt krigen mod rigsrådets ønske. Nederlaget ved Lutter am Barenberg, aug. 1626 svækkede kongens position i forhold til rigsrådet. Hans søn af første ægteskab, den udvalgte prins Christian var regent i kongens fravær. Han var helt igennem en uheldig karakter, ødsel, fordrukken, viljeløs og kvindekær. Hans optræden affødte stærk kritik, og specielt vakte hans forhold til Anna Lykke stor uvilje. Kongen måtte gribe ind og ville – hvad der stemmer godt med hans mentalitet – ramme hende og lade sønnen være den forførte. Hun blev holdt indespærret 1626–28, men slægtninges og andres protester bragte hende atter i frihed. Men der skulle findes en syndebuk. Tiden var behersket af en stærk overtro. Religionskampene og den herskende rettroenhed skærpede jagten på kættere og hekse. Chr. IV selv var også på dette punkt et barn af sin egen tid. I tilfældet Anna Lykke fandt man også frem til en troldkvinde ved navn Lamme Heine, der blev angivet af Jens boldmester – en holstener i Anna Lykkes tjeneste – hvis navn på en ubehagelig måde er knyttet også til Kirsten Munk. Lamme Heine blev ankla-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 39. Kirsten Munk Ludvigsdatter (1598–1658) med børnene – fra venstre til højre: Valdemar Christian (1622–56), Anne Kathrine (1618–33), Sophie Elisabeth (1619–57) og Leonora Christine (1621–98).

get for at have brugt trolddomskunster på den udvalgte prins, bestukket dertil af Anna Lykke, der ville vække prinsens elskov. Endvidere havde hun fået et stykke af en skosål og en tot hår, der skulle anvendes til at ombringe Chr. IV. Lamme Heine blev ført til Odense, og der blev holdt forhør over hende på skriverstuen i Dalum d. 31. Jan. 1627. Rigsrådet, biskoppen over Fyn m. fl. blev inddraget i sagen. På Fynbo Landsting blev Lamme Heine frikendt med det resultat, at landsdommeren Torben Gabrielsen blev afskediget af kongen. Senere lykkedes det for Chr. IV at få Lamme Heine dømt og henrettet. Desværre hjalp dette ikke på den udvalgte prins.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Denne modbydelige episode blev på en måde forløber for de højdramatiske hændelser, der førte til Kirsten Munks forvisning til Boller og Rosenvold. Dalum var fra slutningen af sept. 1627 og til foråret 1628 et slags hovedkvarter og regeringscentrum. Dette ses bl. a. af det forhold, at udgifterne til den kgl. husholdning findes i lensregnskaberne fra Dalum for den nævnte periode. Ellen Marsvin selv forlod ved denne tid Dalum og begav sig til København med de 5 af børnene – deriblandt Leonora Christine – så de ikke skulle plages af det urolige leben på klosteret. Det er sandsynligt, at Kirsten Munk har været ret interesseret i at få moderen og børnene væk, så hun lettere kunne pleje forbindelsen med Rhingreven.

Rhingreven. Hans rigtige navn var Otto Ludvig. Han var af fornem slægt med store besiddelser i Phalz og Lothringen og skrev sig greve af Salm. 1626, da han var o. 29 år gammel, tog han tjeneste hos Chr. IV som oberst for et hvervet rytterregiment. Kirsten Munk, der en overgang var hos kongen i Nordtyskland, fattede hurtigt interesse for den attraktive officer, hvis alder svarede bedre til hendes end kongens. Et egentligt forhold mellem de to tog først sin begyndelse på Dalum i efteråret 1627, da han fulgte med hæren til Fyn. Han var i denne tid hyppigt på Dalum og fulgte med Kirsten Munk til København ved juletid og var atter i enkelte perioder sammen med hende på Dalum i foråret 1628. Den kasserede frøken Dorthea Elisabeth skulle være en frugt af denne forbindelse.

Kirstens og Rhingrevens „romantiske" forbindelse kan aflæses af noget så prosaisk som de kornregnskaber, der blev ført af foder-marskalken Peter Madsen. Den 28. sept. 1627 udmålte han nok 6 skp. havre til kgl. maj.'s vognheste og fru Kirstens, da de kom fra Middelfart. D. 23. nov. og de følgende dage udmåltes der også korn til Rhingrevens 6 vognheste. Også i febr. og marts 1628 omtales korntilmålinger til fru Kirstens og Rhingrevens heste på Dalum.

Da kongen efter bruddet med Kirsten Munk gang på gang undersøgte disse forhold, kom der ved forhørene alle mulige sladderhistorier frem. Ved en bestemt lejlighed skulle Kirsten på Dalum sammen med sine piger og folk have ladet bære Rhingreven af hendes kammer og til hans kammer over pladsen og selv båret lyset og hjulpet ham i seng.[8]) Hun var noget temperamentsfuld. Det fortaltes, at hun i raseri havde taget kongens kontrafej ud af guldet, som det var fattet udi, og siden også prinsens kontrafej og slængt dem begge hen ad gulvet.[9])

Da kongen 1641 lavede et udkast til en fremstilling af Kirsten Munks forseelser og til en anklage mod Ellen Marsvin for at have dækket over datteren, fortæller han, at da Kirsten havde født ham 9 smukke børn, lod hun sig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af djævelen forføre i et løsagtigt levned, som fru Ellen og andre var bekendte med – hvorledes det gik for sig på Dalum og andre steder. Kongen fremdrager en bestemt begivenhed, da Jens boldmester kom til Dalum med et brev fra Rhingreven, der på det tidspunkt var i Tyskland. Jens kom til porten tidligt om morgenen, da fru Kirsten og moderen endnu lå i deres senge. Da Kirsten af en af pigerne fik besked om brevet, blev hun så glad, at hun slog hænderne sammen. Da fru Ellen fra sin seng spurgte, hvorfor hun var så glad, så svarede Kirsten, at det var, fordi tyrken ville komme kongen til hjælp imod kejseren. Så begav fru Ellen sig op af sengen og tog datteren ved hånden, og de gjorde en vending eller to sammen. Jens boldmester fik en forgyldt kande for sin ulejlighed.

Kongen hævdede, at moderen vidste god besked med, at Kirsten var løbet ind til Rhingreven i sin natkjortel. Alle folkene på Dalum vidste god besked om forholdet: de så, hvorledes Rhingrevens dreng kom løbende ud fra Rhingrevens kammer, med bukserne på hovedet, når Kirsten kom ind til ham.[10])

Chr. IV dømte andre efter en hårdere målestok, end han dømte sig selv. De citerede eksempler røber, hvor dybt hans mandfolkeære var blevet krænket. Selv nægtede han sig ikke noget i omgang med kvinder.

Dalums storhedstid endte i en uhyggelig tragedie, der satte sig dybe spor i dansk historie.

Kongens svigersøn.

Frants Rantzau. Ellen Marsvin opgav Dalum Kloster Len 1628–29, da hun blev afløst af Frants Rantzau, statholder i København. Han var på det tidspunkt kun 24 år gammel. Hans tidlige udnævnelse var et led i kongens politik i disse år, da han forsøgte at placere sine slægtninge og gode venner i rigsrådet og på andre ledende poster, for på den måde at tvinge oppositionen tilbage. Frants Rantzau, der som page hos den udvalgte prins havde haft snæver kontakt med kongehuset, protegeredes af kongen, der allerede 1627 havde gjort ham til rigsrådsmedlem og statholder i København. Samme år var han blevet trolovet med Kirsten Munks ældste datter Anne Kathrine, der kun var 9 år gammel. Han blev således den første af „svigersønnerne", der skulle støtte kongen. 1632 nåede han rigets højeste post som rigshovmester. Han var i mange henseender af en mere tiltalende karakter end kongens øvrige svigersønner. Hans karriere fik en brat afslutning, idet han d. 5. nov. 1632 druknede i slottets voldgrav efter et gilde hos kongen på Rosenborg.

De nærmere omstændigheder ved hans overtagelse af Dalum er ikke ganske klart oplyste. Kongen beskyldte senere Kirsten Munk for at være den, der havde fået moderen fra lenet. Det er sandsynligt, at Ellen Marsvin gerne har

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

overgivet lenet til datterens første svigersøn for på denne måde yderligere at befæste familiens stilling. Kongen anførte som begrundelse, at der ikke var andre ledige len til statholderen, og at denne bedst kunne komme overens med Ellen Marsvin om rug-sæden, som var blevet sået til klosteret.[11])

Hans forlening begyndte d. 1. maj 1628. Han skulle have lenet på samme vilkår som Ellen Marsvin havde haft det. Erik Urne og Henning Valkendorf skulle overlevere lenet og foretage den sædvanlige synsforretning, men der findes ikke noget inventarium eller jordebog fra overtagelsen. Da Ellen Marsvin endelig opgav Dalum 1639, blev der rejst kritik på grund af det manglende bygningssyn 1628, men kritikken blev afvist med det svar, at hun havde forbedret bygningerne. I den korte periode Frants Rantzau havde lenet, skete der ikke meget af interesse for Dalums lokalhistorie. Et enkelt træk fortjener dog nærmere omtale. Chr. IV havde oprettet et organiseret postvæsen, og til det formål skulle der på de vigtige trafikknudepunkter underholdes postheste og mandskab. De fynske lensmænd fik 1629 nærmere instruks om deres forpligtelser på dette punkt. Dalum skulle underholde 20 heste og 3 personer. Denne poststation i Dalum var et vigtigt led i forbindelsen fra Nyborg til Assens. Vejen til hertugdømmerne gik som regel over Assens, og Dalums beliggenhed nær ved Assens-vejen forklarer poststationens placering her.

Ellen Marsvin atter i Dalum. Ellen Marsvin overtog atter lenet fra 1. maj 1629[12]). Hun skulle svare en årlig afgift på 800 kurante dlr. og tjene med de sædvanlige 8 geruste heste. Selv om Ellen Marsvin i de følgende år kom i en vanskelig position i forhold til kongen, beholdt hun dog lenet til 1639. Fra 1638 dog kun som administrator for grev Valdemar Christian til Slesvig, kongens søn med Kirsten Munk. Indkomsten af lenet skulle fra 1638 betales til Corfitz Ulfeldt, der nu var rigets ledende mand, og han skulle igen afregne i rentekammeret og anvende, hvad der blev til overs, til grevens bedste.[13]) Valdemar Christians forlening skete formelt 1. maj 1639 på samme vilkår, som Ellen Marsvin havde haft den. Greven selv overtog aldrig den daglige styrelse af lenet, men Steen Bille til Kærsgård fik overdraget forvaltningen.[14]) Der var stadig vanskeligheder med Ellen Marsvins afregning. Så sent som i dec. 1639 havde hun ikke afregnet, og hun fik en kraftig opfordring til at levere lenet fra sig. Hun undskyldte sig med, at hun ikke havde fået besked i rette tid, men kongen svarede, at hun så kunne rejse anklage mod dem, der havde været forsømmelige med at udføre kongens befaling.[15]) Den endelige afregning skete først 1641. Ellen Marsvin havde klaget over, at hun endnu ikke havde fået kvittering. Rentemesteren motiverede dette med det manglende bygningssyn fra 1628, men nu blev der givet ordre fra kongen om at bringe sagen ud af verden[16]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Takket være lensregnskaberne og andre kilder har vi kunnet følge Ellen Marsvin og hendes familie på Dalum Kloster. Desværre svigter regnskaberne i hendes periode næsten totalt m. h. t. bøndernes daglige tilværelse. Mens de tidligere lensmænd skulle svare en bestemt andel af de uvisse indtægter, havde hun lenet som rent afgiftslen, så der ikke blev ført regnskaber til brug for rentekammeret, der kunne give oplysninger om indfæste, sagefald, skovhugst, oldensvin m. m. I hovedtræk kan der alligevel gives et billede af bøndernes forhold, og som sædvanlig fortæller mageskifter og jordebøger om ændringer i lenets godsbesiddelser.

Indenfor Dalum Birk skete der ingen ændringer i Ellen Marsvins tid, og udenfor birket var der kun få mageskifter. Det første fandt som nævnt sted 1624, da Ellen Marsvin fik en gård og et bol i Ståby fra Dalum, men til gengæld blev der til Dalum Len overdraget en gård i Ullerup i Skovby Herred, og en gård i Røjle i Vends Herred med skov til 18 svins olden. De to ejendomme på Hindsholm er muligvis afhændet 1631 til Tyge Brahe til Matrup[17]). Den største overtagelse skete 1632, da Volderslev Hovedgård og 7 gårde og 12 gadehuse i Volderslev By samt Ellegård i Pårup Sogn med skov til 370 svins olden og en gård i Kærby i Fraugde kom under Dalum.[18])

Bøndernes levevilkår. For den danske bonde var Chr. IV's regeringstid ret byrdefuld, da der blev stillet store krav til bøndernes arbejdsindsats. Kronbønderne tyngedes især af kongens omfattende byggevirksomhed. Krigene og den almindelige finansielle svækkelse fra omkring 1625 betød ekstraskatter og anden tynge. For bønderne omkring Dalum var det ikke nogen fordel, at kongen brugte lenet som en art familieforsørgelse. Hans interesse for tekstilfabrikationen gav sig udslag i, at bønderne i lenene skulle spinde hør og hamp. Råmaterialerne skulle hentes af lensmændene i de nærmeste byer og så fordeles til lenets bønder i en afstand af 3 mil. For Dalum drejer det sig 1621 om 5 lispund hamp og 10 lispund hør[19]). Byggeriet på Frederiksborg krævede mange arbejdere, og selv fra Dalum skulle der stille 2 pligtskarle i 1622. De skulle være unge og stærke, dog ikke nogle, der tidligere havde været udskrevne[20]).

Men Ellen Marsvin skulle også have noget ud af hovedgårdens drift. Dette ses af en besked 1623 gående ud på, at bønderne under lenet efter nærmere ordre fra Ellen Marsvin skulle hente møg og gødning i Odense og aflægge det på Dalum Klosters marker, hvor det blev befalet dem[21]).

Den iderige konge fandt samme år ud af, at det var bedre for bønderne, som havde den tyngende pligtkørsel for kongen og hans folk, at de i stedet for betalte en afgift. Det begrundedes med, at de således kunne få bedre tid

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til deres avling. Ideen var i og for sig rigtig nok, men bønderne havde erfaring for, at naturalie- og lign. ydelser, der var blevet afløste af en pengeydelse, havde tendens til at dukke op igen. Ellen Marsvin samlede lenets bønder for at spørge dem, om de ville betale de foreslåede afløsningspenge. Men de havde alle svaret, at de underdanigst ville begære højtbemeldte kgl. maj. nådigst for guds skyld ville bevilge dem, at de måtte gøre „Deris Egter med heste og vogne som thiill Diss scheed ehr" [22]).

En fortegnelse fra 1624 oplyser, at der under Dalum Kloster var 140 bøndergårde og 16 gadehuse, der var forpligtede til at drive avlen i lenet [23]). Der var 20 fæstere i Hjallese, 10 karle og 7 drenge (skattemandtal fra Odensegård Len 1624). Allerede dette år mærkede man, at det trak op til krig, idet kongen med begrundelse i kristendommens sælsomme tilstand og forskellige uformodede underretninger var blevet bevæget til endnu et stykke tid at beholde de hvervede soldater og indlægge dem hos de mest formuende af bønderne, hvor de skulle nøjes med den ordinære spise, som bønderne brugte til sig selv og deres folk. Dalum skulle underholde 10 mand ligesom St. Knud og Rugård Len [24]). På et enkelt punkt havde bønderne under Dalum været forskånede, idet det var St. Knuds Klosters bønder, der skulle hjælpe, når der skulle fiskes til Dalum Kloster. Men 1628 blev dette pålagt Dalums bønder, dog med den undtagelse, at hvis fiskeren tog til St. Hans Klosters sø, skulle bønderne under St. Knuds Kloster hjælpe ham [25]).

Chr. IV gjorde sig store anstrengelser for at fremstille salpeter i Danmark. I skrivelserne til lensmændene er der talrige udtalelser om dette emne. Da der omkring 1632 byggedes en ny salpeterlade i Odensegård Len, skulle kronbønderne bidrage på forskellig måde. Bl. a. skulle bønderne under Dalum levere 60 læs elletræ [26]). Som nævnt ovenfor havde kongen købt Skinnerup, hvor han lod opføre en ny hovedbygning og lod markerne indhegne med stengærder. Også til dette arbejde skulle bønderne under Dalum medvirke.[27]) De nævnte eksempler taler for sig selv. Kongen og Ellen Marsvin har næppe været særligt afholdte af kronbønderne. I slutningen af Ellen Marsvins lenstid viser der sig tegn på en begyndende nedgang for bønderne. Rigets almindelige økonomiske tilbagegang viste sig for Dalum Kloster Len med flere ubesatte gårde i 1630-rnes slutning. Fra Hjallese er der dog ikke mange af den slags foreteelser. Bønderne her var ugedagstjenere til hovedgården og var således almindeligvis fritaget for skatter. Hvis de skulle betale ekstraskatter, slap de billigere end de fæstebønder, der ikke havde forpligtelser til 1 ugentlig hovdag. Dog oplyser skattemandtallene fra 1635, at der er en ubesat gård i Hjallese, som Hans Andersen sidst boede på, så den ikke kan svare skat eller landgilde til kongen (Tingsvidne herom 8. juli 1636). Andre steder i birket spores betydeligt større vanskeligheder. F. eks. var der i Bellinge i 1646 5

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ødegårde. Endvidere var der 1, der vanskeligt kunne klare dette års bådsmandsskatter.

Til sidst skal nævnes kongens interesse for dyrkningen af humle og plantningen af piletræer. I lensregnskaberne 1636 oplyses, at der fredag d. 3. juli 1635 udstedtes et tingsvidne på Dalum Birketing ved birkefogeden Rasmus Rasmussen i Stærmose for i henhold til kgl. ordre af 12. jan. at se og forfare hos Dalum Klosters tjenere, om de efter kgl. maj.'s forordning havde ved magt holdt humlekuler og podet pile som det sig burde (humlekuler er fordybninger i jorden, hvori humlerødderne blev nedlagt). Der nævnes så, hvilke mænd, der havde været hos bønderne for at se, hvordan det stod til. I Bellinge var det ikke så godt, idet Hans Laursen, Villads Madsen, Jørgen Christensen, Morten Jørgensen, Hans Jørgensen og Rasmus Hansen ikke havde holdt deres humlekuler og pilepodninger ved magt. Fredag d. 29. jan. 1636 mødte de forsømmelige på birketinget for at forklare sig, og de undskyldte sig med, at deres jord ikke egnede sig til den slags planter – de havde prøvet at plante, men det plantede var gået ud igen. Mere ses der ikke om denne sag.

Af lensregnskaberne fra 1640 ses, at Jørgen Jensen i Hjallese fik 1 rdl. 4 sk. for at omlægge 2 humlehaver ved Dalum med nye humlekuler. Blandt landgildeafgifterne var der 1000 humlestænger til klosteret, og der siges, at det er til humlehavernes fornødenhed.

Den nye øksnelade. Ellen Marsvin fik d. 11. aug. 1629 tilladelse til at genopføre øksneladen, der var faldet ned. Af Dines Jensens regnskaber 1630 kan vi følge opbygningen. Den blev 71 binding lang. Mads Knudsen og Oluf Hellesen i Sanderum fik 18 sletdlr. for at hænge en port og 5 døre og lave båse til 150 høveder. Der blev leveret 4000 tagsten og 300 hultagsten. Fra Ellensborg kom der 32 læster kalk og 7500 mursten. Tømmeret blev leveret fra Halland. Udgifterne til materialer beløb sig til 662½ sletdlr. og til håndværkerne 514½ sletdlr. Som så mange andre bygninger på Dalum er også øksneladen forsvundet. Derimod findes der på Lundegård i Nørre Broby en velbevaret ladebygning, der blev opført af Ellen Marsvin. En indskrift fortæller, at hun opførte den 1636. Der foretoges omkring 1633 ret omfattende reparationer. De frembyder ikke noget af særlig interesse ud over, at glarmesteren i Odense Staffen Bloch i alt fik 57 sletdlr. 1 mrk. for at reparere vinduer. Heri var betaling for 4 nye vinduer i frøken Dorithe Elisabedth's kammer – den kasserede frøken, som Ellen Marsvin mod kongens vilje opdrog på Dalum. Af Hans Mikkelsens dagbogsoptegnelser fra disse år ses, at kongen i denne tid ikke tog ind på Dalum, men på Odensegård. Han har ikke kunnet døje synet af „horeungen", som han selv kaldte hende. Det tjener Ellen Marsvin til ros, at hun ikke svigtede den lille pige af frygt for kongens hysteri.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Møllen i Ellen Marsvins tid. Holger Rosenkrantz havde i slutningen af sin lenstid fået påbud om at påse, at hans ridefoged Hans Nielsen ikke mod lov og ret forfulgte mølleren Peter Ibsen i Dalum. Bag denne henstilling lå en direkte henvendelse fra mølleren til kongen. Møllerens ansøgning er ikke dateret, men der siges, at han er blevet forulempet af Hans Nielsen, nu boende i Odense, dengang Holger Rosenkrantz havde klosteret i forlening. Henvendelsen er formodentlig sket lige efter 1. april 1620, da Holger Rosenkrantz havde opgivet Dalum Kloster. Mølleren ankede over, at han havde givet mere i skat og haft mere tynge end de tidligere møllere. Han skulle betale 1 rdl. i skat, mens møllerne i Næsbyhoved, Ejby og Munke Mølle slap fri – og disse havde tilmed mere avling, end der var til Dalum Mølle. Oven i købet måtte han betale 1/2 rdl. i skat af en møllersvend. Af samme henvendelse får vi at vide, at han 1 dag om ugen skulle male toldfrit af alt det korn, der brugtes på klosteret. Toldkornet er møllerens indtægt. Med et toldkar tog han sin afgift af hver skp. mel, der formaledes på møllen. Endelig havde han et stykke tid haft møllen under reparation, så han ikke har haft de sædvanlige indtægter af møllen. Han anførte, at klosteret altid havde betalt omkostningerne ved møllens vedligeholdelse.[28]) Det ses ikke, hvad udgangen blev, men mølleren slap formodentlig for beskatningen. I den kommende tid fik han bevilget gratis reparation som sædvanlig. Af regnskaberne 1620 fremgår det, at der var blevet repareret på møllen.

Atter i 1624 blev der givet tilladelse til reparation[29]). Der blev taget tingsvidne på møllens brøstfældighed. Mølleren hed nu Hans (Pedersen). I udtalelsen fra birketinget siges, at i kværnen næst ved døren var den underste sten i 3 stykker, den yderste tap i akslen ganske forslidt, den øverste sten i den mellemste kværn i 3 stykker, på den tredie kværn var den øverste sten i 2 stykker og med en gjorde belagt. Den underste sten i samme kværn var ganske forslidt og tynd, vandhjulet i samme kværn var slidt i sønder, så intet med den kunne formales, de tvende andre vandhjul skulle og forfærdiges og omgøres på ny – inden st. mortensdag, om landgilden på samme kværne skulle fortjenes. Broen til møllen imellem klosteret og møllen var også i stykker, og det store møllehus trængte til nyt tegl på taget[30]). Af regningerne ses, hvad der blev bekostet. Mølleren i Langsted Jens Pedersen fik efter aftale 30 dl. for at lave 3 store, nye vandhjul. For at beklæde møllehuset med planker, som vandhjulene hang i, for renderne, som vandet løb igennem, for sluser og en ålekiste m. m. 10 dlr.

For smedearbejdet fik smeden i Hjallese Elias Knudsen 5 sletdlr. (denne smed findes også omtalt i skattemandtallene 1624). Der blev endelig indkøbt 2 nye møllesten.

Broen kaldes i kvitteringen fra Jesper tømmermand i Odense for stampe-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

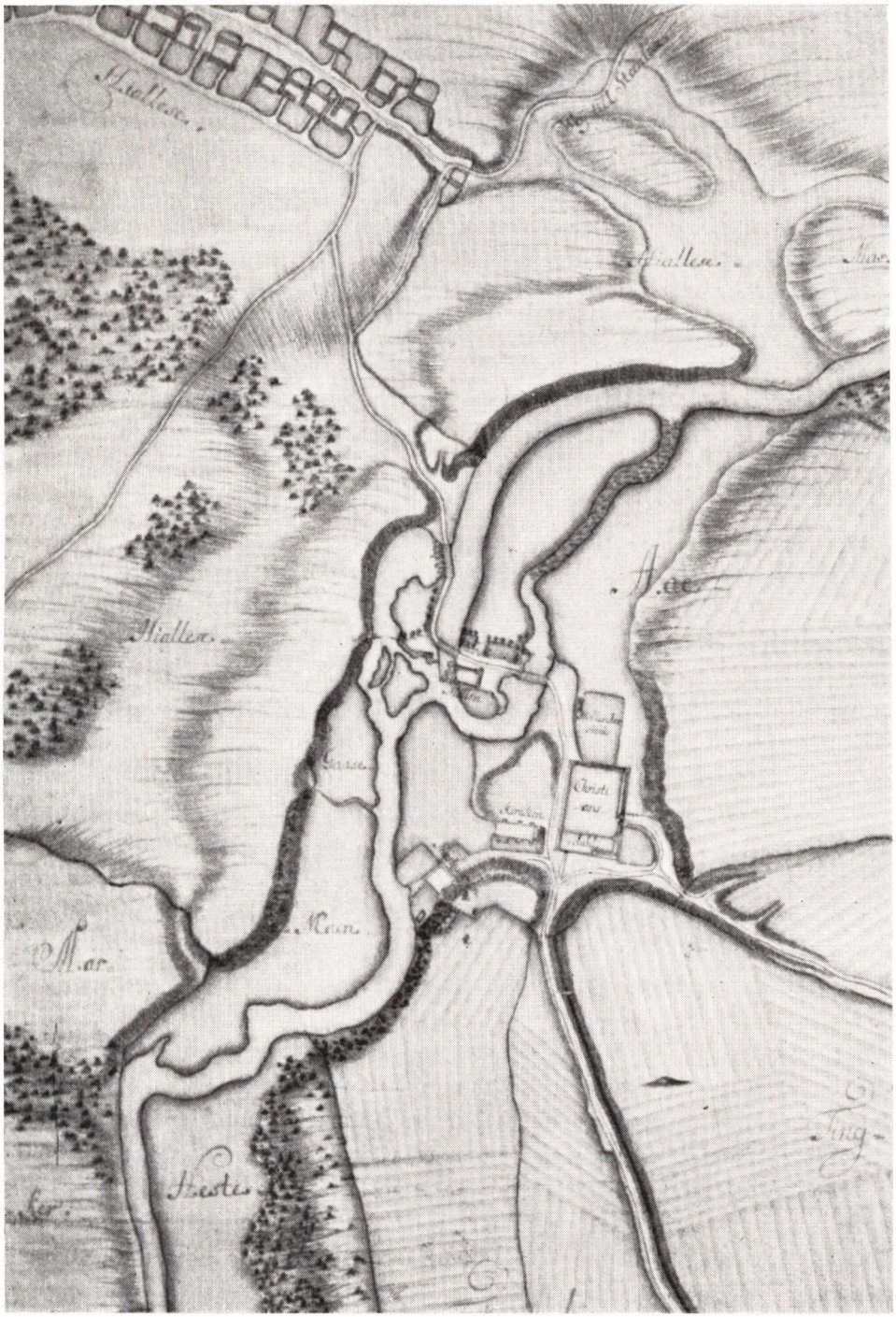

Fig. 40. Udsnit af prospekt af Christiansdal 1718. Syd opefter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

møllebroen, som i den store vandflod næsten blev bortdreven. Den blev forsynet med nye pæle, bolværk og andet formedelst 4 rdl. og 1 mk., og savskærer Rasmus Lauritsen i Hedehuset fik 1 mk. for at skære rækværket til samme bro.

En halv snes år efter trængte møllen atter til reparation. Denne gang var det bl. a. den lange bro ved klapstigbordene, der trængte til fornyelse. Hertil ville der medgå 68 egeplanker à 5 alen. Broen over møllekarmen skulle også fornyes, og hertil skulle der bruges 33 egeplanker à 5 alen[31]).

Omtalen af stampemøllebroen viser, at der var eller snarere havde været en stampemølle nær ved klosteret. Den har sandsynligvis ligget ved den forgrening af åen, der tidligere fandtes vest for dens nuværende løb, hvor papirfabrikken nu ligger – ikke langt fra Dalumvej. Åløbets placering ses af kort s. 151. Den lange bro lå, hvor vejen til Hjallese førte over åens forgrening. Møllebroen lå syd-sydøst for selve møllen.

Grev Valdemar Christian og Steen Bille

Fra 1. maj 1639 til 1. maj 1642 var grev Valdemar Christian forlenet med Dalum Kloster, men som nævnt blev *Steen Bille til Kærsgaard* administrator. Han var født 6. marts 1606 som søn af Erik Bille til Kærsgård. Han havde fulgt Chr. IV som rytterofficer i 30-årskrigen. Han havde Rugård i forlening 1634–53, hvor han boede i den tid, han administrerede Dalum Kloster. Som officer var han med til at lede landets forsvar under Svenskekrigene (1657–60). Bl. a. skulle han deltage i forsvaret af Fyn, men kunne ikke hindre Karl Gustavs overgang over Lillebælt vinteren 1658, men måtte med ca. 500 ryttere trække sig tilbage til Odense, hvad der bragte ham i stor ugunst hos almuen, der beskyldte ham for forræderi. Han døde d. 12. okt. 1672 på Billesbølle og ligger begravet i Brenderup Kirke.[1])

Synsforretning: d. 20. dec. 1639 blev bygningerne synede af Henning Valkendorf til Glorup og Laurits Skinkel til Gærskov. På Steen Billes vegne mødte Peder Hansen, foged på Dalum. Inventariet frembyder ikke noget af større interesse. Det er dog værd at bemærke, at de mere værdifulde genstande fra 1580 såsom guld, sølv, ringe, bægre m. m. nu var forsvundet i Ellen Marsvins tid. Hvem der så har fået fingre i dem, melder historien ikke noget om. I kirkeladen var der en slump havre på 8 læs. Det fremgår ikke af synsforretningen, hvor denne kirkelade lå.

Af større interesse er en registratur over klosterets breve. Da denne på mange måder kan tjene til en belysning af de opgaver, der skulle varetages af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lensmanden, bringes den som bilag VI s. 193. En af posterne er 8 tingbøger. Flere gange omtales tingsvidner fra Dalum Birketing i lensregnskaberne, men det er kun spredte meddelelser, der på denne måde er blevet overleveret til eftertiden. Tingbøgerne forsvandt formodentlig under Svenskekrigene, der bragte så mange ulykker over Dalum. Selve bygningssynet bringer ikke noget nyt. Det samme gælder stort set skovsynet. Det er dog tydeligt, at der er sket en forringelse af skovene på grund af det store forbrug af tømmer og „ildebrand" (brændsel). Der nævnes, at der blev brugt megen ildebrand den tid, kgl. majestæt holdt hof på Dalum 1627 og 1628.

Steen Billes administration. Ellen Marsvins forleningsvilkår havde ikke gjort det nødvendigt for fogeden at aflægge regnskab for lenets indtægter. Dette ændredes nu totalt. Da Steen Bille selv ikke boede på Dalum, men overlod den daglige ledelse til fogeden, måtte der gives ganske klare instrukser for alle enkeltheder i den daglige administration. Både fogeden og Steen Bille var påpasselige personer, der ikke ønskede at løbe nogen risiko, så de foretrak i alle tvivlstilfælde at spørge i rentekammeret, hvad der selvfølgelig afgiver en del reelle oplysninger af historisk værdi.

Steen Bille havde en del praktiske vanskeligheder i starten. 20. jan. 1640 skrev han til kancelliet for at få en kopi af forleningsbrevene, så han kunne finde ud af, hvilke kirker der lå til lenet. Han ville også have at vide, om han skulle levere nogen afgift, og om bønderne måtte få hjultømmer anvist. Af hans brev fremgår, at bønderne stadig klagede over holdægten til Odensegård, skønt fast halvparten af bønderne boede 2 eller 3 mil fra Odense – en del 5 store mil. Når de kørte med kongens folk, kom de ofte til Nyborg og Svendborg, hvor de havde 14–15 mil frem og tilbage. Steen Bille anmodede om, at Dalums holdægt måtte nedsættes til 1 vogn pr. dag. Endelig gjorde han opmærksom på, at der ingen sengeklæder var til inventarium uden nogle få, gamle, ubrugelige dyner, og han anmodede om, at der måtte gøres 6–7 senge til folkene.[2]) Ellen Marsvin efterlod ikke meget af værdi, da hun forlod Dalum, og kancelliet måtte d. 12. juli s. å. resolvere, at forleningsbrevene burde findes i skriverstuen og søges der, at afgifterne skulle leveres til statholderen i København, at bønderne stadig skulle møde med 2 vogne om dagen til holdægt. Steen Bille måtte købe sengesteder m. m. til folkene.[3]) Af regnskaberne 1641 ses, at sengetøjet blev leveret af Maren Peder Olufsens, borgerske i Odense, det kostede i alt 106½ rdl. Blandt de enkelte poster opføres en på 20 rdl. for sengeklæder til Steen Billes seng „som på Dalum af hannem skal forbruges, når han did kom". Også skriveren, underskriveren, ladefogeden og postrideren skulle have sengeklæder. Skriveren var 1641 Jørgen Christensen (1640 var det Peder Hansen (Due), og den sidste i Ellen Marsvins tid var Jens Juul).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Øksneavl. Gennem regnskaber og korrespondance gives et godt indblik i øksneavlens betydning for lenets økonomi. Sekretæren i Danske Kancelli Iver Vind forespurgte 1639, hvor mange øksne der kunne staldes på Dalum, og Steen Bille svarede, at han regnede med 130 store øksne eller 140 unge øksne. Han oplyste endvidere, at der var 2 hæs med strå fra i fjor, men de var blevet fordærvede, da de ikke var blevet vel stækkede. Steen Bille turde på dette tidspunkt ikke udtale sig om avlingen, men han mente, at Ellen Marsvins store hestehold havde skadet øksneavlen. Der fandtes heller ikke meget korn, da Ellen Marsvin havde fået kgl. bevilling til at beholde, hvad hun havde oppebåret. Han siger fremdeles i brevet, at hun næppe uden trætte vil stå til rette „så han har stor besværlighed med alting". I en omtrent samtidig skrivelse oplyser han, at Ellen Marsvin har ladet bortføre, hvad kvæg der var på Dalum undtagen 20 øksne, som var købt på Sjælland. Han gør opmærksom på, at det på denne årstid – dec. md. – er vanskeligt at opkøbe staldøksne.[4])

Det viste sig, at det ikke alene var Ellen Marsvin, der skulle have ansvaret for fjernelsen af besætningen på Dalum. I de to sidste år af hendes forleningstid var der kommet en kvægsyge, der blev kaldt lungesot. Et åbent brev fra 1638 havde omtalt, hvilke forholdsregler der kunne træffes mod kvægsygen, der var begyndt i Holsten.[5]) I Steen Billes første regnskab 1640 anføres, at der var blevet solgt huder af selvdøde øksne for 10½ rdl., at der var blevet købt 2 skæpper salt til de syge kreaturer hos Svend Pedersen i Odense, at rakkeren i Odense havde fået 8 rdl. 1 mrk. for at slæbe de døde dyr ud af stalden og tage huden af dem, og at Poul Madsen havde opgivet sin gård i Volderslev, fordi hans kvæg døde. Man prøvede flere midler, og Steen Bille skrev 1640 til kancelliet, om han måtte lade øksnestalden reparere med kalk og sten og indsætte halve døre af frygt for sygen.[6]) Af regnskaberne 1641 ses, at Anders murermester i Odense fik betaling for at slå firkantede huller i øksnestalden „eftersom sygdom var iblandt dem". Samme regnskab viste, at det stadig var galt, idet der var blevet solgt 25 huder af selvdøde øksne. Nu forsøgte man med øksnepulver og andet, der blev købt hos apotekeren i Odense Christoffer Jacobsen for 16 rdl.[7]) Der blev atter købt salt i Odense, og endelig blev der givet Mads smed i Øresløff „som late (årelod) samtlige øksne og ellers altid waarer paa naar nogen bliffuer siuge".[8]) Der blev også aflagt vidnesbyrd af ladegårdsfogeden Jørgen Madsen og af kirkeværgerne i Hjallese Peder Hansen og Jens Andersen .... om, at der døde 25 øksne i vinteren 1640–41 p.g.a. lungesot.[9])

Trods disse vanskeligheder arbejdede Steen Bille energisk med at holde øksneavlen i gang. Blandt fæstebøndernes pligter var staldningen af øksne. På dette tidspunkt omkring 118, og allerede i sit første regnskab kunne Steen Bille notere salget af 80 staldøksne til Matis Tiill og Herman Meyer af Bremen for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1000 rdl., og Staffen Rodes enke Maren i København fik 46 stk. for 552 rdl.[10]) Hun havde fået tilladelse til at opkøbe alle kongens staldøksne i Sjælland, Skåne og Fyn til rimelig pris.[11]) Hendes afdøde mand havde været en af storkøbmændene i København.

1640–41 opkøbtes 124 stk. og der solgtes til Jørgen Bang i Assens 100 stk. for 23 rdl. pr. par – og dertil 3 oven i købet. Samme Jørgen Bang købte 17 øksne, der var syge af lungesot for 16 rdl. parret, og Hans Pitell i Mecklenburg købte 12 syge for 15 dlr. parret.

Der købtes også øksne hos den lokale befolkning. Peder Skyt i Hjallese solgte således en rødhjelmet og en rødbroget okse, og Hans Jensen samme steds et blakhjelmet og brunhjelmet par. I alt indkøbtes øksne for 1011 rdl. (62 par à 16 rdl. i gennemsnit). Af en tilladelse fra Corfitz Ulfeldt til salg af øksne ses, at der jan. 1641 stod 150 øksne på stalden i Dalum.[12])

Hovedgårdens kornavl. Ved siden af øksneavlen var kornavlen lensmandens bedste indtægtskilde. Hovedgårdens bedrift hørte til lensmandens private område. Fra afgiftslenene foreligger derfor normalt ikke oplysninger om hovedgårdens foldudbytte m. m., men de specielle forhold i denne periode bringer et par gange konkrete oplysninger om udsæd og høstudbytte. Herom oplyser lensregnskaberne følgende fra året 1641.[13])

	sået				avlet			
	læst	pund	skp.	fj.	læst	pund	skp.	fj.
Rug	2½	2½	7	0	4	3½	7	1
Byg	3½	0	2	0	7	5	2	1
Havre	0	8½	17	0	1½	1½	14	1
Boghvede	0	1	3	0	0	1	4	0
Ærter	0	0	14½	0	0	1½	4	1

Opgivelserne tyder på, at hovedgården ikke har haft et foldudbytte, der lå ret meget over bøndernes. Af priserne på de solgte varer fra samme regnskab ses, at 1 td. rug kostede 10 mrk., 1 td. byg 9 mrk., 1 td. havre 4½ mrk., 1 skp. boghvede 1 sletmrk. og 1 td. smør 16 rdl. (Se bilag s. 192 ang. omregning af vægt og mønt). Denne opgivelse suppleres med en anden, der i 1645 blev givet af Iver Vind: „Hvad avlen sig belanger på Dalum Kloster, da var der i år dertil sået 80 td. rug, 110 td. byg, 56 td. havre, 15 skp. boghvede, 2 td. 6 skp. ærter – og af rugen fik jeg 3 skp. efter 1, af byggen 4 og 2 efter havren, efter boghveden 4½ td. og ærter 11 td. 3 skp., og haver jeg i år på stalden 80 øksne." Disse tal viser et noget bedre resultat end 1641–42. Der er vist grund til at formode, at Ellen Marsvins ret store hestehold og forholdsvis lille øksnehold har tilført hovedgårdsjorden for lidt gødning.[14])

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Om driftsmåden oplyser Arent von der Kuhla 1644: „Her på Dalum Kloster findes trende marker, af hvilke årligen hertil klosteret bruges til sæd disse tvende, og den tredie ligger til fælled mark og bruges til fædrift." Der er altså tale om trevangsbrug, der var den dominerende driftsform i datidens landbrug. Når klosteret ikke kunne udnytte græsningen selv, blev den lejet ud til andre. Regnskaberne 1642 oplyser, at 5 mænd i Hunderup har haft hver 2 stude indlejet i fællesmarken, og Peder Hansen Skytte i Hjallese også 2, mens Hans møller har haft 2 øg og skriveren 1 klod (ung hest) indlejet.

Svineavlen var stadig baseret på olden. Regnskaberne 1641 har et register over antallet af oldensvin i skovene. Som før er det skovene omkring Hesbjerg, der har det største antal. Hjallese Skov har olden til 15 svin og Dalum Hestehave til 20 svin. Blandt dem, der betaler for at have oldensvin gående, er Gotfred smed, der har 2 ungsvin og 2 grise.

Personalet på Dalum Kloster. Gennem Steen Billes hyppige forespørgsler i kancelliet får vi adskillige oplysninger om de personer, der opholdt sig på Dalum omkring 1640. I det ovenfor omtalte brev af 15. dec. 1639, havde han også spurgt, hvordan han skulle forholde sig med løn til folkene på klosteret. Han siger her, at han har brug for 2 røgtere til øksnene, 1 skriver, 1 skriverdreng, 1 ladegårdsfoged, 1 buddreng, 1 portner og 4 tærskere. Regnskaberne 1641 viser, at han fik lov til at trække udgifter til løn og postpenge fra i indtægtsopgørelsen til rentekammeret. Der opgives følgende beløb (afrundet):

	Kost	Løn (i rigsdlr.)
Skriveren (til kost i 52 uger)	65	30
Underskriveren	43	13
Skriverdrengen	43	10½
Ladefogeden	43	13
Postrideren	43	8
Portneren	43	4
4 tærskere – fra 14. septbr.–28. marts	93	7
Tvende røgtere – fra mikkelsdag–30. marts	36	4
Summa....		502 rdl.

Angående underskriveren forklares, at han ikke kan undværes, da skriveren tit er ude på rejse (bl. a. for at varetage øksnehandelen), og der skal være én til at skrive på birketinget, ligesom det har været sædvane i de forrige lensmænds tid. Der må vel hentydes til Ellen Marsvin, der i længere tid havde Dines Jensen fra Ellensborg som overordnet skriver, men samtidig har hun haft tilladelse til at have en underordnet skriver på Dalum.

Tærskerne fik løn efter akkordering: 5 sk. pr. 1 pund korn. I røgternes løn indgik et par sko.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fogeden rejser til København. Der skulle også afholdes andre udgifter af lidt mere speciel karakter. Maj 1640 rejste skriveren Peder Hansen Due med en hjælper til København for at betale afgiften til Corfitz Ulfeldt: 666½ enkende dlr. i afgift og 3000 rdl. til grev Valdemar Christians genant. Omkostningerne ved denne transport beløb sig til 25½ rdl. Skriveren oplyste, at han ikke turde rejse alene med så mange penge, hvorfor han måtte have en medhjælper. Afrejsen fandt sted d. 12. maj, og de to mænd fortærede 2 måltider om dagen med brød og øl, hvilket kostede 6 mrk. pr. dag. Færgelønnen over Storebælt blev 1 rdl. Fra Korsør til Slagelse måtte de leje en vognmand for 9 mrk., da bønderne, der havde pligtkørsel, var optaget af pløjningen. Og da kongens folk netop havde været på gennemrejse, var bønderne ikke kommet hjem endnu. Det samme gentog sig fra Slagelse til Ringsted og fra Roskilde til København. Desuden måtte de vente i København fra d. 15. til d. 21. maj, indtil Corfitz Ulfeldt kunne kvittere. De var atter hjemme d. 23. maj.[15]) Men skriveren måtte af sted igen for at blive forhørt angående regnskabet, og han startede pany d. 17. juni og var atter hjemme d. 3. juli. Denne gang var han alene, og det kostede 12½ rdl.

Andre udgifter. Fra samme regnskaber kan vi se, at sognepræsten og kapellanen til juledag og til påske hver gang havde fået 8 rdl. og degnen 1 rdl. i offer. Af de følgende års regnskaber fremgår det, at de nævnte personer hvert år fik offer af lignende størrelse. Den flittige skriver skulle også have dækning for sit forbrug af skrivematerialer. Han figurerede i det samme regnskab med 4 rdl. i udgift til blæk, voks og papir, som var forbrugt til klosterets regnskab og daglige fornødenhed.

Hospitalsforstanderen i Gråbrødre Hospital i Odense havde på dette tidspunkt fundet ud af, at Dalum Kloster var forpligtet til årligt at levere 100 læs brænde til hospitalet. Kancelliet kunne svare Steen Bille, at hospitalsforstanderen måtte fremvise fundatsen „in originali", og dersom de 100 læs fandtes at være bevilget deri, skulle han lade dem levere af Dalum Lens skove.[16]) Hospitalsforstanderen har formodentlig støttet sig til Jacob Ulfeldts forleningsbrev, i følge hvilket han af St. Knuds og Dalum Len skulle levere 200 læs brændsel til hospitalet. Af Dalums lensregnskaber ses der ikke noget om de 100 læs, hvorimod Niels Bang 1664 kunne oplyse, at Dalum Kloster svarede en årlig afgift til hospitalet på 100 læs ved. Dette stod også skrevet i hospitalets fundats.[17])

Johanne Jørgensdatters henrettelse. Fra disse år får vi atter underretning om slagsmål og anden uterlighed i Dalum. Hans møller måtte 1640 op med 20 rdl. „for birkefreden han blev oversvoret" for det slagsmål, han var i med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Anders Juels søn i Hjallese. Laurits Knudsens søn i Hjallese betalte „efter formuen" 8 rdl. for lejermål han havde begået med Johanne Jørgensdatter fra Hunderup. Han slap billigt – – Johanne Jørgensdatter mistede livet, idet hun ombragte det barn, der blev resultatet af lejermålet. Mestermanden i Odense fik 10 rdl. for at henrette „et kvindfolk ved navn Johanne Jørgensdatter, som ombragte sit eget barn" mestermanden fik yderligere 1 mrk. for at feje op efter henrettelsen. Kæmneren Niels Frandsen i Odense fik 1 rdl. 2 mrk. for at låne byens rettersværd ud. Sværdfegeren fik 20 sk. for at rense sværdet igen. Hun sad fængslet i 6 uger, og det kostede 3 rdl. for hendes kost.[18]) Hendes tøj vurderedes ved tingsvidne 14. febr. 1640 således: 2 gamle, sorte klædetrøjer = 1 sletdlr., noget rødt skørt = 10 mrk., 1 brunt skørt = 6 mrk., 1 kåbe = 6 mrk., 2 hovedklæder = 1 mrk., hendes løn = 7 mrk. Det blev til sammen 8 sletdlr. 2 mrk.[19])

Regnskaberne fra 1641 har på indtægtssiden nogle ret store bøder til Iffuer i Dyrup. For det første drev han sine svin på olden i klosterets skove uden at have brændt mærker på dem. Det kostede 3½ rdl. Endvidere måtte han op med 36½ rdl. 16 sk., fordi han brugte den troldkarl „Mads præst". Desværre oplyses ikke, hvad der hentydes til med denne Mads præst. Anders Jørgensen i Hjallese måtte efter formuen betale 5½ rdl. 16 sk., fordi han i lige måde havde brugt Mads præst.

I samme regnskab betales der en del bøder, fordi bønderne ikke havde overholdt deres pligtkørsel. De længst borte boende af klosterets bønder f. eks. i Vigelsø, Heden, Ejlbylunde, Brydegård m. fl. betalte pengeafgift i st. f. pligtkørsel.

Som en opmuntrende post i regnskabet kan anføres, at skriveren Jørgen Christensen 1641 på „edle og wolbaarne, graff Woldemars behaugh" ved højtiderne til de fattige og husarme i sognet „så og til de fattige fordrevne af Michelborg! her på stedet om hjælp haver søgt adskillige tider" har betalt 6 rdl. Regnskaberne 1642 oplyser, at der atter er givet 6 rdl. til de fattige „efter sædvane".

Vandkunsten. Steen Bille fik d. 14. juli 1640 tilladelse til at reparere kornladen og øksnestalden. Blandt håndværkerne er stadig Hans Pedersen, mølleren i Dalum, der egenhændig kunne kvittere for den betaling, han modtog. Bl. a. fik han 10 sletdlr. for at reparere dæmningen og træbroen ved dammen, hvor vandkunsten havde sit udspring, eftersom den var udbrudt og ellers ingen vand på klosteret var at bekomme. Endvidere fik han 5 rdl. for at holde vandkunsten og renderne ved lige og røgte dem „som han årligen plejer at bekomme".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Regnskabet 1641 opførte som samlet indtægt – herunder sidste års beholdning, jordebogens summa, gårdens avling og andet solgt: 4050 rdl.

Øksnesalget gav	1413 rdl.
Med sagefald, indfæstning m. m. bliver den samlede summa	7643 „
Udgivet i årlig afgift	666½ „
Til statholderen	3000 „
Indkøbt af øksne, reparationer m. m. giver en samlet summa på	5679½ „

Steen Bille tilføjede i regnskabet, at han helst ville beholde, hvad der var til overs (1963½ rdl.) til at købe øksne for til den kommende vinter. Han kunne oplyse, at nogle af pengene for solgte varer stod hos købmændene endnu, da disse efter aftale først skulle betale til mikkelsdag.

Arent von der Kuhla

Efter Grev Valdemar Christian kom Arent von der Kuhla. Mens de tidligere lensmænd alle havde repræsenteret den gamle danske adel, møder vi her for første gang en mand af tysk afstamning. Han var født d. 2. febr. 1599 på Kuhla, et slot i slægtens eje i Bremen. 1627 blev han kammerjunker hos prins Frederik (III) og 1632 staldmester hos Chr. IV. Han havde Vesterå Len og Lofoten i Norge i forlening 1638–42. Dalum fik han fra 1642–45. Mens han var lensmand på Dalum, opnåede han 1643 naturalisation som dansk adelsmand. Efter Dalum fik han Kronborg som len, hvor han døde 1658. Han skrev sig til Løjtved (Sunds Herred), som han havde købt 1652 af fru Karen Krabbe. Han blev gift 2. okt. 1642 i Viborg med Anne Iversdatter Vind – datter af den følgende lensmand på Dalum. Af hans 12 børn skal her nævnes datteren Mette (1656–1709), der blev gift med Christian Banner (1656–93) til Frederiksgave og Rødkilde. Begge blev ligesom Arent v. der Kuhla og hustru begravet i Dalum Kirke.[1])

Forleningsbetingelser. Hans forleningsbrev, der blev udstedt d. 30. april 1642 lød på, at han i årlig afgift skulle svare 800 rdl. af den visse indkomst. Han måtte bruge og nyde al avling og indkomst af ladegården. Af den uvisse indtægt – herunder oldengæld – måtte han beholde 1/10. Han fik fri olden for sine egne hjemmefødte svin. Ligesom de forrige lensmænd skulle han underholde kongens folk og heste i indtil 3 dage.[2])

Synsforretningen fandt sted d. 10. juni 1642 ved Henning Valkendorf til Glorup og Henning Pogwisch til Hollufgård. Der tilføjedes til synsforretnin-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gen en erklæring 7. dec. 1643 ved mester Niels Bang og de to kirkeværger Peder Skytte og Jens Andersen i Hjallese om det gamle inventar i kirken. Der var 4 gamle messehageler, 1 gl. korkåbe af fløjl, hvoraf der blev gjort et alterklæde til alteret i Dalum Kirke. Desuden var der en rød kåbe, en messehagel, 8 par alterstube og 12 stk. alterklæder, der ikke kunne bruges mere, da det var ubrugeligt og formuldnet, og det tjente ikke til andet end til at udkastes. De nævnte genstande fandtes i inventarfortegnelsen efter Alhed Friis 1580. Det var de sidste levn fra klostertiden, der nu var ved at forsvinde. Svenskerne gjorde det af med resten.

Syningen af kirkens inventar skete i forbindelse med en vurdering af hovedbygningens inventar. Steen Bille havde gjort opmærksom på, at det stod sløjt til med indboet på Dalum efter Ellen Marsvin, og Arent von der Kuhla var af samme opfattelse, og han opnåede dec. 1642 tilladelse til at sælge det hele. Der fandt så en vurdering sted d. 10. febr. 1643, som tinglystes d. 17. marts på birketinget. Fogeden Jørgen Christensen Naur udmeldte 4 mænd: Knud Thommesen, Peder Skytte, Jens Andersen og Hans Rasmussen af Hjallese til at foretage vurderingen. Det er den sidste samlede vurdering af inventaret i lensmandstiden og bringes som bilag s. 195 med de anførte vurderingssummer.

Vurderingen var åbenbart lidt for optimistisk, idet der ved salget indkom 41 rdl. 1/2 ort. Det meste blev købt af bønderne i Hjallese og nærmeste omegn.[3])

Af andre indtægter fra samme regnskab kan nævnes, at Hans Sandmand (eller Sand-ager) i Hjallese måtte betale 10 rdl. af sit bo, fordi han havde begået drab. Der blev solgt 790 læs brænde à 12 sk. De 20 helgårde i Hjallese fik hver 6 læs.

Blandt udgifterne var en del reparationer bl. a. på fruerstuehuset og det hus næst ved, som kongens sal var i. Laurits blytækker i Odense fik 2 rdl. for at lægge bly i renderne ved fruerstuehuset og mellem fruerstuehuset og salen. Af dette kan ses, at fruerstuehuset i vestfløjen stødte op til den bygning i nordfløjen, der blev kaldt salen. Det må være den sidstnævnte bygning, der i dag er klosterets nordfløj.

Af lensregnskaberne 1644 får vi at vide, at Hans feldbereder i Odense betalte 8 rdl. af et damsted på Bellinge mark, hvor han havde opsat en stampemølle. Der blev købt for 336 1/2 rdl. materialer. Blandt leverandørerne var Jørgen Christensen Naur i Odense – den forrige foged, der nu var blevet afløst af en mand, der hed Jens Basse. På udgiftssiden figurerede betaling til Jens tømrermand i Odense for at nedtage den gamle stampemøllebro og lave den ny, samt for at forsyne omløbet mellem stampemølledammen og den anden dam sønden for „som vandet haver gennemløb" med sluser. Tilladelsen til reparationen af stampemøllebroen blev givet d. 23. april 1643. Samtidig blev der givet tilladelse til reparation af broen liggende imellem Dalum Klo-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 41. Arent von der Kuhla til Løjtved (1599–1658). Lensmand på Dalum 1642–45.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ster og Odense grund. Det drejede sig om broen over Hedebækken. Hans Diur, indvåner i Odense, fik 7½ rdl. 38 sk. for dette arbejde. Det oplyses, at halvdelen af broen hørte til Dalum, halvdelen til Odense.[4])

Bønderne og de dårlige tider. Samme år havde der været et voldsomt haglvejr, som havde ødelagt bøndernes korn adskillige steder. Alle mændene i Elmelund fik afkortning for rug – og havrelandgilde, Oluf Ibsen i Ellegård i Pårup Sogn, Laurids Pedersen i Dyred, Niels Pedersen i Bispebjerg, de 5 mænd i Bred, 1 i Skalbjerg og 2 i Skydebjerg fik nedsættelse i henhold til kgl. missive af 30. jan. 1644. Der var sket henvendelse til kongen 20. okt. 1643, hvori der berettedes om den skade, hagl og usædvanligt vejr havde forvoldt. Størsteparten af kornet var blevet slået ned. Et tingsvidne om uvejret oplyste, at man ikke engang havde reddet ⅓ af afgrøderne. Præsterne havde ikke fået halvdelen af deres sædvanlige tiende. Lensmanden påtegnede ansøgningen og anbefalede den især for Elmelunds vedkommende. Bønderne her betegnedes som særligt hårdt ramte.[5])

De dårlige tider for landet i Chr. IV's sidste regeringsår mærkedes også i Dalum Kloster Len. Regnskaberne 1645 fortæller bl. a. herom: Anders Jensen i Hjallese betalte i indfæste 20 rdl. for en gård i Brændekilde, som Mads Rasmussen opgav formedelst fattigdom. Hans skrædder flyttede fra tinghuset til et værelse i Bellinge, som Poul Hansens enke ikke kunne holde p. g. a. fattigdom, en halvgård i Elmelund opgaves af fæsteren, der ikke kunne holde den. En gård i Svendstrup blev ligeledes overdraget en ny fæster, fordi den gamle var forarmet. Da der skulle betales unionsskat 1644, var der under Dalum Birk 7 tingsvidner, som redegjorde for manglende betalingsevne hos bønderne som følge af forarmelse.

Der fandt et enkelt mageskifte sted 1642, da Henning Valkendorf til Glorup fik en gård i Øster Åby og en i Skrøbeshave fra Dalum, der til gengæld fik en gård i Brylle og en i Hjadstrup[6]).

1643 fik Steen Bille de fleste af Dalums ejendomme i Vends Herred. I stedet for fik Dalum 1 gård i Brændekilde, 2 i Farstrup, Havgård i Vigerslev og 1 i Himmerslev[7]).

Der er iøvrigt ikke mange oplysninger om lensmanden personlig fra Dalum. Af regnskaberne fremgår, at han blev benyttet en del af kongen til rejser og lignende. Lensmændene havde foruden de mere alvorlige opgaver undertiden mindre – ofte af ret pudsig karakter. Således havde kongen bedt Arent von der Kuhla oplyse, om der kunne købes malurter i Dalum Len, men lensmanden måtte bedrøve kongen med et benægtende svar[8]). Denne plante spillede en ret stor rolle ved fremstillingen af folkelige lægemidler.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Niels Bang. 1643 blev Niels Hansen Bang sognepræst i Dalum efter Poul Olsen. Den ny præst var født i Klinte præstegård 1614 og blev student i Odense 1634. Samme år blev han indskrevet ved universitetet og kom senere på studierejse i udlandet. Han kom hjem 1639, det år da han blev kapellan for Poul Olsen. Han tog magistergraden i 1641, og blev sognepræst i Dalum–Sanderum 1643. Han beholdt embedet til 1663, da han udnævntes til biskop over Fyn.

Når Niels Bang avancerede så hurtigt, skyldtes det bl. a. den fynske biskop Hans Mikkelsen, af hvis dagbøger man tydeligt kan se hans sympati for den unge student. Kongen havde i et åbent brev af 9. nov. 1638 givet tilladelse til, at Poul Olsen antog en kapellan for sin alderdoms skyld. Kapellanen skulle være dygtig og vellærd, som kunne hjælpe ham både med at forrette gudstjeneste og med at undervise og optugte børnene i begge sogne i deres katekismus og børnelærdom og siden efter præstens død, hvis han overlevede ham, forblive ved kaldet.[9]) Den 11. febr. 1639 havde Hans Mikkelsen den unge mand til frokost, og han gav ham 4 dlr., og den 8. april skrev han til ham og tilbød ham kapellanstillingen, „som ikke burde foragtes" på opfordring af Poul Olsen. Den 3. maj kunne Niels Bang takke biskoppen for sin udnævnelse. I juli måned blev Niels Bang trolovet med Anna, datter af Hans Nielsen Chulenbrunn – den tidligere foged på Dalum, der nu var en velhavende og velestimeret borger i Odense. Den unge kapellan har åbenbart gjort et godt indtryk på Ellen Marsvin – hun havde en svaghed for gejstlige personer – idet Hans Mikkelsen under 22. nov. 1639 kunne berette, at hun ønskede at gøre ham til sognepræst i Dalum. Men biskoppen måtte forklare den gamle dame, at det ikke var tilladt med to sognepræster. Det ville stride mod de kgl. anordninger og Hr. Pouls kaldsbrev. Det var sidste gang Ellen Marsvin forsøgte at sætte sin vilje igennem på Dalum. Hans Mikkelsen kunne den 2. dec. samme år i sin dagbog berette „Domina Helena Dalumio migrabat" (Fru Ellen rejste fra Dalum). 18. juli 1641 viede Hans Mikkelsen Niels Bang og Anna Hansdatter i St. Knuds kirke, og han var selvfølgelig også med til bryllupsfesten.[10]) 1643 kunne Niels Bang, før han var fyldt de 30, overtage de to sogne, der regnedes for at høre til de bedste på Fyn.

Han havde jan. 1641 fået bevilling på kronens part af korntienden i Hjallese.[11]) Af lensregnskaberne 1642 ses, at hr. Poul i Dalum stadig har 20 svin frit på olden, mens magister Niels har 4 gamle svin og 8 ungsvin på olden. Da Niels Bang overtog de to sognekald, fik han samtidig de sædvanlige indtægter. Af indtægter, der ikke tidligere er blevet nævnt, kan omtales 60 læs brænde fra lenets skove, som han må få udvist årligt. Endvidere måtte han græsse på fællesmarken med så mange stk. kvæg, som han kunne fodre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

på stald om vinteren af hans sognetiende[12]). Denne græsningsret skabte lidt misundelse, og præsten måtte 1656 møde på Dalum Birketing og fremstille sin sag. Man havde åbenbart ment, at han havde flere stk. kvæg i fællesgræsningen, end han havde ret til. Han begyndte sin fremstilling på tinge med at fremhæve, at evangeliebogen stod langt bedre i hans hånd end den verdslige lovbog. Birketinget var ikke hans kompetente forum (præster skulle aflægge vidnesbyrd for provsten og ikke til tinge), alligevel ville han give møde og forklare sig. Han kunne påvise, at han havde haft mere kvæg på stalden om vinteren, end han havde haft med i fællesgræsningen. Det overskydende antal havde han lejet ind på græsning andre steder. Udenfor den bevogtede fællesmark havde han del i den dårligere græsning i græsbeden sammen med ladegården og mølleren. Her havde klosteret 3–400 får og lam og andet kvæg[13]).

Som andre gejstlige måtte Niels Bang deltage i skattebyrderne efter Torstenssonfejden (1643–45). Han skulle til mortensdag 1646 udrede 2 lispd. kobber og 1/2 lispd. tin. Da der 1647 skulle betales tiendeskat af de personer, der havde tiender i forpagtning, blev det oplyst, at hans kone havde Sanderums korntiende i forpagtning.

Da Niels Bang på egen bekostning havde foretaget ret omfattende reparationer på præstegården i Dalum, fik han ved kongebrev 13. juli 1654 for sig selv, sin hustru og 2 børn i deres levetid ret til at bruge og beholde annekspræstegården til Sanderum Kirke med al dens herlighed, rente og rette tilliggelse kvit og frit. Så længe hans hustru og børn levede, måtte de efterfølgende præster i kaldet ikke have noget med anneksgården at gøre.[14]) Afgiften af gården i Sanderum var 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 pd. havre, 14 mark 1 alb. gæsteri samt ægt og arbejde[15]).

Niels Bang har haft gode indtægter i de år han sad i Dalum. Selvom Svenskekrigene ramte ham hårdt, kunne han dog, da han forlod Dalum, skænke kirken en alterkalk og disk. I kalken står hans initialer N. H. B. og hans hustrus A. H. D. (Niels Hansen Bang, Anna Hans Datter) og årstallet 1663.

Af særlig betydning for eftertiden blev Chr. IV's påbud om, at der skulle føres kirkebøger. Niels Bang, der var en omhyggelig embedsmand, indførte som den første af sognepræsterne i Dalum kirkebøger fra 1646. Begge de første kirkebøger fra hans tid er bevarede. Selvom dette værk ikke levner plads for omfattende personalhistoriske meddelelser, vil der i det følgende ret ofte blive givet oplysninger fra kirkebøgerne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Iver Vind til Nørholm

Efter Arent von der Kuhla blev Iver Vind forlenet med Dalum. Han var født d. 1.6.1590 og døde 17.2.1658. Faderen var Jakob Vind til Grundet. Iver Vind ægtede 1621 Helvig Skinkel (12.1.1602 – 28.6.1677). Han havde gjort tjeneste i kancelliet siden 1612, men opgav denne tjeneste omkring 1621 og opholdt sig i de følgende år mest på den fædrene gård, indtil han atter i 1626 gik ind i kancelliet som øverste sekretær. Denne stilling beholdt han indtil 1644. Han blev forlenet med Lundenæs 1637. Af hans talrige opgaver i kancelliet skal her blot nævnes, at han fik overdraget forhandlingerne 1635 og 1640–41 med Kirsten Munk og Ellen Marsvin. Under Torstenssonkrigen var han med både i Lister Dyb og på Kolberger Heide. Dec. 1644 blev han medlem af rigsrådet og forlenedes 1645 med Dalum, som han beholdt til sin død. Han var i ret nær kontakt med Chr. IV i dennes sidste år, men efter kongens død 1648 kom han ikke til at spille nogen rolle i dansk politik. Han havde i tidens løb samlet sig en del ejendomme. Fra 1631 ejede han Nørholm i Øster Horne Herred, og han skrev sig til Nørholm. Iver Vind blev den sidste af lensmændene, der kom til at betyde noget virkeligt for Dalum. Den dag i dag ses hans monumenter i Dalum Kirke. Alt i alt må han karakteriseres som en pligtopfyldende og retskaffen embedsmand, der varetog lenets interesser på bedste måde. Af kirkebøgerne ses det, at han har taget del i sognets hverdagsliv. Både han og hans familie var flere gange faddere til sognemændenes børn. Sammen med andre fynske adelsmænd blev han fanget i Odense i jan. 1658, da svenskerne rykkede ind i byen. Han døde kort tid efter, men blev først begravet d. 27. maj s. å. Biskoppen Laurits Jakobsen prædikede over ham og fik som betaling af enken en sølvkande på 76 lod. Samme biskop havde iøvrigt i 1651 af Iver Vind fået frihed til at fiske i åen ved Dalum, ligesom forgængeren havde haft det[1]).

Forleningsbrev. Iver Vind fik følgebrev 9. maj 1645 og forleningsbrev 30. maj 1646. Af regnskaberne 1646 fremgår, at hans afgift det første år var 300 rdl. af den visse indtægt, halvparten af det uvisse stedsmål og sagefald. Han skulle selv holde folkene på Dalum, fogeden og skriveren skulle ikke have speciel genant af lenet – fogeden skulle dog have tiendepenge og skriveren sin skriverskæppe. De øvrige bestemmelser var som før. Hans lensbrev fornyedes 5. maj 1648 efter Chr. IV's død. Af den visse rente skulle han betale 387 gode enkende dlr., af den uvisse rente fik han halvdelen – af oldengælden dog $^1/_5$.[2]) Hans forleningsbetingelser ændredes igen d. 17. april 1652. Nu fik han den visse indkomst af jordebogen ubeskåret, halvdelen af stedsmål, sagefald, hus-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bondhold, drift, førlov, rømningsgods og vindfælder, medens kronen beholdt indtægten af rodhuggen skov. Af oldengæld fik han stadig 1/5.[3])

Baggrunden for ændringen 1652 var den forringelse af lenets indtægter, der skete ved udlægningen af krongods til rigets kreditorer. Af bilag III side 189 ses, at der er sket en stærk reduktion af klosterets godstilliggende. Noget skyldtes regulære mageskifter, men størsteparten af afgangen skete omkring 1650–51 ved udlæg til kreditorerne. Det blev naturligvis lenets fjernereliggende ejendomme, der blev afstået. Ved udlæg til kreditorerne mistede lenet de fleste ejendomme i Vindinge, Skovby, Skam, Vends, Båg, Sallinge, Sunds og Langelands Herreder. I forbindelse med udlægget fandt der en besigtigelse sted af de ejendomme, der kunne afses til kreditorerne. Dalum Kloster skulle i første omgang afstå 200 tdr. hartkorn. Henning Valkendorf og Henning Pogwisch skulle deltage i afhændelsen. De var i den anledning på Dalum 19. sept. 1650. Det viste sig, at det ikke var nok med de 200 tdr. I alt blev det samlede udlæg på 333½ td. hartkorn, der blev vurderet til 17520 rdl. Af lensregnskaberne 1652 fremgår det, at lensmanden ved kgl. brev 27. aug. 1652 fik en reduktion på 60 rdl. i den uvisse indkomst med begrundelse i godsudlægget til rigets gældsaflæggelse. Iver Vind selv måtte ligesom andre lensmænd låne penge til den betrængte finanskasse. Allerede i 1645 måtte han yde kronen en forstrækning på 740 rdl.[4])

Et åbent brev 1652 oplyser, at han til flådens udrustning havde lånt kronen 2000 rdl. til en årlig rente af 5 % – renterne måtte han tage af lenets uvisse indtægter (lensregnskaber 1654). Da Helvig Skinkel kvitterede for den afdøde mands regnskaber 1. maj 1658, var indtægtens summa 292 dl. og udgiftens 325. Hendes tilgodehavende var så 33 rdl. Det var efterhånden et beskedent regnskab sammenlignet med dem fra de gode tider.

Under disse forhold kunne der ikke blive tale om mange reparationer, men de mest nødvendige måtte selvfølgelig bevilges. En stormflod havde beskadiget møllebroen, malekarmen og broen mellem Odense og Dalum. Skaderne blev reparerede i foråret 1650[5]). Pengene blev udbetalt af Balter Nielsen, der var skriver og foged i de første år af Iver Vinds lensmandstid. I kirkebogen omtales han 1651 d. 25. maj som den forrige skriver (Balthasar Nielsen). Ved denne lejlighed skriftede han for begået lejermål. Hans afløser hed Mads Vistesen. Som tingskriver nævnes 1652 Johan Jakobsen.

I rentekammeret prøvede man nu at slippe for udgifterne til møllens vedligeholdelse. Der var tingsvidne d. 23. marts 1651 ang. møllen og klosterets bygfældighed, og der blev ved kgl. missive 24. juli 1651 givet tilladelse til hugst i skovene til møllens reparation[6]). I antegnelserne til regnskaberne 1652 gjorde man opmærksom på, at der kun var givet tilladelse til skovhugst, men ikke til at føre selve reparationerne til udgift. Men Iver Vind var selv

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 42. Iver Vind til Nørholm (1590–1658). Forlenet med Dalum Kloster Len 1645–58.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gammel kancellimand, så han kunne replicere med klar dokumentation beroende på sædvanlig praksis: at mølleren selv skulle bekoste møllestenene, medens lensmanden plejede at vedligeholde huse, broer og tømmerværk – og han forsvarede denne praksis med, at der ville ske stor skade for kgl. maj.'s indtægter, hvis møllen blev øde. Rentekammeret sluttede diskussionen med påtegningen „efter hosskrevne denne gang at passere".

Iver Vind havde tidligere vist, at han ikke stak op for rentekammerets nærgående bemærkninger. I regnskaberne 1649 havde man kritiseret, at der manglede vidnesbyrd om vurderingen af det gods Anders Jensen frarømte – for drab – samt for oldengæld. Hertil svarede lensmanden selvbevidst: „Jeg håber, at min hånd er mere værd end vurdering og synsvidner". Til gengæld satte rentekammeret en grænse for udgifterne til reparationerne af borgegården 1650, da der een gang for alle bevilgedes 200 rdl. til dette formål[7]).

Bøndernes vilkår. I Iver Vinds tid kom der flere indfæstninger end i de forrige år. I mange tilfælde var grunden hertil, at bønderne var blevet forarmede. Her skal blot nævnes nogle få eksempler, hvorved der også gives en vurdering af ejendommene. 1649 overtog Mads Hansen i Hjallese Niels Hansens gård for 40 rdl. i indfæstning, medens Christoffer Mouritsen i Hunderup gav 120 rdl. efter Hans Ibsen. Gennemgående vurderedes ejendommene i Hunderup højere end i Hjallese. 1651 fæstede Morten Rasmussen en ødegård i Hjallese, som Morten Olufsen opgav. Peder Hansen overtog den øde gård, som Erik Steffensen opgav, for 1 rdl., medens Mads Hansen gav 40 rdl. for den gård Knud Thomsen fradøde. Niels Andersen gav 30 rdl. for den øde gård, Knud Hansen opgav p. g. a. armod. 1652 fæstede mølleren Hans Pedersen en øde gård i Hjallese, som Peder Jensen opgav p. g. a. armod, for 6 rdl.

Da Iver Vind 1651 indsendte jordebøgerne, oplyste han som årsag til 3 ødegårde, at rytterindkvarteringen fra sidste krig havde skadet dem.[8])

Da Hans Hansen overtog møllen efter faderen Hans Pedersen, der døde 1654 63 år gammel, betalte han i indfæste 230 rdl. Om bøndernes daglige forhold skal kun fremdrages nogle få træk, da der ikke er meget nyt at meddele i Iver Vinds tid. Som sædvanlig klagede de over holdægten til Odensegård med 2 vogne, men der var stadig intet at gøre ved dette[9]).

I forbindelse med tidligere skovsyn er det blevet nævnt, at skovene efterhånden var ret forhuggede. For at skåne dem blev der 1648 givet tilladelse til, at bønderne måtte grave brede og dybe grøfter i stedet for gærder[10]). Og for yderligere at skåne skovene fik bønderne under Dalum 1653 lov til at skære klyner – tørv – i Sanderum og omliggende marker til brændsel på Dalum Kloster[11]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 43. Kisteplader fra Iver Vinds kapel.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under sagefald omtales som sædvanlig de triste sider af tilværelsen. Til indtægt kunne 1651 indføres 11 rdl. 2 mk. fra Karen Hansdatters efterladte løsøre. Hun havde hængt sig på Hjallese Mark. 1656 tilførtes regnskabet en udgift på 16 rdl. 1 mk. 4 sk. for henrettelsen af Appelone Hansdatter af Hunderup, som havde aflivet sit barn, mens Hans Madsen i Hunderup, der var fader til barnet, betalte en bøde på 12 rdl.

Hekseri og overtro. I regnskabet 1653 findes omtalt 2 henrettelser, der på en uhyggelig måde belyser tidens fantastiske overtro. De to henrettede var Laurits Pedersen, Dyred (Ubberud Sogn) og Karen Lets, der begge var blevet fundet skyldige i troldom og hekseri og dømtes til døden først ved birkeretten d. 5.3.1652 og siden ved langstinget d. 31.3. s. å. Skriveren Mads Vistesen optrådte på Iver Vinds vegne som anklager. Han havde sammen med Christian Madsen og Laurits Nielsen, der begge tjente på Dalum Kloster, d. 19.2 arresteret Laurits Dyred hos varefogeden i Ravnebjerg og havde sent om aftenen i stort mørke kørt af sted med ham bundet til vognen. Da de var kommet ud af Ravnebjerg, skete der mærkelige ting. Først så de et bånd, som hængte i fogedens hue, gloende ild, som de syntes brænde og fængede ned foran hans ansigt. Siden så de ild i den stok, Christian havde i sin hånd. Både fogeden og karlene trak nu deres degener – sværd – men da de trak dem, kom der lys i spidserne af dem, og drengen, der trak hestene, kunne ikke få dyrene til at gå videre, og også ridefogedens og karlenes heste stod stille. Først da fogeden slog hårdt til hestene, gik de atter i gang; men nu så de, at Mads Vistesen brændte ligesom han havde været en lue, og hunden, som var med ham, tudede og skreg. Efter flere genvordigheder nåede de hjem til Dalum med fangen, der nu blev indsat i fangehullet. Her lykkedes det ham at undslippe ved hjælp af en stolpe, som han havde fået ind i fangehullet, og han tog så en vindueskarm ud af muren i vedkammeret, gik derefter over et gærde ved kirken med bolten om begge ben og brød så låsen op ved hjælp af kirkeristen og forsvandt. Da han blev fanget igen, stod han til dødsdom.[12]).

Karen Lets. Karen Lets' sag udviser flere modbydelige enkeltheder. Hun var enke efter Hans Let i Sanderum. D. 18. juni 1652 blev hun fremstillet på birketinget, hvor der fremførtes en skriftlig bekendelse af 28. maj s. å., aflagt i nærværelse af sognepræsten Niels Bang og velagtede mand Jørgen Naur, langstingshører i Odense. Hun bekendte, at hun i lang tid havde kunnet signe og smålæse. Laurits Dyred havde på birketinget d. 20. april bevidnet, at Karen var en troldkvind, der tog på Thiursbierg Sct. Valborgs nat, at hun havde forgjort Poul Nielsens kvæg i Sanderum. Og den 28. maj kunne han berette, at hendes dreng undertiden var på Tyrsbjerg, snart i en stor hunds, snart i en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 44. Dør fra Iver Vinds kapel.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kalvs skikkelse. På et tingmøde d. 14. maj kunne Maren, enke efter Mads bødker i Sanderum, berette, hvordan hendes afdøde mand for ca. 8 år siden var kommet ind til Karen Lets for at kræve hende for nogle penge, som han havde til gode. Da han sad på en stol, rykkede Karen nogle hår ud af hans skæg, gik ind i stuen ved siden af, og straks blev han heftigt syg, så der rådnede 7 tænder af hans mund, og 28 ben brød løse af hans hoved, så han måtte begive sig til Odense Hospital, hvor han af samme sygdom bortdøde.

Karen indrømmede, at hun havde rykket nogle hår ud af bødkerens skæg, men hvis hun var skyldig i nogen troldoms bedrifter, som hun tillagdes, så bad hun til Gud, at der for retten måtte ske åbenbarlige jærtegn; straks disse ord var udtalte, faldt Karen „i en heftig ristelse og beffuelse, saa hun var moxen ganske sammenbøjet, sprang op og ned på jorden og kunne intet tale, før end Mads Vistesen m. fl. godtfolk bad Fanden vige fra hende i Jesu navn – strax kom hun til sin førige skik igen".

Andre kunne vidne, at der i hendes stue var fundet 2 menneskepander. Da hun blev arresteret, fandt Knud Bunde i Sanderum og Laurits Nielsen, udrider på Dalum, en menneskehovedpande under en fodkiste. Mads Pedersen i Sanderum havde haft en gammel kvinde, Johanne Ivers, i gården. Da hun en dag gik fra kirke, var hun blevet bange for at gå over en stente, som Karen var gået over. Johanne gik så en omvej, hentede en høne og kastede den over stenten: „straks blev den så bister og galen, at den afrev fjerene, så vidt den kunne nå, sprang op og ned, så man derpå måtte se et stort mirakel, og var den således to dage, så døde den bort".

De menige mænd i Sanderum, Højme, Ravnebjerg og Elmelund kunne vidne, at Karen altid havde haft ord for spøgeri og troldom. Det er forståeligt, at de menige bymænd kunne være så overtroiske, når det oplyses, at Iver Vind gennem Mads Vistesen ved gudstjenesten i Sanderum Kirke d. 28. april 1652 havde ladet menigheden udspørge om Karen Lets' rygte. Først havde Niels Bang erklæret, at hun altid havde haft ord for at være en arrig troldkvinde, og repræsentanter for de menige sognemænd kunne aflægge samme vidnesbyrd.

Karen Lets led samme skæbne som så mange andre kvinder i hine tider: hun blev brændt på bålet[13]).

Iver Vinds kapel. Ligesom tidens andre stormænd ønskede Iver Vind at rejse et værdigt minde for sig selv i Guds hus. Til det formål lod han kirkens nordre korsarm indrette til gravkapel for sig selv og sin slægt. På side 173 ses den tavle, som han lod opsætte til erindring om dette. Den giver den oplysning, at han havde givet 400 rdl. til kirkens reparation. Til gengæld havde han fået tilladelse til indrettelsen af kapellet. Endvidere står der, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

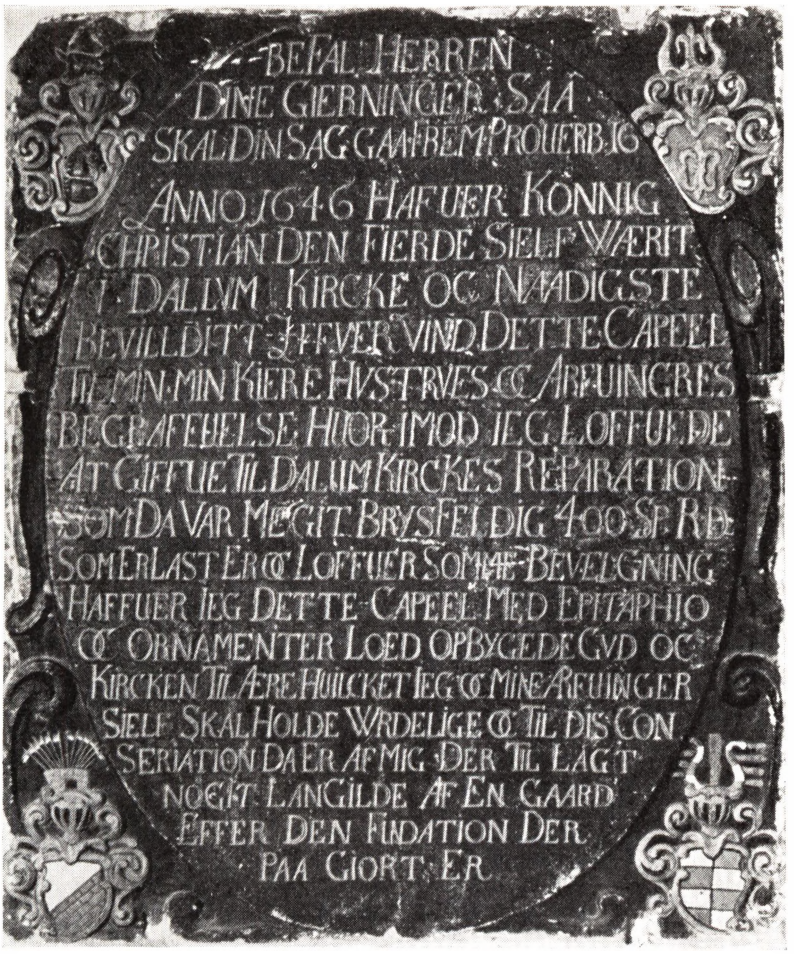

Fig. 45. Tavle, der fortæller om Chr. IV's besøg i Dalum Kirke 1646.

han har udsmykket kapellet med epitafium og ornamenter „Gud og kirken til ære". Han og hans slægt skulle vedligeholde kapellet, og indtægterne af en gård blev afsat til dette formål. Den officielle tilladelse blev givet 18. maj 1646[14]).

Til kirkens reparation var der først blevet bevilget 3 og derpå 1 rdl. af hver kirke i Fyns Stift „som formue haver". Ombygningen skulle ske efter mester Hans Annemøllers – kongens bygmesters – fortegnelse.[15]) Dertil kom Iver Vinds ovennævnte tilskud på 400 dl. Den omhyggelige lensmand anmodede for en sikkerheds skyld kancelliet om at foretage en revision af skriverens regnskab, og han ønskede, at Henning Valkendorf og Henning Pogwisch måtte forhøre skriveren om regnskabet for kirkens reparation[16]). Skriveren Balzer Nielsen fik behørig kvittering for sine regnskaber oktober 1650[17]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Iver Vinds kapel blev udstyret med en kapellåge (se s. 175), han sørgede for et storslået barokt epitafium, hvor hans levnedsløb blev optegnet. Endvidere skænkede han kirken en ny prædikestol og altertavle. Disse fremragende monumenter er i dag kirkens fornemste prydelser og tjener Iver Vind til ære. En detailleret redegørelse for de enkelte stykker vil fremkomme i forbindelse med skildringen af kirken. Her skal blot nævnes, at kapellågen, prædikestolen (en af maskerne er gengivet på titelbladet) og altertavlen blev skåret af den dygtige billedskærer Anders Mortensen. Nadverbilledet på altertavlen er en kopi af Rubens.[18])

I kapellet begravedes foruden Iver Vind og Helvig Skinkel, Arent von der Kuhla og hans kone Karen Vind, Bendix von der Kuhla til Løjtved – Arent von der Kuhlas søn, født på Dalum d. 30. okt. 1644. Der blev begravet mindst 15 medlemmer af slægten i kapellet.

Helvig Skinkel udstedte 1666 en fundats for kapellets vedligeholdelse. Hertil henlagdes indtægterne af Lavinds gård i Rønninge Sogn i Åsum Herred, som Rasmus Knudsen boede på. Der skulle årligt ydes 2 td. 6 skp. rug, 1 td. havre og 1 fj. smør til kapellet. Så længe hun selv levede, forvaltede hun selv disse ydelser, men derefter skulle de overgå til besidderen af Tårupgård mod vedligeholdelsespligt. Til rengøring 2 gange om året skulle der yderligere ydes 1½ td. havre og 2 skp. byg („lade affeje, hvad støv og anden uhøviskhed, som samler sig på ligkisterne eller i kapellet"). Hvis Tårupgård kom på fremmede hænder, skulle landgildeydelserne overtages af kirkeværgerne i Dalum. Præsten fik tilsyn med fundatsens overholdelse[19]). Fundatsen ændredes i 1737, da generalmajorinde Kaas til Boltingegård fik kgl. tilladelse til at give 200 rdl. i stedet for gårdens afgifter, og renterne af pengene skulle så klare vedligeholdelsen. Det viste sig senere, at det blev vanskeligt at få kapellet forsvarligt vedligeholdt for dette beløb.[20])

Desværre medførte reparationerne i forbindelse med oprettelsen af Vinds kapel en gennemgribende ændring af kirkens udseende, idet der 1647 blev givet tilladelse til at nedrive sydfløjen, vende taget på nordfløjen og skille nordfløjen fra kirkens indre med en spærremur. Herved forsvandt kirkens karakter af korskirke. Først restaureringen 1926–29 gav den dens gamle skikkelse tilbage.

Svenskekrigene

Den sidste lensmand på Dalum blev *Axel Urup til Bæltebjerg*. Han var født d. 13. sept. 1601 og døde 15. marts 1671. Han blev d. 10. maj 1635 gift med Sidsel Grubbe.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 46. Iver Vinds kapellåge. Snitværk af Anders Mortensen o. 1646. Foroven dommedag, forneden dødens høst.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Axel Urup var en fremragende militæringeniør og var i sin ungdom på studierejser i udlandet for at studere krigsvæsen – især befæstningskunst. Han deltog i slaget ved Lutter am Barenberg, hvor han blev taget til fange, men udvekslet kort efter. Han blev udnævnt til kgl. ingeniør, og efter fredsslutningen 1629 deltog han i opførelsen af flere fæstningsanlæg, bl. a. Christianspris ved Kielerfjord, hvor han blev guvernør. Fæstningen blev erobret ved Torstenssons uventede angreb 1643, og Axel Urup blev atter taget til fange. Efter freden 1645 blev han påny guvernør og ledede fra 1646 anlægget af Hals skanse og befæstningen ved Bersodde, det senere Fredericia. Fra 1647 ledede han nybefæstningen af København, hvorved det såkaldte Nykøbenhavn mellem kastellet og den gamle by skabtes. Han havde flere forleninger og blev medlem af rigsrådet 1655. Under Københavns belejring 1658–60 havde han adskillige kontroverser med Ulrik Christian Gyldenløve. Han forholdt sig passiv under statsomvæltningen 1660. Han døde barnløs som sidste mand af slægten.

Han overtog Dalum Len midt imellem de to svenskekrige, og han nåede aldrig at få nogen tilknytning til lenet. Selvom han var forlenet med Dalum, var det fra 1660 Jens Lassen, der bestemte lenets skæbne, idet han havde fået det gamle klostergods udlagt som pant.

Axel Urup fik forleningsbrev 19. april 1658 på samme vilkår som Iver Vind[1]). Imidlertid havde Iver Vinds enke et nådsensår ifølge bestemmelserne fra 1650, da lensmændene indbetalte 1 års indkomst af deres len til afhjælpning af rigets finansnød[2]), og da Axel Urup som nævnt var i København under belejringen, fik han ikke lejlighed til at besøge sit len. Der var heller ikke rart at være.

Den 1. juni 1657 erklærede Danmark Sverige krig, idet kongen og en del af hans rådgivere anså tidspunktet for gunstigt, da Karl X Gustav havde fået vanskeligheder i Polen. Mod forventning rykkede den svenske konge mod Danmark og erobrede Jylland uden større vanskelighed. Jylland var før blevet besat, men flåden havde sikret øerne. Men denne gang hjalp frosten fjenden, og den 30. januar 1658 kunne de svenske tropper gå over Lillebælt, og Fyn blev besat uden virkelig modstand. Svenskerne ankom til Dalum d. 31. jan., hvor den svenske konge selv tog ophold et par dage. Dalum blev et af svenskernes hovedkvarterer på Fyn. Den mundtlige tradition har berettet om mangt og meget fra disse ulykkelige år.

Vedel Simonsen kan berette, at der netop var bryllup på en gård i Hjallese, da der ankom 2 svenske ryttere, men en forvoven smed skød den ene med et gevær, medens den anden stak af. Han vendte dog senere tilbage med sine kammerater, så bryllupsgæsterne måtte skjule sig i de nærmeste gårde. Der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 47. Axel Urup til Bæltebjerg (1601–71). Forlenet med Dalum 1658–62.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skulle have været 18000 svenske soldater i Hjallese By og på marken ned mod Hunderup Skoven.

Alle gårdmændene flygtede, og efter soldaternes plyndringer var der kun et sikar rugmel tilbage. Alt blev plyndret eller gemt bort. Svenskerne tog oven i købet sengeklæderne med sig, og da de ikke kunne transportere dynerne med fylden i, skar de hul på dem, rystede fjerene ud og red bort med de tomme vår.

En svensk officer ville beholde hovedgården – han byggede en kornlade og satte den svenske konges våben på portbjælken. Denne historie kunne Vedel Simonsen dementere og rigtigt meddele, at det var Chr. IV's navnetræk med den danske krone over og årstallet 1630!, der stod på porten[3]). Det er forståeligt, at den mundtlige tradition kommer på afveje, når den fortæller om begivenheder af denne art. Men i denne sag taler de sikre kilder deres tydelige og klare sprog om onde tider for vort land.

Der sluttedes fred i Roskilde d. 26. febr. 1658, men de svenske tropper skulle blive i landet indtil den 2. maj. Flere områder var endnu ikke blevet rømmet, da Karl X Gustav d. 7. aug. s. å. uventet landede i Korsør og gik mod København. Det er velkendt, hvorledes den danske konge og Københavns borgere holdt stand mod de svenske angreb, men det øvrige land var længe i fjendens magt. Først i efteråret 1659 kom vore allierede hære fra Brandenburg, Polen og Østrig takket være den hollandske flåde til Fyn, og 14. nov. 1659 blev de svenske tropper slået definitivt ved Nyborg, og der sluttedes fred d. 26. maj 1660.

Vidnesbyrd om svenskerne i Dalum. Præsten Niels Bang henvendte sig d. 1. febr. 1658 til den svenske konge for at berette om den overlast, han havde været udsat for, da de svenske soldater ankom d. 31. jan. Medens han selv var på vej hjem fra Sanderum, blev han næsten klædt af og udplyndret. Præstegården var under hans fravær blevet invaderet af svenske tropper, der plyndrede hans hjem. 4 af hans heste på stalden var blevet fjernet, kister, skabe, skrin sønderhugget og opbrudt, og al „min ringe formue borttaget", så hustru og børn næppe kom fra det med livet. Nu havde han 26 heste indsat på stalden, så alt næsten var blevet fortæret. Han anmodede svenskekongen om en salve guard – livvagt – for at blive skånet for fuldstændig udplyndring. Det var ret almindeligt, at standspersoner fik en sådan beskyttelse, når fjenden var i landet, og Niels Bang fik det også. Da Anders Grynborgs pige Sara blev døbt d. 20. marts, var der blandt fadderne en svensk løjtnant Jurgen Rotermand, der var livvagt i præstens hus. Præstens kone var også fadder ved den lejlighed[4]).

I lensregnskabernes inventarfortegnelser findes et vidnesbyrd underskrevet af Niels Bang d. 5. april 1661, der oplyser, at der i Dalum Kirke var en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

beslagen kiste, hvori salig Iver Vinds vigtige breve blev forvarede, hvilken kiste af fjenderne blev opbrudt, brevene bortspredte, lavrerede og den største delen forkommen. Vi må formode, at væsentlige dele af klosterets arkiv er gået tabt ved den lejlighed. Hans erklæring kom i forbindelse med et tingsvidne på birketinget ovennævnte dato, hvor flere andre vidnede om samme forhold. Endvidere var brevene i Dalum Klosters skriverstue blevet ødelagt. Korn, der var sået og indhøstet, og en del tærsket korn, der var oplagt på lofterne, var alt sammen blevet fjernet af fjenderne „eftersom den svenske konge, det første han kom til landet, havde sit hovedkvarter på Dalum Kloster, og den ganske armé stod omkring klosteret". Niels Bang kunne også fortælle, at en messehagel og andre af kirkens ornamenter var blevet bortrøvet. Dog havde svenskerne ladet alterklædet, der var gjort af en gammel fløjlskåbe, blive liggende, medens den, der var blevet lavet på samme måde til Sanderum Kirke, var borte.

Alle disse erklæringer fremkom efter begæring fra Helvig Skinkel, der overfor rentekammeret skulle dokumentere, hvordan det var gået med det inventar, som hendes mand havde overtaget 1645[5]).

Også gennem kirkebøgerne kan Niels Bang fortælle om de hårde tider: den 20. febr. 1658 blev Hans Rasmussen af Hjallese begravet. Han var blevet stukket ihjel af en svensk rytter. I Sanderum gik det værre til. Den 24. febr. begravedes i en fællesgrav 6 personer, der var blevet ombragt af svenskerne. I Dalum Kirke blev en svensk rytter ved navn Peder Nielsen d. 12. marts 1658 viet til et kvindfolk ved navn Mette Lauritsdatter. Den 9. febr. 1659 blev en svensk rytters dødfødte barn begravet. Den 28. febr. s. å. blev der atter begravet et barn af en svensk rytter, og d. 13. marts blev det barn, der var hos rytterne, og som siden blev hugget ihjel af dem, begravet. Præsten beretter om et dødsfald af en lidt anden årsag: den 30. juni 1659 begravedes Niels Hansen af Hjallese, som styrted i en mose (Bøssemose!) imellem Hjallese og møllen og døde. Niels Bang tilføjer i kirkebogen: „O Gud, bevare os for den hastige og bratte død, for Kristi døds skyld, Amen".

Befolkningstal i Dalum. Alt i alt må det dog siges, at Dalum slap billigere end mange andre sogne. Hverken fødsels- eller dødstal er unormalt høje i krigsårene, medens f. eks. Sanderum har store afvigelser sammenlignet med de forrige år[6]):

	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663
Fødte Dalum	10	4	7	2	2		6	4	2
„ Sanderum	18	14	24	12	8	2	6	4	2
Døde Dalum	7	4	12	7	10	2	3	2	2
„ Sanderum	16	12	14	57	48	63	5	9	mangler

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

En opgørelse over folketallet 1660 viser også et tal, der sikkert ikke afviger ret meget fra det normale gennemsnit. Dalum opgives at have 93 personer, Dalum Kloster 5. Med Dalum menes der først og fremmest de 20 gårde i Hjallese[7]).

Materielle ødelæggelser. Var Dalums tab små målt i menneskeliv, var de økonomiske til gengæld så uhyggeligt store, at beboerne ved krigens afslutning levede på et eksistensminimum. Der blev afholdt synsforretninger over hele landet, så regeringen kunne danne sig et samlet skøn over rigets almindelige tilstand. På Dalum synedes bøndergodset sept. 1660. Der oplyses her, hvad bygningernes reparation ville koste, og hvor meget kvæg hver enkelt bonde havde brug for:

Hjallese

Navn	brøstfældighed rdl.	kvæg	
		bæster	køer
1. Jens Hansen	20	2	1
2. Poul Svendsen	18	2	1
3. Rasmus Jensen	60	2	1
4. Laurits Hansen	40	1	1
5. Peder Hansen øde og afbrudt vil koste	250		
6. Knud Jensen	60	2	1
7. Anders Bunde	26	1	1
8. Morten Rasmussen	30	1	1
9. Knud Jensen øde og afbrudt vil koste	280		
10. Mads Hansen	26	2	2
11. Peder Nielsen	50	2	1
12. Hans Jensen	16	2	0
13. Rasmus Lauritsen	50	1	0
14. Morten Andersen	12	3	2
15. Niels Juel øde og afbrudt vil koste	250		
16. Niels Hansen øde og afbrudt vil koste	250		
17. Anders Jacobsen	40	1	1
18. Mads Hansen øde og afbrudt vil koste	250		
19.	35	1	1
20. Hans Pedersen, møller øde og afbrudt vil koste	250		
21. Søren skrædder	10		
22. Hans Knudsen	8		
23. Jørgen Andersen Bunde	10		
24. Laurits væver	6		
25. Niels smed	6		
Dalum Mølles brøstfældighed	220		

Nok den lange bro, som ikke formedelst stor farlighed kan blive beståendis, af ny skal opbygges = 400 rdl. Broen imellem møllen og klosteret vil koste 80 rdl.[8])

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hovedgårdens tilstand. Synsforretningens erklæring om hovedgården giver heller ikke noget opmuntrende billede.

Borgegården: et grundmuret hus mod vest 2 loft højt 15 bindind langt er meget brøstfældigt, partier af murværk og tagsten borte, lægterne halvt afbrudt og borte, nogle af bjælkerne, vinduerne, vindueskarmene samt dørene afbrudt og borte. De 3 karnapper ved samme hus ganske afbrudt og borte, overdelen og loftet på vindelgangen ved samme hus afbrudt og borte. Ved den nordre ende på samme hus er et træhus 6 binding langt 2 loft højt, hvor loft, vinduer, vindueskarme samt døre og skillerum er afbrudt og borte. Stor brøstfældighed på tag- og mursten og på skorstenen. Et gammelt hus mellem kornladen og fruerstuen 12 binding langt og 2 loft højt er ganske ruineret og står for fald.

Det store grundmurede hus, som kaldes prinsens kammer (nuv. nordfløj af klosteret) er meget brøstfældigt på tagsten og mursten. Det øverste og halvdelen af det nederste loft afbrudt og borte samt vinduer, døre og skillerum. Alle skorstene brækkede. En baldakin over døren med trappen afbrudt og borte. Ved enden på samme hus mod kirken er et grundmuret hus 19 binding langt og 2 loft højt, som er ganske ruineret, noget af overdelen nedfaldet, muren på siderne brækket, ligesom loftsvinduer, vindueskarme, døre, skillerum og jernankrene afbrudt og borte. Alle kældrene og kamrene er ruinerede.

Et hus østen i gården, som var køkken og bryggers, 2 loft højt og 15 binding langt er meget brøstfældigt. Det øverste loft er afbrudt og borte, det nederste loft ganske forfalden, vinduer og døre afbrudt og borte, essen og bageovnen ganske forfalden, såvel som køkkenessen halvt afbrudt. Det hus mod syd i borgegården, som var skriverstue og borgestue, er ganske ruineret og står for fald – alt træværk og skillerum er borte, ligeledes kakkelovnen.

Ladegården: rustkammerhuset 11 binding langt er ganske skilt fra hverandre, stander for fald, lofterne er borte. Staldhuset 60 binding langt er meget brøstfældigt på tag og mursten, alt træværket er borte – også spiltov, skillerum, krybber og døre. Den lange øksnelade 71 binding er meget brøstfældig på tag og mursten, det meste af træværket borte. Den store kornlade er nedfalden og sønderslagen på 42 bindinger, mens 17 bindinger står for fald.

Fiskerens og buddrengens kammer er afbrudt og borte, ligeledes plankerne mellem borgegården og ladegården. Et vognhus, som stod imellem bryggerset og rustkammeret er afbrudt og borte. Tre kælderhalse er afbrudt og borte, ligeledes taget over brønden. To porte fra borgegården og 3 fra ladegården er også borte.

Nok havde der været 3 markhuse: Hedehuset, Bødkerhuset og Køromhuset – de var også borte. Stampebroen ved dæmningen var ganske borte og broen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ved Hedehuset ligeledes – hvilke broer før vinteren kommer højligen fornøden er at skal opbygges.

Skovsynet. Skovene viste samme mistrøstige billede: næsten overalt var der blevet hugget uden skånsel, så der mange steder kun var stubbene eller de nøgne stammer tilbage. Synsmændene talte stubbene i hver skovstrækning. Enkelte steder måtte de opgive det. Svenskerne havde bl. a. brugt stammerne til palisader. Bønderne havde afkappet træerne for løv til brug for kvæget formedelst den store fodertrangs skyld. Der fandtes ikke olden 1660[9]).

De sidste lensregnskaber fra 1660–1662 taler samme dystre sprog: „For året 1660 føres intet til indtægt, eftersom samme år aldeles ingen sæd til klosteret var sået, ej heller høstet eller avlet uden lidt hø, som ikke var så meget værd, som det kostede at høste, efterdi de hollandske officerer og ryttere brugte engene kontinuerlig til deres heste".

1661	er	der	sået	16	td.	rug	avlet	26	td.	3	skp.
„	„	„	„	40	„	byg	„	60	„	5	„
„	„	„	„	10	„	blandkorn	„	20	„	7	„
„	„	„	„	4	„	havre	„	12	„	6	„
„	„	„	„	2	„	boghvede	„	3	„	0	„

Jens Larsen har intet kunnet få af bønderne i landgilde, eftersom de så ganske har været ruinerede og med så stor kontribution – skatter – været besværede, at de ikke engang kunne udrede kontributionen, men patronen har måttet udlægge 1100 rdl. for dem.

Jens Lassen havde i de 2 år repareret meget på hovedbygningen, og hans samlede udgifter på disse 2 år var 1782 rdl. Der blev aflagt vidnesbyrd på birketinget d. 29. nov. 1661 om brøstfældighed m. m. Heri oplystes bl. a., at bønderne i Hjallese ikke engang havde kunnet pløje eller dyrke klosterets jord, så Jens Lassen havde måttet leje plove til dyrkningen. Han havde også hjulpet bønderne med både bæster, køer, så'korn og brø'korn. Hvis han ikke havde gjort det, ville størsteparten af dem have været nødt til at kvittere deres gårde. Nu havde de fået sået (1661) men p. gr. a. misvækst havde de på mange steder ikke kunnet få deres sæd igen. Et tingsvidne af 30. sept. 1662 oplyste, at bønderne ikke havde betalt landgilde 1660–1662[10]).

Disse triste indberetninger havde bl. a. til formål overfor rentekammeret at dokumentere, hvor vanskelige forholdene var for Jens Lassen. Han var på dette tidspunkt indstillet på, at han snart skulle overtage pantegodset som ejendom. Dette skete ved skøde af 1. maj 1662. Klosteret gik for en tid over i privat eje.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

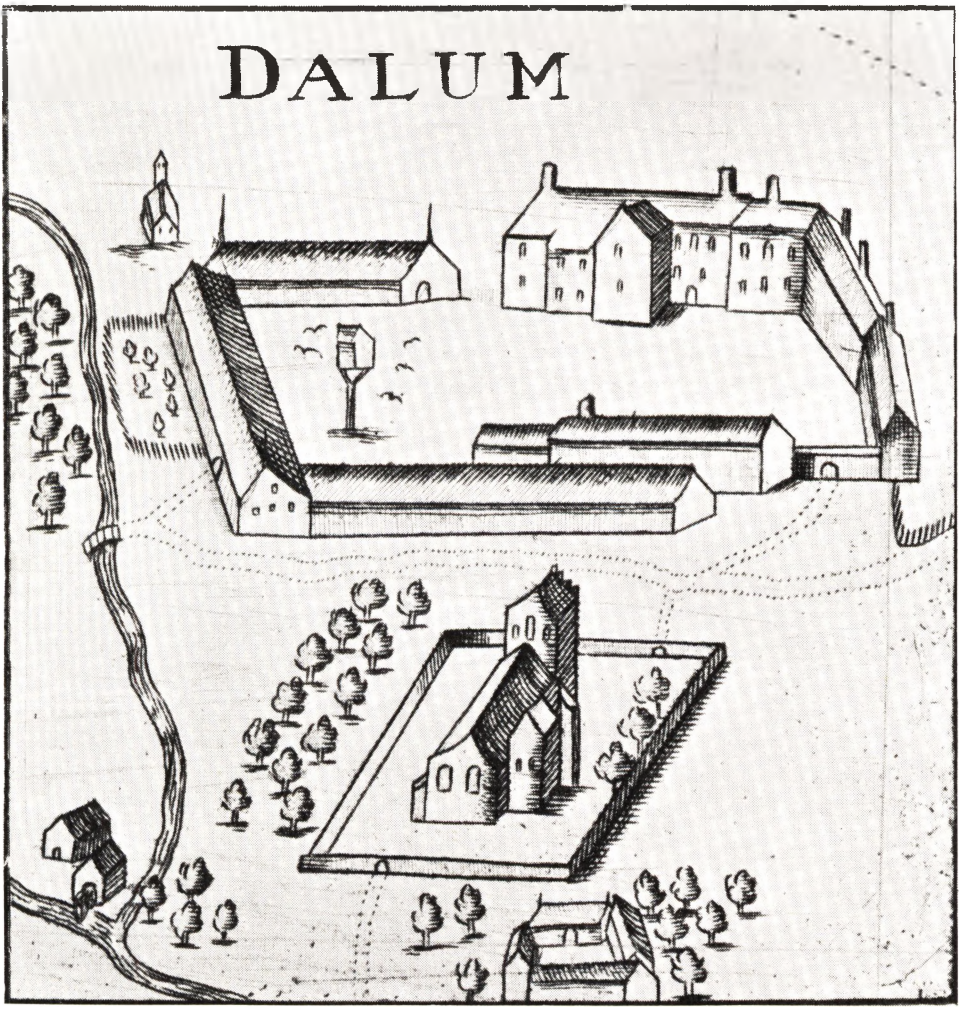

Fig. 48. Udsnit af Resens atlas over Odense.

Ydmyg supplication. Lad os til slut høre, hvad bønderne under klosteret havde at sige, da kommissærerne skulle syne i efteråret 1660: „Eftersom vi meget elendige og slet forarmede Hs. Maj.'s tjenere er først af fjendens umilde hånd og tyranniske vold fremfor andre så ynkeligen mishandlede, forpinte, udsu'ede, ja, den største del så slet i grunden ødelagte, at vi med elendige hustruer og børn med betelstaffuen med suk og sult søge vort brød, nu den nådefulde Gud ved sin vældige hånds kraft har udrevet os af fjendens hånd og igen forlenet os den ynkelige fred, hvorfor hans guddommelige navn være æret – haver en ringe del af os arme betlere begivet os til de få til overs blevne hytter igen i den gode forhåbning, at vi ville begynde jorden igen at dyrke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og at vi vor allernådigste herre og konges tynge underdanigst kunne udgive, som vi og med hjertens ydmyge hørsomhed haver til den os nådige pålagte indkvartering hidtil erlagt, ihvor besværligt det end kan falde os elendige og foruslede mennesker, som dog for os haver været umuligt at have udgivet – eller ved husene blevet – dersom ikke vores gunstige husbond Jens Lassen havde forstrakt os både med penge, bæster, køer, sædekorn og brødkorn, men eftersom vi nu haver udsat os så vidtløftigt, at vi det sværlig ja fast aldrig skal kunne betale eller til rytterne udgive – indflyr vi til Deres Excellence med underdanigst bøn, at Eders Excellence vores store armod og elendighed ville lade gå til hjertet og for Guds skyld hos Hs. Kgl. Maj. vores allernådigste herre være beforderlig, at vi for al videre indkvartering måtte forskånes, så og nyde nogle års frihed for landgilde og anden tynge; thi dersom vi sligt skulle udgive, må vi med grædende hustruer og børn jorden at dyrke slet aflade og så af hunger og sult til hobe omkomme, som en stor del ynkeligen allerede er vederfaret – – For Guds skyld forbarm Eder over os arme og elendige folk".[11])

Hvad fyrsterne begår i deres vanvid,
det straffes akæerne for.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

BILAG

I Jordebog 1588 186

II Landgildeydelser 1588 omregnet i hartkorn 188

III Jordebog 1651 189

IV Skattemandtal 1610–55 191

V Mønt, mål og vægt. Takster anvendt ved omregning af landgildeydelser 192

VI Inventarieliste 20. dec. 1639: registratur over klosterets breve .. 193

VII Vurdering af Dalum Klosters inventar 1643 195

VIII Bymændene i Hjallese efter jordebøger 1533–1659 197

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bilag I

Jordebog 1588.

Dalum Birk.	Gårde	Bol	Huse	Møller	Andre ejendomme		
Bellinge	17	3	2				
Hjallese	20	3	0				
Hunderup	8	0	0				
Højme	12	0	1				
Dyrup	2	0	0				
Sanderum	16	1	1				
Elmelund	13	0	0				
Ravnebjerg	12	0	0				
Brændekilde	12	1	0				
Render	3	0	1				
Hesbjerg					30 cnestegårde		
Dalum	2	0	1	2			
Ialt....	117	8	6	2	30	=	163
Odense Herred.							
Fangel	12	0	2				
Dømmestrup	12	2	0				
Stenløse	2	1	0				
Svendstrup	4	0	0				
Volderslev	2	0	0				
Verninge	3	0	0				
Hjelmerup	4	0	0				
Brylle	3	0	0				
Tommerup	1	2	1				
Gundestrup	2	0	0				
Tuemose	0	1	0				
Hvidemølle				1			
Odense					1		
Ialt....	45	6	3	1	1	=	56
Åsum Herred.							
Højby	2	1	0				
Fraugde	2	0	0				
Birkum	2	0	0				
Sdr. Næra	2	0	0				
Allerup	1	0	0				
Rørup	1	0	0				
Kappendrup	1	0	0				
Ialt....	11	1	0			=	12
Bjerge Herred.							
Marslev	6	0	0				
Kærby	2	0	0				
Revninge	1	0	0				
Ladby	1	0	0				
Ialt....	10	0	0			=	10

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vindinge Herred.					
Ullerslev	1	0	0		
Flødstrup	1	0	0		
Skrøbeshave	1	0	0		
Fiskerhus			1		
Ialt....	3	0	1	=	4
På Hindsholm.					
Dalby	2	0	0		
Martofte	1	0	0		
Ialt....	3	0	0	=	3
Skovby Herred.					
Ejlbylunde	1	0	0		
Ørritslev	2	0	0		
Askeby	2	0	0		
Ialt....	5	0	0	=	5
Skam Herred.					
Skamby	1	0	0		
Nørreby	1	0	0		
Bederslev	1	0	0		
Ialt....	3	0	0	=	3
Lunde Herred.					
Allesø	2	0	0		
Vigelsø	1	0	0		
Beldringe	1	0	0		
Ialt....	4	0	0	=	4
Næsbyhoved Birk.	3			=	3
Vissenbjerg Birk.					
Bred	5	0	0		
Kådekilde	1	0	0		
Skalbjerg	1	0	0		
Ialt....	7	0	0	=	7
Vends Herred.					
Kindstrup	3	0	0		
Bubel	2	0	0		
Indslev	1	0	0		
Gelsted-Tårup	1	0	0		
Vejleby Torp	1	0	0		
Røjle	1	0	0		
Harndrup	1	0	1		
Ialt....	10	0	1	=	11

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Båg Herred.							
Voldtofte	1	0	0				
Skydebjerg	1	0	0				
Ravnekær	1	0	0				
Brydegård	1	0	0				
Ialt	4	0	0			=	4
Sallinge Herred.							
Heden	1	0	0				
Ståby	1	0	1				
Ølsted	2	0	0				
Staurlund	1	0	0				
Ialt	5	0	1			=	6
Sunds Herred.							
Øster Åby	1	0	0			=	1
Langeland.							
Lysemose?	2	0	0				
Tagmose	1	0	0				
Longelse (Priorgård)	2	0	1				
Ialt	5	0	1			=	6
Falster.							
Karleby	12	0	0			=	12
Ialt	248	15	13	3	31	=	310

Jordebogen har ikke den senere anvendte deling i helgd. og halvgd. De 30 enestegårde omkring Hesbjerg omfatter ejendomme af vidt forskellig størrelse. Af jordebogen fra 1651 fremgår, hvilke kategorier af ejendomme der er tale om.

Bilag II

Landgildeydelser 1588. Dalum Kloster Len.

landgildepenge	231½	mk.	6	sk.			115	td.	7	skp.
gæsteripenge	16	mk.	2	sk.	2	alb.	8	-	0	-
smør	3	lst.	1½	skp.			435	-	0	-
honning	1	td.	1½	fj.			8	-	2	-
rug	10½	lst.	2½	pd.	1	skp.	321	-	3	-
mel	4	lst.	5	pd.			66	-	2	-
byg	27	lst.	½	pd.	8	skp.	974	-	4	-
havrelandgilde	4½	lst.	1	pd.	16	skp.	138	-	4	-
havregæsteri	10	lst.	1	pd.	8	skp.	303	-	0	-
havregryn					14	skp.	2	-	5	-
ål	1	td.					2	-	0	-
småt salt	½	td.					1	-	0	-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sennep	1	skp.	0	- 1	-
fedekøer	7	stk.	21	- 0	-
bolgalte	2	stk.	6	- 0	-
får	42	stk.	14	- 0	-
lam	169	stk.	28	- 1	-
gæs	275	stk.	23	- 0	-
høns	624	stk.	26	- 0	-
hø	68	læs	17	- 0	-
æg	30½ ol ½	snes	5	- 1	-
lysegarn	109	bismermark	1	- 6	-
ved at age	1113	læs	46	- 3	-
egestave	4	læs	0	- 1	-
øksne at stalde	119½ ¼		120	- 0	-
fodernød at holde	42		21	- 0	-
		Ialt....	2706 td.	0 skp.	

Bilag III

Jordebog 1651.

Dalum Birk.	Helgd.	Halvgd.	Bol	Gadehuse	
Bellinge	9	8	3	8	
Hjallese	20	0	2	2	
Hunderup	8	0	0	0	
Dyrup	2	0	0	0	
Højme	12	0	0	1	
Sanderum	16	0	0	3	
Elmelund	1	13	0	2	
Ravnebjerg	0	11	0	2	
Brændekilde	5	7	1	1	
Render	2	1	0	2	
Dalum Mølle		1			
Hesbjerg	11	4	3	7	
Ialt....	86	44	9	28	= 167

Odense Herred.					
Fangel	8	2	2	2	
Volderslev	2	2	0	7	
Pårup	1	0	0	0	
Stenløse	0	2	1	0	
Svendstrup	4	0	0	0	
Verninge	3	0	0	0	
Hjelmerup	2	2	0	0	
Brylle	0	3	0	0	
Gundestrup	0	2	0	0	
Odense		1			
Tommerup	1	0	2	1	
Ialt....	21	13	5	10	= 49

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Åsum Herred.						
Højby	2	0	1	0		
Birkum	2	0	0	0		
Sdr. Nærå	1	1	0	0		
Allerup	1	0	0	0		
Ialt	6	1	1	0	=	8
Bjerge Herred.						
Marslev	5	0	0	0		
Kærby	1	0	0	0		
Ladby	1	0	0	0		
Ialt	7	0	0	0	=	7
Skovby Herred.						
Askeby	2	0	0	0		
Hårslev	1	0	0	0		
Vigerslev (Haugård)	1	0	0	0		
Ialt	4	0	0	0	=	4
Lunde Herred.						
Allesø	1	0	0	0		
Vigelsø	1	0	0	0		
Beldringe	1	0	0	0		
Ialt	3	0	0	0	=	3
Næsbyhoved Birk.						
Lumby Torp	3	0	0	0		
Ialt	3	0	0	0	=	3
Vissenbjerg Birk.						
Bred	0	5	0	0		
Kådekilde	1	0	0	0		
Ialt	1	5	0	0	=	6
Vends Herred.						
Kindstrup	2	0	0	0		
Harndrup	0	0	0	1		
Ialt	2	0	0	1	=	3
Båg Herred.						
Sønderby	0	3	0	1		
Voldtofte	1	0	0	0		
Ialt	1	3	0	1	=	5
Sallinge Herred.						
Heden	0	2	0	0	=	2
Ialt	134	68	15	42	=	257
Dalum Mølle					=	1
Ejendom i Odense					=	1
				Samlede antal fæstere	=	259

Summa beløber sig udi hartkorn beregnet: 1997 td. 2½ skp. (der er ikke forsøgt en detailleret efterberegning af jordebogens hartkornsberegning. En summarisk gennemgang efter samme takster som 1588 giver ca. 2000 td. hartkorn – under alle omstændigheder en betydelig nedgang).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bilag IV

Skattemandtal.

Skattemandtal 1610: *Dalum Birk.*

Ugedagstjenere ..... Hjallese 20 Hunderup 7 (én er fritaget)
Svende og drenge ..... „ 12

Sum for Dalum Birk:

Fæstebønder	110	betaler 1	dlr.	Tjenestedrenge, der får fuld løn, betaler
Ugedagstjenere	27	„ ½	„	½ rdl.
Husmænd	10	„ ½	„	Enhver, der ikke tjener for fuld løn, betaler
Tjenestesvende	55	„ ½	„	1 ort.
Tjenestedrenge	17	„ 1	ort	I Hjallese betaler 10 tj. ½ dlr.
				„ „ 2 tj. 1 ort.

Skattemandtal 1630:

Ugedagstjenere	Hjallese 20	Hunderup 8 =	28
Fæstebønder	Dalum Birk	.....	95½
Bolsmænd	„	.....	6
Tjenestesvende for fuld løn		.....	14
Tjenestedrenge for halv løn		.....	48
Husmænd og inderster		.....	9

Skattemandtal 1638:

104 helgårde og 37 halvgårde under DalumBirk.

Unionsskatten 1646:

Der afkortes en del i skatterne p. g. a. forarmelse. Flere gd. opføres som øde.

Ugedagstjenere	28
Fæstebønder	95½
Bolsmænd	5½
Svende	26
Drenge	38
Pebersvende	1

Flg. afkortes hver 1½ rdl.:

Anders Nielsen i Hesbjerg, Peder Nielsen i Skræppenborg, Hans Lauritsen i Brændekilde, Hans Madsen, Morten Andersen, Peder Olsen og Rasmus Madsen i Bellinge.

To gd. i Bellinge står øde og afkortes hver 3 rdl. Morten Pedersen i Bellinge er så forarmet, at han fritages for skatten – afkortes 3 rdl. (som er skattens fulde beløb for en helgd.)

Penge- og kornskatter 1655:

Fæstebønder	95½
Ugedagstjenere	28
Bolsmænd	5½
Embedsmænd med avl	6
(embedsmænd = håndværkere)	
Husmænd	19
Svende	40
Drenge	92

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ugedagsbønder betaler	3 ort + 1/2 td. korn
Bolsmænd betaler	" " "
Møllere med avl betaler	1 1/2 rdl. 1 td. korn
Møllere og embedsm. u. avl	1 rdl.
Husmænd u. avl	1 ort
Pebersvende	2 rdl.
Svende	1 rdl.
Drenge	1/2 rdl.

(Skattemandtallene findes under Odensegård Len 1610–58).

Bilag V

Mønt, mål og vægt.

Mønt:

1 daler er 1572 = 4 mark à 16 skilling. Denne takst bevares som regnemønt, og denne daler får navnet sletdaler.

Speciedaleren (den udmøntede dlr. = enkende dlr.) får fra 1625 en fast takst:

1 speciedlr. = 6 mk. à 16 sk. Den får navnet rigsdaler.

1 sk. = 12 penninge = 3 album (hvid).

1 ort = 1/4 dlr.

Mål og vægt:

De fynske lensregnskaber er beregnet efter Åbomål.

1 td. à 8 skp. à 4 fjerdingkar (fj.) à 3 album (alb.)

Rugmål:

1 pund (pd.) = 2 ørtug = 2 1/2 td. = 20 skp.

1 læst (l.) = 12 pd. = 24 ørtug = 30 td. = 240 skp.

Bygmål:

1 pd. = 2 ørtug = 3 td. = 24 skp.

1 l. = 12 pd. = 24 ørtug = 36 td. = 288 skp.

Havremål:

1 pd. = 2 ørtug = 5 td. = 40 skp.

1 l. = 12 pd. = 24 ørtug = 60 td. = 480 skp.

1 ørtug bliver således

= 10 skp. rug
12 skp. byg
20 skp. havre

I landgildeberegningerne bliver 1 ørtug af de tre kornsorter af samme værdi.

Mel regnes i mål = rug.

Landgildeydelserne omregnedes i rentekammeret i pengeværdi og i løbet af 1500-tallet i hartkorn.

1 td. rug el. byg sattes = 1 td. hartkorn. Lensregnskabernes hartkorn har ikke noget fælles med senere hartkornsbetegnelser, men er blot et udtryk for, hvor mange td. byg eller rug, der svaredes i landgilde. De øvrige landgildeydelser omregnedes i forhold til hartkornet.

De følgende takster er taget fra Arent Berntsen (A. B.): Danmark–Norges frugtbare Herlighed og fra Sv. Aakjærs registre i: Nordisk Kultur bind 30: Mål og Vægt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Takster anvendt ved omregning af landgildeydelser til td. hartkorn:

	td.	skp.	fj.	alb.		td.	skp.	fj.	alb.
1 pd. rug = ...	2	4	0	0	/ 1 td. =	1	0	0	0
1 pd. byg = ...	3	0	0	0	/ 1 td. =	1	0	0	0
1 pd. havre = ...	2	4	0	0	/ 1 td. =	1/2	0	0	0
1 td. smør = ...	12	0	0	0					
1 lam	0	1	1	1	/ 6 lam =	1	0	0	0
3 får	1	0	0	0					
2 gæs	0	1	1	1	/ 12 gæs =	1	0	0	0
4 høns	0	1	1	1	/ 24 høns =	1	0	0	0
20 æg	0	1	1	1					
1 mk. lysegarn	0	0	0	1 1/2					
1 okse at stalde	1	0	0	0					
2 mk. landgildepenge ...	1	0	0	0					
1 bolgalt	3	0	0	0	(galt fedet på stien)				
1 læs ved	0	0	1	1					
1 td. honning	6	0	0	0					
1 læs hø	0	2	0	0					
1 td. havregryn	1	4	0	0					
1 fedeko	3	0	0	0					
100 humlestænger	0	0	0	2 1/2					
1 td. salt	2	0	0	0					
2 td. mel	1	0	0	0					
1 td. ål	2	0	0	0					

De to sidste poster er anvendt ved beregning af mølleskyld, hvor 1td. regnes for 1/2 td. hrtk., når mølleren selv holder møllen vedlige.

2 mk. el. 32 sk. landgilde-, gæsteri- el. erridspenge = 1 td. hrtk. (erridspenge er afløsning for hoveri el. andre arbejdsydelser.)

I beregningerne er medtaget samtlige ydelser.

Bilag VI

Inventarieliste 20. dec. 1639.

Befandtes efterskrevne *breve*, som Jens Juel var leveret *udi D. K.s brevkiste:*

1: kgl. m.'s brev om tøndemål.
2: et brev, at Dalum mølle var nedbrændt.
3: en dom om vedægt.
4: synsbrev på Bred og Kaadekilde skove.
5: tingsvidne over Jens Bødcher(?) i Hødme.
6: tingsvidne om ålsgårds mahe.
7: tingsvidne anlangendes et syn imellem Hunderup grund og Munke mose.
8: synsbrev på en holm imellem Hunderup og Munke mose.
9: tingsvidne ang. et forligelsesmål imellem Hunderup grund og Sct. Knuds kloster.
10: tingsvidne om vidnesbyrd om tiurre holmb (1642 tyreholmb.).
11: synsbrev imellem Hunderup og Munke mose.
12: tingsvidne og vidnesbyrd om en vej vesten vid flettegærdet om Sct. Knuds klosters grund.
13: kontrakt imellem Axel Brahe og Sanderum mænd om Østerløff grund.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

14: kgl. m. brev at så mange af klosters bønder, som ligger på 2½ mil nær Dalum skulle søge did med deres malt.
15: kgl. m. brev om møntens forandring.
16: kgl. m. brev om bededage.
17: synsbrev på Niels Søffrensens mål i Hjallese.
18: et forbud på ulovlig skytteri.
19: et synsbrev på Røgle skov.
20: et synsvidne om restandtz toldmel.
21: laugsøgelsesbrev over Peder Møller for restandtz toldmel.
22: tingsvidne om pille stagger og humlekuler at holde ved magt.
23: et landstingsvidne om et stolestade i Hårslev kirke.
24: et tingsvidne om forbud på øksne.
25: et tingsvidne om de som huser og holder landløbere og lediggængere.
26: et tingsvidne om et gærde klosters tjenere i Vends herred holder udi magt.
27: kgl. m. brev om birkeretten.
28: birkeretten i sig selv.
29: kgl. m. brev om, hvor mange kongens bønder, som skulle drive avlen ved D. K.
30: kgl. m. brev, at bønderne skal føre møgh fra Odense på klosters jord.
31: kgl. m. brev, at tvende gårde, som var magelagt her til D. K. skulle annammes.
32: kgl. brev om spindepenge, som bønderne skulle give.
33: et synsbrev på hr. Pouels jord i Dalum.
34: et forligelsesmøde af Hans Lindenov samtykt imellem Hjallese og Volderslev mænd.
35: genpart af samme forligelsesbrev ,at Otte Marsvin det haver samtykt på fru Ellens vegne.
36: et tingsvidne ang. den supplikats Peder Møller haver gjort til kgl. m.
37: tingsvidne på Røgle skov.
38: tingsvidne, hvor meget hver af D. K.'s tjenere i Vendsherred kunne så og avle.
39: forbud på øksne, item svin at ringe og andet sådant.
40: et forligelsesmål mellem Morthen Pedersøn i Bobell og Niels Jensen ibd. om nogen jordtrætter.
41: et tingsvidne på Volderslev gård og grund.
42: Else Friis' skøde på Østerlevgård og grund.

Endnu fandtes efterskrevne breve:
1: kgl. m.'s brev, at nogle af klosterets tjenere skulle arbejde til Schenderup (Ulriksholm), imidlertid det byggedes.
2: kgl. m.'s brev, at sognepræsten til St. Knuds Kirke skulle have den første tiende, som faldt i Dalum Len.
3: kgl. brev, at fru Ellen Marsvin skulle erklære sig om Vikelsø kunne mistes fra lenet.
4: kgl. brev, at nogle af klosterets bønder skulle age kalk og sten til Schenderup.
5: kgl. m.'s brev, at to af klosterets bønder skal i holdægt på Odensegård hver dag.
6: tingsvidne på pille stager og humlekuler.
7: synsbrev på klosters bøndergårde.
8: nok et synsbrev på klosters tjeneres gårde udi Vends Herred.

8 tingbøger.

Inventarium 10. juni 1642 tilføjer:

1: kgl. maj.'s brev, at broen ved Dalum skulle af ny ombygges, og træ udi kgl. m.'s skove udi lenet at skulle lade hugge.
2: kgl. m.'s brev, at bønderne skal have hjultømmer som sædvanlig, item at de fremdeles skulle holde med to vogne på Odensegård udi hold.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

3: kgl. brev, at årlig skal leveres til hospitalet i Odense 100 læs ved.
4: kgl. brev, at Sanderum sognemænd skal have kronens anpart korntiende af Sanderum Sogn i fæste.

Bilag VII

Vurdering af Dalum Klosters inventar 1643.

	Rdl.	Sletdlr.	Mk.	Sk.
1 gl. kiste m. jernbeslag uden lås	1			
1 gl. kiste af fyr foruden lås, som næppe kunne hænge sammen			1/2	
I smørkælderen:				
1 gl. smørvægt ubrugelig, hvoraf ikkun var alene vægttræet				4
4 mrk. gl. forrustet jern i st. f. en smørsøger				4
I lensmandens kælder:				
6 gl. tomme tønder, hvorfra bunden var næsten afsprungen, stk. 6 sk.			2	4
I smørkælderen:				
6 gl. fade på 32 td., hvilke var ganske ubr., stk. 1 mrk.			6	
1 pd. malt			15	
1 skp. humle, som er meget forgjemt	3			
I fadeburet:				
1 gl. rødt skab, hvorpå foden var i stykker	1			
1 gl. hæk m. 5 rækker i				8
1 gl. brødhæk af nogle små fyr ormstukne fjæle så og noget frise m. nogle bogstaver på				6
Pigernes kammer:				
1 gl. ubr. fyrbænk				8
Fruerstuen:				
noget ormstukket rødt klæde på væggen		2		
kong Frederiks kontrafej og med tvende andre tavler, som listerne og farven næstendels er borte	1			
1 udtrækken skive		2		
1 gl. ubr. skivedækken			2	
3 fyrbænke			1	
4 bagstole, stk. 12 sk.			3	
3 gl. bænkedyner		1		
1 jernkakkelovn som er sprukken og revnet		10		
Fruens sengekammer:				
1 grøn skive m. en læddike	1			
I det lange kammer:				
1 gl. fyrsengested med fyrstolper			1	
1 gl. stakket fyrbænk				6
I det kammer næst hos:				
1 gl. liden fyrbænk				6

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

	Rdl.	Sletdlr.	Mk.	Sk.
I kammeret under trappen:				
1 gl. skab, som haver været tilforn 4 rum i, hvor der ingen fandtes foruden lås og beslag				8
I kammeret næst hos				
1 gl. sengested m. stabler og himmel og ingen bund			1	
1 gl. skab m. 3 rum foruden lås og beslag ubr.				
I mælkestuen:				
1 stk. hylde m. 5 rum				8
I Haagens kammer:				
1 ubr. fyrsengested og 1 liden skive, hvorpå foden ganske var i stykker				12
I prinsens kammer:				
2 røde ubr. bænkekister, hver 4 sk.				8
nogle gl. fliser omkr. på væggene				8
1 ubr. randet dyne som kaldes dundyne, 2 randede dyner, 1 bolsterdyne, 1 linned underdyne, 2 hvide dyner, 2 linnedd., 1 randet bolsterd., 1 rye, 9½ stk. sengetæpper. Om disse ting siges, at de intet er værd, der er ingen dun i dynerne, de er halvrådne etc. De måtte udages og kastes ud på marken				12
Kammeret næst hos:				
1 gl. fyrbænk m. fodskammel				8
I borgerstuen:				
2 lange svendeborde	1			
4 skamler			2	
1 liden lysestage m. 3 piber			½	
1 stakket ubr. egebord				4
1 gl. ubr. skænkeskive				8
I bryggerset:				
1 bryggerpande på 9 td., som findes nogle steder bødt, hvor der har været hul og mange steder forbrændt og med bovler udi		20		
3 ølkar ganske ubr., for at de var faldne fra hinanden i staver			5	
1 gl. dejnetrug ubr., for at det var sønderrevet i begge ender			1	
1 gl. sengested, hvoraf kun var de tvende sider				4
I saltkælderen:				
1 gl. utæt salthouf				2
1 ubr. salthouf, som var ganske i stk.				4
10 gåsekroppe, stk. 12 sk.			7½	
5 stk. nødkød				20
26 fårerygge	3			
1 balje			1	
1 lidet ølkar opforrådnet, hvoraf kun staverne fandtes				4
På loftet:				
1 gl. hummelbing			2	
1 par hørgarnslagener, 6 hyndesvår, kunne ikke vurderes				

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

	Rdl.	Sletdlr.	Mk.	Sk.
2½ skp. småt salt			5	
1 stk. gl. forbret (vel forbrændt) brandjern				8
nogle stave af en håndspand, så og nogle stk. af 1 gl. trykt himmel, som vi ej holder for nogen værdi kunne vurderes.				
I Gotfred smeds kammer:				
1 stk. lagen i mange paldter, som havde været opslagen, kunne og ikke heller vurderes.				
nogle stk. af et sengested				4
I køkkenet:				
1 lukket gl. træskab med 2 rum i foruden lås eller nogen beslag				10
I ladegården:				
1 rendebuk, fandtes træerne dertil ganske oprådnet, som intet duede	1			
I dejstuen:				
2 gl. fyrresengesteder sammenslagen udi et			1	
I ladefogedens kammer:				
1 liden gl. ubr. skive			1	
I skrædderstuen:				
1 gl. fyrsengested og 1 gl. fyrskive, som var i stykker falden			1	
I staldmesterens kammer:				
1 fyrsengested			1½	
1 fyrskive ganske gl.			½	
I skriverstuen:				
1 gl. ubr. sallen, således at det ej for noget kunne vurderes.				
2 gl. fyrskiver, hvorpå foden af den ene var ganske i stk. og meget deraf borte	1			
2 gl. stakkede fyrbænke			1	
1 liden skab til 12 rum, hvoraf en del af skufledicherne var borte			3	
I kældersvendens kammer:				
1 gl. fyrsengested			2	
	13	35	66½	178
	49 rdl.	*1 mk.*	*10 sk.*	

Bilag VIII

Bymændene i Hjallese.

1533.

1. Hans Jepsen.
2. Thomas Pedersen og Hans Thomsen.
3. Anders Reff.
4. Mathias Pedersen.
5. Anders Jacobsen og Anne Peders.
6. Karen Hansen.
7. Laurits Andersen.
8. Anders Madsen.
9. Jes Pedersen.
10. Anders Simonsen.
11. Den øde jord.
12. Knud Pedersen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

13. Hans Severinsen.
14. Niels Hansen.
15. Poul smed og Morten Olsen.
16. Per Lauritsen.
17. Hans Knudsen og Dorthe.
18. Niels Jensen.
19. Jens Mandt.
20. Dalum Mølle: Jens møller. Hedehuset: Hans Knap.

1588.

1. Thomas Hansen.
2. Rasmus Pedersen.
3. Peder Kældersvend.
4. Jens Poulsen.
5. Hans Madsen.
6. Peder Lauritsen.
7. Knud Jensen.
8. Peder Hansen.
9. Knud Knøste(?)
10. Laurits Juel.
11. Mads Lunde.
12. Peder Knudsen.
13. Jørgen Skytte.
14. Laurits Hansen.
15. Oluf Eriksen.
16. Mads Poulsen.
17. Rasmus Nielsen.
18. Hans Bertelsen.
19. Hans Mandt.
20. Laurits Pedersen.
21. Christoffer Skrædder.
22. Peder Ibsen.
23. Jens Tobisen.

1617.

1. Knud Thomsen.
2. Jens Madsen.
3. Jens Andersen.
4. Hans Rasmussen.
5. Peder Laursen.
6. Hans Madsen.
7. Peder Rasmussen.
8. Hans Nielsen.
9. Anders Juel.
10. Claus Hansen.
11. Knud Juel.
12. Jørgen Skytte.
13. Laurits Olesen. (Olufsen).
14. Hans Laursen.
15. Peder Andersen.
16. Niels Sørensen.
17. Hans Bertelsen.
18. Morten Olufsen.
19. Peder Hansen Skytte.
20. Jens Jørgensen.
21. Laurits Knudsen.
22. Jens Skomager.
23. Hans Knudsen.
24. Rasmus Nielsen Skrædder.

1619.

1. Knud Thomsen.
2. Jens Madsen.
3. Jens Andersen.
4. Hans Rasmussen.
5. Hans Madsen.
6. Peder Rasmussen.
7. Peder Lauritsen.
8. Hans Nielsen.
9. Anders Juel.
10. Claus Hansen.
11. Knud Juel.
12. Jørgen Skytte.
13. Laurits Olufsen.
14. Morten Olufsen.
15. Hans Lauritsen.
16. Niels Sørensen.
17. Peder Andersen.
18. Hans Berthelsen.
19. Peder Hansen Skytte.
20. Jens Jørgensen.
21. Laurits Knudsen.
22. Hans Knudsen.
23. Jens Skomager.
24. Rasmus Skrædder.

1639.

1. Knud Thomsen.
2. Jens Madsen.
3. Jens Andersen.
4. Hans Rasmussen.
5. Anders Jørgensen.
6. Anders Pedersen.
7. Jørgen Nielsen.
8. Hans Nielsen.
9. Anders Juel.
10. Niels Hansen.
11. Anders Jacobsen.
12. Mads Jensen.
13. Anders Clausen.
14. Morten Olufsen.
15. Hans Rasmussen.
16. Steffen Jacobsen.
17. Hans Pedersen.
18. Knud Hansen.
19. Peder Hansen Skytte.
20. Hans Knudsen.
21. Hans Lauritsen.
22. Hans Knudsen.
23. Jørgen Andersen.
24. Laurits Jonsen Væver.

1643.

1. Knud Thomsen.
2. Jens Andersen.
3. Peder Hansen Brod.
4. Hans Rasmussen.
5. Anders Jørgensen.
6. Anders Pedersen.
7. Jørgen Nielsen.
8. Hans Nielsen og Niels Hansen.
9. Anders Juel.
10. Niels Hansen.
11. Anders Jacobsen.
12. Mads Jensen.
13. Anders Clausen.
14. Morten Olufsen.
15. Hans Rasmussen.
16. Steffen Jacobsen.
17. Hans Pedersen.
18. Knud Hansen.
19. Peder Hansen Skytte.
20. Hans Knudsen.
21. Søren Skrædder.
22. Hans Knudsen.
23. Jørgen Andersen.
24. Laurits Væver.

1659.

1. Mads Hansen.
2. Jens Andersen.
3. Peder Hansen Brod.
4. Hans Rasmussen.
5. Rasmus Lauritsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

6. Anders Pedersen.
7. Hans Jensen.
8. Hans Nielsen og Niels Hansen.
9. Niels Andersen Juel.
10. Mads Hansen.
11. Anders Jacobsen.
12. Niels Hansen.
13. Morten Rasmussen.
14. Hans Rasmussen.
15. Mads Jensen.
16. Jens Hansen.
17. Hans Pedersen.
18. Anders Jørgensen.
19. Knud Jensen.
20. Hans Pedersen, møller.
21. Søren Skrædder.
22. Hans Knudsen.
23. Jørgen Andersen.
24. Laurits Væver.

Nummereringen findes ikke i jordebøgerne. Den er her foretaget efter rækkefølgen i jordebøgerne. Møllernes navne fremgår af omtalen af dem i de enkelte afsnit.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

KILDEHENVISNINGER

Forkortelser.

Acta P. = Acta Pontificum, Arup = Arup: Danmarks Historie, DBL = Dansk biografisk Leksikon, DFH = Det danske Folks Historie, DK = Danske Kancelli, DM = Danske Magazin, DRB = Danmarks riges Breve, DA = Danmarks adels Årbog, Fy. R. = Fynske Registre, Fy. T. = Fynske Tegnelser, Fy. Å. = Fynske årbøger, H. T. = Historisk Tidsskrift, KB = Kancelliets Brevbøger, KS = Kronens Skøder, LA = Landsarkivet for Fyn, LR = Lensregnskaber, NDM = Ny danske Magazin, OBH = Odense Bys Historie v. Holbeck, RA = Rigsarkivet, Regesta = Regesta diplomatica historiæ Danicæ, Repert. = Repertorium diplomaticum regni Danici Mediævalis, SRD = Scriptores rerum Danicarum (også citeret: Hamsfort), Vedel S. = Vedel Simonsen: Bidrag til Odense bys ældre historie, VL = Vilh. Lorenzen: De danske Benediktinerklostres Bygningshistorie, W. Chr. = William Christensen: Dansk statsforvaltning i d. 15. årh., ÆdA = De ældste danske Arkivregistraturer, Årbog = Årbog f. hist. Samf. f. Odense og Assens Amter.

Der vil i værkets sidste del følge en litteraturoversigt. Foruden Vedel Simonsens nævnte værk bør nævnes hans: Bidrag til Dalum Sogns Historie, der findes som manuskript på Landsarkivet f. Fyn (og i en lettere læselig afskrift på Nationalmuseet).

Det biografiske stof er for de kendte forstanderes og lensmænds vedkommende fra Dansk biografisk Leksikon og Danmarks adels Årbog. Oplysningerne om præsterne er fortrinsvis fra Wibergs præstehistorie.

KLOSTERTIDEN

s. 38–75.

1) Age Houken: Håndbog i danske stednavne s. 100, 126, 156–57. Kr. Hald: Vore stednavne s. 63–67.
2) KB 22/11–1576.
3) M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige døbefonte s. 42–42.
4) Heimbucher: Die Orden und Kongregationen der Katolischen Kirche I, s. 103 (1896).
5) VL s. 8, 186.
6) Acta P. III, nr. 2319, 26. nov. 1464.
7) Knowles: The Monastic Order in England s. 136–37.
8) SRD VII, s. 221.
9) OBH s. 26–27.
10) Regesta 22/1–1193 nr. 402.
11) Vedel S. I, 1 s. 161.
12) VL s. 193, ÆdA V, s. 224. Tidspunktet for mageskiftet ses ikke af sidstnævnte kilde.
13) Repert. I, 22/1–1193, SRD I, s. 283, solidi = 12 skp. korn.
14) Houken: anf. værk s. 56, 82, 178. Kr. Hald: Anf. værk s. 52–62.
15) Haugner: Maribo Hist. I, s. 98.
16) VL s. 194–211.
17) LR: Kvittansiarumsbilag 1579–1602, inventar 1579.
18) do. inventar 1602.
19) Heimbucher: anf. værker s. 193–203.
20) Daugaard s. 75.
21) W. Chr. s. 278 f.
22) do. s. 282. Repert., 2. serie, nr. 5955 29/10–1486 og nr. 9096 5/6–1500.
23) do. s. 479. Allerede forordningen 1443 gav kongen ret til at gribe ind i klostrenes forhold: Scandia XXIII, årg. 1955–56, s. 7 og 26.
24) SRD I, s. 289, Bullarium Danicum 1198–1316 nr. 423–25.
25) Arup I, s. 313–17, DRB II, 2, nr. 86, 10/9–1267.
26) DRB II, 2, nr. 171, 20/2–1272.
27) DRB II, 2, nr. 121–23, Erslev: Testamenter fra Middelalderen s. 16, 18/11–1268.
28) DRB II, 2, nr. 152, 13/1–1270.
29) DRB II, 2, nr. 353, 13/4–1279.
30) DRB II, 3, nr. 230, 1286–1300, 25/26 febr. fra Ålevad.
31) DRB II, 3, nr. 230, Repert. I, s. 407, Vedel S. har året 1290 i: Bidrag til D.'s Hist.
32) DRB II, 4, nr. 3, 14/3–1291, P. Nørlund: Sorø Kloster, Skolen, Akademiet gennem tiderne, s. 64 f. (1924).
33) DRB II, 4, nr. 189, 1295 u. d.
34) DRB II, 5, nr. 258, SRD I, s. 296.
35) DRB II, 6, nr. 130, 13/7–1308.
36) DRB II, 6, nr. 180, 31/3–1309.
37) DRB II, 7, nr. 13, 12/3–1313, SRD I, s. 298.
38) DRB II, 8, nr. 118, 20/6–1319, SRD VII, s. 228.
39) DRB II, 9, nr. 335, SRD I, s. 300.
40) DRB II, 9, nr. 273, 328.
41) DRB II, 9, nr. 380, 383, henholdsv. 9. og 12/3–1327.
42) SRD I, s. 301, Vedel S. I, 2 s. 34–35.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

43) SRD I, s. 301, 25/5-1331. Pontoppidan siger i Annales II, s. 141-42, at Peder Pag havde klaget på klosterets vegne og endog i den anledning foretaget en rejse til Avignon.
44) SRD VII, s. 230.
45) SRD I, s. 302, VII s. 229, DRB II, 10 nr. 224, 2/8-1330. Ang. Nybølle: Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen: Hillerslev og Østerhæsinge Sogne (1881) s. 32. Trap 5. udg. 1956, Odense A. s. 408.
46) SRD I, s. 303-4, VII s. 230. Provsten i Odense er knyttet til Frue Kirke.
47) SRD I, s. 307, Repert. I, nr. 2170.
48) SRD I, s. 309.
49) SRD I, s. 306.
50) SRD I, s. 307, 12/4-1348.
51) SRD I, s. 308.
52) ÆdA V, s. 224, dok. nr. 11 og 12.
53) SRD I, s. 309.
54) ÆdA I, s. 112, IV, s. 15-16.
55) SRD I, s. 311.
56) Acta P. I, nr. 617, s. 280.
57) Acta P. VII, nr. 5486, 22/8-1367.
58) SRD I, s. 312.
59) SRD I, s. 311/12, 6/6-1367.
60) SRD I, s. 314, 6/7-1377, Daugaard s. 311.
61) SRD I, s. 314.
62) do. Der opgives flere steder, at der på dette tidspunkt var 10 nonner i klosteret. Muligvis skyldes dette en fejllæsning i SRD I, s. 314 af Id. *Dec.* – d. 13. dec.
63) SRD I, s. 315, Repert. II, nr. 3499, d. 11/10-1385.
64) Repert. II, nr. 3887, 16/2-1393.
65) VL s. 15-21. Scandia XXIII, s. 1-101.
66) SRD I, s. 326, 3/8-1425.
67) SRD I, s. 318.
68) Repert. III, nr. 4664, 10/1-1405.
69) SRD I, s. 322.
70) Repert. III, nr. 5267, 9/7-1413.
71) SRD I, s. 331.
72) Repert. III, nr. 6615, 25/4-1433.
73) Repert. III, nr. 7244, ang. Horsetorvet: Engelstoft: Odense Bys Hist. 2. udg. (1880) s. 153-54.
74) Repert. III, nr. 7963.
75) Repert. III, nr. 7917.
76) SRD I, s. 331.
77) Repert. III, nr. 7401.
78) do. nr. 7717.
79) Henry Petersen: Gejstlige sigiller fra middelalderen s. 47 og tavle XXXIII nr. 599. Repert., 2. serie, nr. 45.
80) Årbog 1931 s. 103, Pontoppidans Danske Atlas VI s. 539 med dødsåret 1453, Løffler: Danske gravstene fra middelalderen s. 31, plan XXII fig. 106, hvor der vises Søren Abildgaards gengivelse fra 1768. Stenens nuv. tilstand gør det vanskeligt at læse dødsåret med sikkerhed.
81) Henry Petersen anf. værk s. 47 og 90, tavle XXXIII, nr. 600.
82) Diplomatarium Christierni primi s. 106.
83) Suhm: Gl. Samlinger I, 1 s. 40, Engelstoft anf. værk: s. 87.
84) Acta P. III, nr. 2319 ..... ecclesiam, quæ ad præsentationen abbatise et conventus monasterii in Dalum ordinis s. Benedicti predicte diocesis pertinet.
85) Diplomatarium Chr. primi s. 183, nr. 133. Repert., 2. serie, nr. 2202.
86) Vedel S. I, 2 s. 184. Oversigten i DÅ over slægten Ulfeldt XL, 1923 s. 499-541 giver ikke oplysning om en Anders Clausen på dette tidspunkt. Repert., 2. serie, nr. 3602 og 3784 har Claus Andersen som prior 1475.
87) Henry Petersen: anf. værk tavle XXXIII, nr. 601. Claus Andersen kaldes prior ved hyldningen 1487. Repert., 2. serie, nr. 6137, do. nr. 13070.
88) Arup II, s. 254-55 og 282-83, VL s. 23-24.
89) De vigtigste kilder til Claus Andersens hist. er: DM III, s. 34 f., DM II, s. 19. KB 1570 6/9, Acta P. IV, nr. 2766, ÆdA V, s. 213, DÅ XL 1923, s. 499 f.
90) Acta P. IV, nr. 3072, 7/4-1487.
91) DM IV, 1 s. 179.
92) DÅ XL, 1923, s. 516 f., DM III, 3 s. 238-39.
93) Repert., 2. serie, nr. 7854, 12/3-1495. Jens Andersen udstedte et brev fra Dalum 1/4-1503. Repert. 2. serie, nr. 9812.
94) DM IV, 2, s. 145 (1471) s. 165 (1486) s. 151 (1496) s. 152 (1502). Der er bl. a. den vanskelighed ved benyttelsen af disse registre, at der er sket en sammenblanding af Dalum og (sandsynligvis) Dallund. Således nævnes 1486 Jacob Jeipsen fra Dalum, hvilket ikke er muligt, hvorimod han kan være knyttet til Dallund. Erslev: Danmarks len og lensmænd 1513-96 s. 202. Arup II, s. 291, W. Chr. s. 326-31 og 479.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

95) DK indk. br. 1524, 5/10 udskrift ved arkivar Thomas Hatt Olsen.
96) W. Chr. s. 163–64, RA: Topografisk samling på papir u. d.
97) Acta P. VI nr. 4423, 10/4–1514, DÅ XLIII, 1926 s. 20.
98) Acta P. VI, nr. 4441, 18/5–1514.
99) Suhm: Saml. t. da. Hist. II, 2, s. 33, 27/4–1518.
100) do. s. 57, DÅ XLV, 1928 s. 132, DBL.
101) Fr. I's rg. 26/11–1529 og 25/1–1530.
102) do. 4/9–1529.
103) DM IV, 6, s. 22.

FRA REFORMATION TIL ENEVÆLDE

De sidste nonner s. 76–83.
1) Pontoppidan: Danske Atlas VI, s. 539.
2) G. Jørgensen: Reformationen i Danmark s. 112.
3) RA reg. nr. 108 A nr. 51. Uddrag af landgildebogen er trykt i: Samlinger til Fyns Historie og Topografi IV, s. 307–14.
4) Årbog 1932 s. 175–76. DM I. s. 191–92.
5) Suhm: Samlinger til den danske historie I, 1 (1779) s. 90–92, Årbog 1931 s. 98.
6) Repert. 2. serie, nr. 12904.
7) RA, LR Kvittantiarumbilag 1579–1659.

Den verdslige stat s. 83–87.
1) Paludan-Müller: Grevens Fejde I (1853) s. 242–43.
2) Kr. Erslev: Konge og lensmand XX–XXIII, DFH IV, s. 25–32.
3) DFH IV, s. 154–66.
4) Kr. Erslev: Konge og lensmand s. 17–19.
5) Fr. I's registranter s. 426–27.
6) Erslev og Mollerup: Danske kancellireg. 1535–50, s. 12.
7) Kr. Erslev: Konge og lensmand s. 85.
8) Erslev og Mollerup: Danske Kancellireg. 1535–50, 16. febr. 1548.
9) KB 12/3–1567.
10) KB 30/3–1565.
11) KB 1571, 2. og 12. apr.

Lenets godsområde s. 87–97.
1) KB 24/8–1562.
2) RA 108 A nr. 51.
3) KB 24/9–1551.
4) ÆdA V, s. 231 og 233.
5) Erslev og Mollerup Da. Kancellireg. 1535–50, 4. april 1548.
6) DM III, 5, s. 117, 20/3–1535.
7) Repert., 2. serie, nr. 12592.
8) KB 7/1–1580.

De protestantiske præster s. 97–99.
1) DFH IV, s. 161–62.
2) DM 4. rk. 4. bd. s. 235.
3) KB 6/6–1571.
4) Dalum sognekalds arkiv: B 11 26/2–1572.
5) Jacob Madsens visitatsbog v. A. R. Idum 1. hefte, 1929 s. 34–35.
6) Dalum sognekalds arkiv: B 11 Tingsvidne på D. Birket. d. 15/7–1580.
7) KB 10/1–1579, hvis V. Simonsens oplysning III, 1 s. 141 er rigtig, skulle Hans være født 1573. Fyns biskops arkiv, Odense Herreds breve 1555–1785, jordebog 1572, Dalum sognekalds arkiv B 11, 19/11–1666.

Jacob Ulfeldt s. 100–105.
1) HT IV, 4, s. 217–42.
2) KB 27/9–1571.
3) KB 1/4–1574.
4) KB 30/11–1576, KS orig. mag. 321, Fy. R. 1, 87 b, 1/12–1576.
5) KB 5/1–1577 og V. S. III, 1, s. 140–41.
6) KB 27/12–1577.
7) KB 10/1–1579 og 12/3–1579.
8) KB 5/6–1608
9) jordebog 1587/88 under Hjallese.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

10) KB 28/11-1592.
11) RA jordebøger 1587/88: forandringer i indtægter.
12) KB 27/4-1577.
13) KB 12/2-1573.
14) KB 11/11-1576.
15) KB 13/6-1572.
16) NDM II, s. 156.
17) KB 16/1-1574.
18) KB 25/3-1563 og 30/11-1575.
19) navnet Teglgården ses på målebordsblad M 3615 (Sanderum). Fr. Hjort mener, at gården L. Appe evt. har været stedet for teglgården: Årbog 1928 s. 480–98. John M. Møller har behandlet emnet i: Hist. oplysninger om Brylle Sogn i Årbog 1918 s. 185–274.
20) Hospitalets fundats 1571 i Hofman: V, s. 154.

Absalon Gøye s. 106–119.
1) KB 8/8-1579.
2) KB 2/6-1583
3) jordebogen: forandringer s. 51.
4) KB 27/8-1589.
5) KB 14/11-1582.
6) KB 1/11-1579.
7) KB 14/1-1580.
8) KB 6/4-1580.
9) LR Kvit. 5/8-1582.
10) KB 30/6-1583, 19/8-1583.
11) KB 7/4-1587
12) KB 31/7-1587.
13) KB 1/5-1594.
14) KB 26/10-1582.
15) KB 27/3-1583.
16) KB 25/11-1586.
17) KB 27/11-1586.
18) KB 13/7-1588.
19) KB 30/7-1591.
20) KB 23/6-1592.
21) KB 12/4-1597, s. 122.
22) KB 22/7-1584.
23) DÅ XIII, 1896, s. 149.

Axel Brahe s. 119–126.
1) DBL, 3, s. 564-65. Årb. 1924/25 s. 394 f.
2) KB 30/4-1602. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte I, s. 46.
3) do 1618.
4) KS 28/4-1607.
5) LR 1610-11, jordebog 1617.
6) KB 19/9-1609, 25/10-1616.
7) KB 24/6-1603, 1/7-1603.
8) KB 6/3-1605.
9) KB 24/3-1606.
10) KB 3/5-1609.
11) LA, sognekaldsarkiv B 11.
12) KB 6/3-1605. Vedel S. III, 1 s. 141: Hans Olufsen fødtes 1573 og tog senere ophold i Norge.
13) DK B 184 c: 6 års kirkeregnskab.

Holger Rosenkrantz s. 126–129.
1) KB 22/12-1617.
2) LR 1620.
3) do 1618.
4) do 1619.
5) do 1618
6) Fynske Minder 1953 s. 185–88.

Ellen Marsvin s. 130–152.
1) KB 1/4-1620 og 27/7-1620.
2) KB 13/1-1624 og 12/2-1624.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

3) Organisten hed Melchior Schildt, en tysker, som for 300 rdl. årligt skulle undervise kongens børn: A. Hammerich: Musikken ved Chr. IV's hof s. 176 flg.
4) Leonora Christines franske levnedsskildring (1958) s. 14 i oversættelsen.
5) do s. 78–79.
6) KB 6/11–1627.
7) S. Birket Smith: Leonora Christine grevinde Ulfeldts hist. I–II.
8) Suhm: Ny Saml. I, s. 108.
9) do s. 110.
10) Chr. IV's egenh. br. supplement. VIII s. 139 flg.
11) Suhm: Ny Saml. I, s. 125–26.
12) KB 6/8–1629.
13) do 24/4–1638.
14) do 13/11–1639.
15) do 14/12–1639.
16) do 6/4–1641.
17) KS 10/4–1631.
18) do 24/6–1632.
19) KB 9/5–1621.
20) do 23/1–1622.
21) do 4/1–1623.
22) do 5/4–1623 s. 565 og DM III, 4 s. 139–76.
23) KB 21/4–1624.
24) do 21/10–1624.
25) do 13/4–1628.
26) do 10/1–1632.
27) do 29/4–1637.
28) DK indk. br. april 1620.
29) KB 24/6–1624.
30) LR 1625, tingsvidne 25/6–1624.
31) do 1635, synsforr. 23/8–1633.

Grev Valdemar Christian og Steen Bille s. 152–159.
1) DÅ 1890 s. 81.
2) DK ind. br. 20/1–1640.
3) KB 12/7–1640.
4) DK ind. br. 15/12–1639 og dec. 1639.
5) KB 19/2–1638.
6) DK ind. br. 8/8–1640, KB 2/9–1640.
7) LR 1641 kvit. nr. 19.
8) do kvit. nr. 20.
9) do kvit. nr. 21 og vidnesbyrd af 24/4–1641.
10) do 1640 kvit. 1/4–1640.
11) KB 18/1–1640.
12) do 10/1–1641.
13) LR 1642.
14) DK, B 110: Lensmændenes besvarelser på kgl. missive 1644 ang. avlingen til lenenes ladegårde. Dalum ligger under Lundenæs.
15) LR 1640.
16) KB 10/1–1641. Hospitalets fundats af 1571 lød også på, at Dalum og St. Knud skulle levere 200 læs ved om året. Hofman: V, s. 154.
17) RA: Topografisk Saml. 30/8–1664.
18) LR 1640 kvit. nr. 18 og 19.
19) do bil. nr. 1.

Arent von der Kuhla s. 159–164.
1) DÅ XVIII, 1901, s. 217 f.
2) KB 30/4–1642.
3) LR 1643.
4) do 1644 kvit. nr. 18 26/10–1643.
5) DK ind. br. 20/10–1643, Odensegård len skattemandtal, unionsskatten 1644 litra A.
6) KB 30/7– og 31/7–1642.
7) Fy. R. IV, 312 b, 28/4–1643.
8) KB 14/1–1643, DK ind. br. 7/2–1643.
9) KB 9/11–1638.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

10) Hans Mikkelsens dagbøger er trykt i Saml. t. Fyns Hist. og Topografi V. s. 379–416, VI, s. 105–167, VII, s. 34–194.
11) KB 2/1–1641 (her omtales Niels Bang som sognepræst).
12) LA sognekalds arkiv Dalum B 11, dok. vedr. præsteembedet 1572–1897, 13/6–1656.
13) do 19/5–1656, Kirkeh.saml. IV, 6 s. 765–66.
14) Odensegård Len skattemandtal 1610–58: 1654.
15) Sognekalds arkiv B 11, 19/11–1666.

Iver Vind s. 165–174.
1) Kirkh. saml. V, 3 s. 722.
2) DK, B 164 div. II, 3.
3) Forleningsbrevene fra registraturen o. kvittanser i LR.
4) DK, B. 126 b 1644–50, koncepter og indlæg for forstrækningsbr., kvit. 9/7–1645 og DK B nr. 204, Dalum fol. 575–600 (udlagt gods).
5) Fy. T. VII, 64. 4/4–1650 og LR 1650.
6) do VII, 97, 24/7–1651.
7) do VII, 70, 2/8–1650.
8) DK B, 187 D III, 17/1–1651.
9) Fy. T. VII, 4, 15/5–1648 og VII, 11, u. d.
10) do VII, 3, 13/7–1648.
11) do VII, 135, 4/5–1653.
12) LR 1653 bil. nr. 11.
13) do 1653 bil. nr. 11.
14) Fy. R. IV, 377 18/5–1646.
15) Fy. T. V, 396, 19/5–1646.
16) DK ind. br. 17/11–1647.
17) Fy. R. VI, 87–89, 28/10–1650.
18) Fy. Årb. 1944 s. 157–213 og 223–30. Også Iver Vinds epitafium kan anses for Anders Mortensens arbejde. Oplysningen skyldes redaktionssekretær Sv. Arnvig.
19) Sognekalds arkiv B 6, korresp. 1663–1881: 11/4–1666.
20) Hofman: Saml. af publique og private stiftelser, fundationer og gavebreve V s. 225–31.

Svenskekrigene s. 174–184.
1) Fy. R. VI, 326.
2) Erslev: Danm. Norges len og lensmænd 1596–1660 s. 95–96.
3) Vedel S.: Bidrag t. Dalum S.'s hist. 2 hefte. Som kilde anfører han pastor Faaborg og maleren Ringe.
4) H. Fussing i Årb. 1931 s. 130–32.
5) LR synsforr. 5/4–1661.
6) H. Fussing: Fortid og Nutid IX s. 242 flg.: Folketal u. Svenskekrigene efter kirkebøgerne.
7) Meddelelser fra rentekammeret 1877 s. 162 og 189 (fattige ikke med).
8) RA, Rtk. B IV, 2, 16: Synsfor. fra Svenskek., Dalum Len 1660–61.
9) RA, Rtk. B IV, 2^{15}, ^{3}: Kommissionsakter vedk. overtilsynet m. kgl. slotte og gårde A, III, 4 Dalum Kloster Amt.
10) LR 1660–1662 litra A.
11) RA Rtk. B IV, 2, 16 synsforr. fra Svenskek., Dalum 1660–61.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

BILLEDFORTEGNELSE

Fig. 1. Kort over Dalum Sogn 12

Fig. 2. Profil gennem jordbunden. Den sydlige del af sognet 13

Fig. 3. Dalum Sogn og tilgrænsende dele af Fyn 15

Fig. 4. Stenoldsager fra Dalum Sogn, yngre stenalder. Fyns Stifts Museum 28

Fig. 5. Økse af sandsten fra Hjallese, yngre stenalder. Fyns Stifts Museum 29

Fig. 6. Tre sværd fra bronzealderen. Fyns Stifts Museum 31

Fig. 7. Urnegravplads fra yngre romersk jernalder. Foto fra Fyns Stifts Museum 32

Fig. 8. Hankekar fra gravpladsen fig. 7. Fyns Stifts Museum 33

Fig. 9. Fire potter fra gravpladsen fig. 7. Fyns Stifts Museum 34

Fig. 10. Guldring fra Hjallese Hestehave. 5. årh. e. Kr. Nationalmuseet .. 35

Fig. 11. Braunius' kort over Odense 1593 37

Fig. 12. Døbefonten i Dalum Kirke. Foto: Frits Nielsen 39

Fig. 13. Dekoration fra døbefonten efter lærer Nissens gengivelse o. 1900. Landsarkivet i Odense 41

Fig. 14. Dalum Kirke. Forbindelsesbygningen i sydvest. Foto: Frits Nielsen 45

Fig. 15. Udsnit af skibets vestgavl set fra tårnbygningen. Foto: Frits Nielsen 47

Fig. 16. Dalum Kirkes sydmur med spor af hvælvinger fra klostergangen. Foto: Frits Nielsen 48

Fig. 17. Hvælvingsparti af senmiddelalderlig karakter fra borgegårdens nordfløj. Foto: Frits Nielsen 49

Fig. 18. Nøgle fra middelalderen fra Dalum. Odense Bys Museer 60

Fig. 19. Niels priors segl 1385. Fra Henry Petersen: Gejstlige sigiller fra middelalderen, tavle XXXIII nr. 598 61

Fig. 20. Prior Ulf Pedersens segl fra 1451. Henry Petersen: Gejstlige sigiller tavle XXXIII nr. 599 64

Fig. 21. Ulf Pedersens ligsten i Dalum Kirke, nu ved korets sydmur. Foto: Frits Nielsen 65

Fig. 22. Professor Niels v. Havens tegning af Ulf Pedersens ligsten fra 1700-tallet. Nationalmuseets arkiv 65

Fig. 23. Prior Amunds segl 1457. Henry Petersen: Gejstlige sigiller fra middelalderen, tavle XXXIII nr. 600 66

Fig. 24. Claus Andersens segl. Ovennævnte værk, tavle XXXIII nr. 601.. 67

Fig. 25. Partisan fra Dalum 15-1600-tallet. Odense Bys Museer 69

Fig. 26. Stolestadegavl fra Dalum Kirke med Friisernes våben. Foto: Frits Nielsen 73

Fig. 27. Stolestadegavl fra Dalum Kirke med Brockenhuus' våben. Foto: Frits Nielsen 79

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 28. Ligsten over Alhed og Anne Friis, nu ved korets nordmur. Foto: Frits Nielsen 81

Fig. 29. Johan Friis. Maleri af Jacob Binck 1551. Frederiksborg 85

Fig. 30. Landgildebogen fra 1533. Rigsarkivet 88–89

Fig. 31. Pastor Jens Poulsens ligsten. Møntergården 99

Fig. 32. Jacob Ulfeldts og Anna Flemmings ligsten efter Abildgaards tegning i Nationalmuseet efter ligstenen i Kværndrup Kirke 101

Fig. 33. Stolestadegavl i Dalum Kirke med Oluf Bagers bomærke. Foto: Frits Nielsen 103

Fig. 34. Absalon Gøye. Maleri af Tobias Gemperle, Frederiksborg 113

Fig. 35. Axel Brahe. Kopi fra 1700-tallet. Frederiksborg 121

Fig. 36. Pastor Poul Olsens ligsten i Dalum Kirke. Foto: Frits Nielsen 125

Fig. 37. Holger Rosenkrantz. Maleri 1607. Frederiksborg 127

Fig. 38. Ellen Marsvin. Maleri af Karel van Mander 1648. Frederiksborg.. 131

Fig. 39. Kirsten Munk og børnene. Kopi af Erik Henningsen efter originalen på Wedellsborg, malet 1623, formentlig af Jacob van Doordt. Frederiksborg 143

Fig. 40. Prospekt af Christiansdal 1718. Nationalmuseet 151

Fig. 41. Arent von der Kuhla. Maleri på Gaunø. Foto: Frederiksborgmuseet 161

Fig. 42. Iver Vind. Kobberstik af Haelwegh. Efter maleri af Abraham Wuchters. Rigsrådsserien. Frederiksborg 167

Fig. 43. Kisteplader fra Iver Vinds kapel. Odense Bys Museer 169

Fig. 44. Dør fra Iver Vinds kapel. Odense Bys Museer 171

Fig. 45. Mindetavle i Dalum Kirke i anledning af kongens besøg 1646 og kapellets bygning. Foto: Frits Nielsen 173

Fig. 46. Kapellåge fra Iver Vinds kapel i Dalum Kirke. Foto: Frits Nielsen 175

Fig. 47. Axel Urup. Kobberstik af Haelwegh på Frederiksborg. Rigsrådsserien 177

Fig. 48. Dalum. Udsnit af Resens atlas o. 1670. Det kgl. Bibliotek 183

Rettelse til side 126: Holger Rosenkrantz blev 1598 gift med Axel Brahes *datter* Sophie Brahe fra Elvedgård.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK